

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ**

ISSN 2307-2504

**POLİS AKADEMİYASININ
ELMİ XƏBƏRLƏRİ**

*№ 3 (23), 2019
Elmi hüquq jurnalı*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

DÖVLƏTİN MÜSTƏQİLLİYİ XALQIN RİFAHI QANUNUN ALİLİYİ

- ✓ Peşəkarlıq
- ✓ Mətinlik
- ✓ Cəsarət
- ✓ Əzmkarlıq

Respublikanın ilk peşəkar milis kadrlarını hazırlayan tədris mərkəzi kimi yaradılmış milis məktəbi zəngin, qaynar və faydalı bir ömür yaşayaraq akademiya səviyyəsində yüksəlmiş, öz yetirmələri və böyük elmi-təcrübi nailiyyətləri ilə şöhrət qazanmışdır. İnanıram ki, Polis Akademiyası müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün bundan sonra da yüksək peşə hazırlığına malik sağlam və möhkəm əqidəli, milli dövlətçiliyimizə sadıq polis zabitləri yetişdirəcəkdir.

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri**

Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar. Belə olan halda, siz Azərbaycan xalqının daha da böyük rəğbətini qazanacaqsınız. Bu işlərdə Polis Akademiyasının böyük rolu var. Mən bu gün çox şadam ki, burada gördüyüm işlər yüksək səviyyədədir. Burada oxumaq üçün, yaxşı təhsil almaq üçün bütün imkanlar var.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

M Ü N D Ə R İ C A T

YUBİLYARLAR

Aliş Qasimov HÜQUQŞÜNAS, MÜƏLLİM, ALİM ÖMRÜ.....	5
--	---

CİNAYƏT HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGİYA

Nazim Əliyev QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ CİNAYƏTKARLIĞIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ, SƏCİYYƏVİ CƏHƏTLƏRİ VƏ MEYLLƏRİ.....	10
Nərmən Əliyeva MÜASİR DÖVRDƏ MÜLKİYYƏT ƏLEYHİNƏ OLAN CİNAYƏTLƏRİN BƏZİ KRİMİNOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	22
Vüqar Mansurov CİNAYƏTKARIN ŞƏXSİYYƏTİNDƏ BİOLOJİ VƏ SOSIAL AMİLLƏRİN NİSBƏTİ.....	31

KONSTITUSİYA HÜQUQU

Ceyhun Süleymanov, Babək Nəsirov AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏLAHIYYƏTLƏRİNİN KONSTITUSİYA HÜQUQİ TƏNZİMİ	39
Afaq Sadıqova DAXİLİ MİQRASİYANIN İQTİSADI VƏ HÜQUQİ ƏSASLARI	44
Nigar Abbaszadə ƏCNƏBİLƏRİN VƏ VƏTƏNDAŞLIĞI OLMAYAN ŞƏXSLƏRİN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MÜVƏQQƏTİ YAŞAMALARININ HÜQUQİ ƏSASLARI İLƏ BAĞLI FİKİR VƏ MÜLAHİZƏLƏR	49

DÖVLƏT VƏ HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİ

Əbülfəz Hüseynov HÜQUQ FƏLSƏFƏSİNİN ƏSAS KONSEPSİYALARI	55
Elbay Nəbiyev İBTİDAİ CƏMİYYƏTDƏ VƏ PROTODÖVLƏTLƏRDƏ MƏNAFƏ ÜMUMİLİYİ, TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASI VƏ ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	62
Aidə Həmidova BƏZİ XARİCİ ÖLKƏLƏRİN HÜQUQ SİSTEMİNDƏ KONSTITUSİYA QANUNLARI.....	74

CİNAYƏT PROSESİ

Aydın Əliyev AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASI İLƏ BƏYAN OLUNMUŞ YAŞAMAQ HÜQUQUNA DAİR NORMANIN BƏZİ ASPEKTLƏRİ.....	83
Asif Qədirov CİNAYƏT PROSESİNDƏ İNFORMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİNATININ KONSTITUSİON-HÜQUQİ ƏSASLARI	89
İlhamə Əliyeva HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN CİNAYƏT PROSESİNDƏ MÜLKİ İDDİAÇI KİMİ İŞTİRAKI	96
Həmid Abbasov CİNAYƏT-PROSESSUAL HÜQUQUN MƏNBƏLƏRİ SİSTEMİNDƏ İNSAN HÜQUQLARINA DAİR AVROPA KONVENSIYASININ YERİ.....	101
Kənan Əsgərov EKSHUMASİYANIN ANLAYIŞI VƏ PROSESSUAL QAYDASI	106

ƏMƏK HÜQUQU

Nəbi Əsgərov DAXİLİ İŞLƏR ORQANLARI ƏMƏKDAŞLARININ ƏMƏYİNİN MÜHAFİZƏSİ.....	116
---	-----

İNFORMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Vaqif Qasimov İNFORMASİYANIN GİZLİ ÖTÜRÜLMƏSİ KANALLARI VƏ ONLARIN İNTERNET ÜZƏRİNDƏN REALLAŞDIRILMASI ÜSULLARI.....	119
Şahla Əliyeva, Şayəstə Həsənova BİG DATA TEXNOLOGİYASINDA BİOMETRİK PARAMETRLƏR VƏSİTƏSİLƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİ.....	126
Cavadova Məryəm, Quluzadə Dilarə BULUD TEXNOLOGİYALARINDA TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİNİN MONİTORİNGİ.....	131
Elşad Bəliyev, Kamran Əbilov, Sevinc Əliyeva KOMPÜTER ŞƏBƏKƏLƏRİNİN AŞAĞI SƏVİYYƏLƏRİNİN KOMPONENTLƏRİNİN ANALİZİ.....	136

ƏCNƏBİ MÜƏLLİFLƏR

Nikolay Veselov MÜASİR İNZİBATI-HÜQUQİ TƏNZİMLƏMƏ KONTEKSTİNDƏ YUVENAL ƏDLİYYƏNİN YARANMA TARİXİNƏ BAXIŞ.....	146
--	-----

ISSN 2307-2504

Polis Akademiyasının
Elmi Xəbərləri
ELMI HÜQUQ JURNALI
№ 3 (23), 2019

BAS REDAKTOR:
Nazim Əliyev
DİN-in Polis Akademiyasının rəisi, polis
general-mayoru, hüquq elmləri doktoru

REDAKTOR:
Hikmət Eyvazov
polis polkovniki, hüquq üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent

REDAKSİYA HEYƏTİ:
Məsumə Məlikova
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Fəhəd Abdullayev
hüquq elmləri doktoru

Firudin Səməndərov
hüquq elmləri doktoru, professor

Fazil Quliyev
Azərbaycan Respublikasının daxili
işlər nazirinin müavini, Baş Təşkilat –
İnspeksiya İdarəsinin rəisi,
polis general-leytenantı

İsayenkova Oksana Vladimirovna
Saratov Dövlət Hüquq Akademiyasının
Mülki proses kafedrasının müdiri, hüquq
elmləri doktoru, professor

Ralf Kröşou
İngiltərə Esseks Universitetinin
professoru, hüquq elmləri doktoru

Fuad Cavadov
hüquq elmləri doktoru, professor

Bəhram Zahidov
hüquq elmləri doktoru, professor

Kamil Səlimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Mahir Əhmədov
hüquq elmləri doktoru, professor

Habil Qurbanov
hüquq elmləri doktoru, professor

İbrahim Quliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Əmir Əliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Aliş Qasimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Midhəd Qəfərov
hüquq elmləri doktoru, professor

Dmitri Şestakov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Vladimir Cətyev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Esberqen Alaıxanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəşad Qurbanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Anatoliy Berlac
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Yeganə Balakışiyeva
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Xanlar Bayramzadə
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Cəbir Quliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul katib: **Vüqar Mansurov**
Texniki katib: **Şahin Şükürov**
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Şəxslərin Dövlət
qeydiyyatı №10m-5405. 19.12.2011

Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri
jurnali elmi tədqiqatların əsas
müddəalarının nəşr edilməsi üçün
Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyası
tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər
siyahısına daxil edilmişdir

Format 60x84 1/8. Fiziki ç/v 22,5
Tiraj: 300
Jurnal "Ecoprint" nəşriyyatının
mətbəəsində çap olunub.

C O N T E N T S

JUBILEES

Alish Gasimov LIFE OF A LAWYER, TEACHER, SCIENTIST	5
--	---

CRIMINAL LAW AND KRIMINOLOGY

Nazim Aliyev THE CURRENT STATE OF CRIME, ITS FEATURES AND TRENDS IN THE ERA OF GLOBALIZATION	10
Narmin Aliyeva SOME CRIMINOLOGICAL FEATURES OF MODERN PROPERTY CRIMES	22
Vuqar Mansurov THE RATIO OF BIOLOGICAL AND SOCIAL FACTORS IN THE PERSONALITY OF THE OFFENDER	31

CONSTITUTIONAL LAW

Jeyhun Suleymanov, Babak Nasirov CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION OF THE POWERS OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	39
Afag Sadigova ECONOMIC AND LEGAL BASES OF INTERNAL MIGRATION	44
Nigar Abbaszade OPINIONS AND CONSIDERATIONS ON THE LEGAL BASIS OF TEMPORARY RESIDENCE OF FOREIGNERS AND STATELESS PERSONS IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	49

THEORY OF STATE AND LAW

Abulfaz Guseynov BASIC CONCEPTS OF LEGAL PHILOSOPHY	55
Elbay Nabiye GENERAL INTERESTS, ENSURING SECURITY AND SOME ISSUES OF OPERATIONAL-SEARCH ACTIVITY IN THE PRIMITIVE SOCIETY AND PROTO-STATES	62
Aida Hadimova CONSTITUTIONAL CONVENTIONS IN THE LEGAL SYSTEM OF SOME FOREIGN COUNTRIES	74

CRIMINAL PROCESS

Aydin Aliyev SOME ASPECTS OF THE CONSTITUTIONAL NORM ON THE RIGHT TO LIFE, PROCLAIMED BY THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	83
Asif Qadirov CONSTITUTIONAL AND LEGAL FRAMEWORK FOR ENSURING INFORMATION SECURITY IN CRIMINAL PROCEEDINGS	89
Ilhama Aliyeva THE PARTICIPATION OF LEGAL ENTITIES AS CIVIL PLAINTIFFS IN CRIMINAL PROCEEDINGS	96
Hamid Abbasov THE PLACE OF THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS IN THE SYSTEM OF SOURCES OF LAW OF CRIMINAL PROCEDURE	101
Kenan Asgerov CONCEPT AND PROCEDURAL ORDER OF EXHUMATION	106

LABOR LAW

Nebi Asgerov INTERNAL AFFAIRS BODIES EMPLOYEES' LABOR PROTECTION	116
--	-----

INFORMATION SECURITY

Vagif Gasimov THE COVERT CHANNELS FOR HIDDEN TRANSFER OF INFORMATION AND REALIZATION METHODS OF THEM ON THE INTERNET	119
Shahla Aliyeva, Shayeste Hasanova PROVIDING SECURITY THROUGH BIOMETRIC PARAMETERS IN BIG DATA TECHNOLOGY	126
Maryam Cavadova, Dilare Quluzade MONITORING OF INFORMATION SECURITY PROBLEMS OF CLOUD TECHNOLOGIES	131
Elshad Balyev, Kamran Abilov, Sevinj Aliyeva ANALYSIS OF THE COMPONENTS OF THE LOWER EQUATIONS OF COMPUTER NETWORKS	136

FOREIGN AUTHORS

Nikolay Veselov THE VIEW ON THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF JUVENILE JUSTICE IN THE CONTEXT OF MODERN ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION	146
---	-----

ISSN 2307-2504

Scientific News of the
Police Academy
SCIENTIFIC NEWS JOURNAL
№ 3 (23), 2019

EDITOR-IN-CHIEF:
Nazim Aliyev

Head of the Police Academy of the
Ministry of Internal Affairs police major-
general, doctor of law

EDITOR:

Hikmat Eyyazov

polis colonel, philosophy doctor of law,
associate professor

STAFF OF EDITORIAL OFFICE:

Masuma Malikova

The corresponding member of Azerbaijan
National Academy of Science, professor

Farkhad Abdullayev
doctor of law

Firudin Samandarov
doctor of law, prof.

Fazil Guliyev

The head of the inspection office of the
head organization of the Ministry of
Internal Affairs, police lieutenant-general

Isaenkova Oksana Vladimirovna
Head of the Civil Procedure Saratov
State Academy of Law, doctor of law,
professor

Ralph Crawshaw

Professor at Essex University in England,
the United Nations human rights expert

Fuad Javadov
doctor of law, prof.

Bakhran Zahidov
doctor of law, prof.

Kamil Salimov
doctor of law, prof.

Mahir Akhmadov
doctor of law, prof.

Habil Gurbanov
doctor of law, prof.

Ibrahim Guliyev
doctor of law, prof.

Amir Aliyev
doctor of law, prof.

Alish Gasimov
doctor of law, prof.

Midhad Gəfərov
doctor of law, prof.

Dmitry Shestakov
doctor of law, prof.

Vladimir Catiyev
doctor of law, prof.

Esbergen Alaukhanov
doctor of law, prof.

Rashad Gurbanov
doctor of law, prof.

Anatoly Berlac
doctor of law, prof.

Yeganeh Balakishiyeva
philosophy doctor of law

Khanlar Bayramzadeh
philosophy doctor of law

Jabir Guliyev
philosophy doctor of law

Executive secretary: **Vugar Mansurov**
Technical secretary: **Shahin Shukurov**
philosophy doctor of law, dosent

Azerbaijan Republic State registration of
the juridical persons of the Ministry of
Justice. №10m-5405. 19.12.2011

The magazine "Scientific News of the
Police Academy" has been included
in the editions recommended by the
High Attestation Commission under the
President of the Republic of Azerbaijan
to publish the basic theses of scientific
researches

Format 60x84 1/8. Physical p/p 22,5
Draw: 300

Journal have been printed in "Ecoprint".

СОДЕРЖАНИЕ

ЮБИЛЯРЫ

Алыш Касумов ЖИЗНЬ ЮРИСТА, ПРЕПОДАВАТЕЛЯ, УЧЕНОГО.....	5
--	---

УГОЛОВНОЕ ПРАВОНКРИМИНОЛОГИЯ

Назим Алиев СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПРЕСТУПНОСТИ, ЕГО ОСОБЕННОСТИ И ТЕНДЕНЦИИ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.....	10
Нармин Алиева НЕКОТОРЫЕ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ СОБСТВЕННОСТИ.....	22
Вугар Мансуров СООТНОШЕНИЕ БИОЛОГИЧЕСКИХ И СОЦИАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ В ЛИЧНОСТИ ПРАВОНАРУШИТЕЛЯ..	31

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

Джейхун Сулейманов, Бабек Насиров КОНСТИТУЦИОННО ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПОЛНОМОЧИЙ ПРЕЗИДЕНТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....	39
Афаг Садыхова ЭКОНОМИКО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ВНУТРЕННЕЙ МИГРАЦИИ.....	44
Нигяр Аббасзаде МНЕНИЯ И СООБРАЖЕНИЯ О ПРАВОВЫХ ОСНОВАНИЯХ ВРЕМЕННОГО ПРОЖИВАНИЯ ИНОСТРАНЦЕВ И ЛИЦ БЕЗ ГРАЖДАНСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ.....	49

ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

Абульфаз Гусейнов ОСНОВНЫЕ КОНЦЕПЦИИ ФИЛОСОФИИ ПРАВА.....	55
Эльбай Набиев ОБЩНОСТЬ ИНТЕРЕСОВ, ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОПЕРАТИВНО- РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПЕРВОБЫТНОМ ОБЩЕСТВЕ И В ПРОТОГОСУДАРСТВАХ.....	62
Аида Гамидова КОНСТИТУЦИОННЫЕ ЗАКОНЫ В ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ НЕКОТОРЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН.....	74

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

Айдын Алиев НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ КОНСТИТУЦИОННОЙ НОРМЫ О ПРАВЕ НА ЖИЗНЬ, ПРОВОЗГЛАШЕННОЙ КОНСТИТУЦИЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....	83
Асиф Гадиров КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ.....	89
Ильхам Алиева УЧАСТИЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ В КАЧЕСТВЕ ГРАЖДАНСКИХ ИСТЦОВ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ.....	96
Хамид Аббасов МЕСТО ЕВРОПЕЙСКОЙ КОНВЕНЦИИ ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА В СИСТЕМЕ ИСТОЧНИКОВ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА.....	101
Керан Асгеров ПОНЯТИЕ И ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ ПОРЯДОК ЭКСТРУМАЦИИ.....	106

ТРУДОВОЕ ПРАВО

Наби Аскеров ОХРАНА ТРУДА СОТРУДНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ.....	116
---	-----

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

Вагиф Касумов КАНАЛЫ СКРЫТОЙ ПЕРЕДАЧИ ИНФОРМАЦИИ И МЕТОДЫ РЕАЛИЗАЦИИ ИХ В ИНТЕРНЕТЕ.....	119
Шахла Алиева, Шаесте Гасанова ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ С ПОМОЩЬЮ БИОМЕТРИЧЕСКИХ ПАРАМЕТРОВ В ТЕХНОЛОГИИ BIG DATA.....	126
Марям Джавадова, Дилара Гулузаде МОНИТОРИНГ ПРОБЛЕМОВ БЕЗОПАСНОСТИ ОБЛАЧНЫХ ВЫЧИСЛЕНИЙ.....	131
Эльшад Балыев, Камран Абилов, Севиндж Алиева АНАЛИЗ КОМПОНЕНТОВ НИЖНИХ УРОВНЕЙ КОМПЬЮТЕРНЫХ СЕТЕЙ.....	136

ЗАРУБЕЖНЫЕ АВТОРЫ

Николай Веселов ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ РАЗВИТИЯ ЮВЕНАЛЬНОЙ ЮСТИЦИИ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ.....	146
--	-----

ISSN 2307-2504

Научный вестник
Академии Полиции.
НАУЧНО-ПРАВОВОЙ ЖУРНАЛ
№ 3 (23), 2019

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Назим Алиев
Начальник Академии Полиции МВД,
генерал-майор полиции,
доктор юридических наук

РЕДАКТОР:
Хикмат Эйвазов
полковник полиции, доктор философии по праву, доцент

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:
Масума Мликова
член-корреспондент НАНА, профессор

Фархад Абдуллаев
доктор юридических наук,

Фирудин Самандаров
Доктор юридических наук, профессор

Фазиль Гулиев
начальник Главного организационно-инспекционного отдела,
генерал-лейтенант полиции

Исаenkova Оксана Владимировна
Заведующая кафедрой Гражданского
процесса Саратовской Государственной
Юридической Академии,
доктор юридических наук, профессор

Ральф Крошоу
доктор юридических наук, профессор
Эссекского Университета Великобритании

Фуад Джавадов
доктор юридических наук, профессор

Бахрам Захидов
доктор юридических наук, профессор

Камиль Салимов
доктор юридических наук, профессор

Махир Ахмедов
доктор юридических наук, профессор

Хабиль Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Ибрагим Гулиев
доктор юридических наук, профессор

Амир Алиев
доктор юридических наук, профессор

Алыш Гасымов
доктор юридических наук, профессор

Мидхад Гафаров
доктор юридических наук, профессор

Дмитрий Шестаков
доктор юридических наук, профессор

Владимир Джатиев
доктор юридических наук, профессор

Эсберген Алауханов
доктор юридических наук, профессор

Рашид Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Анатолий Берладж
доктор юридических наук, профессор

Егяна Балакишиева
доктор философии по праву

Ханлар Байрамзаде
доктор философии по праву

Джабир Гулиев
доктор философии по праву

Испол. секретарь: **Вюгар Мансуров**
Тех. секретарь: **Шахин Шукюрюв**
доктор философии по праву, доцент

Государственная регистрация юридических лиц
Министерства Юстиции
Азербайджанской Республики
№10m-5405. 19.12.2011

Журнал «Научный Вестник Полицейской Академии» попал в список рекомендуемых изданий Высшей Аттестационной Республики за публикацию основных положений научных исследований

Формат 60x84 1/8. Физический п/л 22,5
Тираж: 300
Журнал напечатан в издательстве
“Ecoprint”

HÜQUQŞÜNAS, MÜƏLLİM, ALİM ÖMRÜ...

YUBILYARLAR

O, inanırdı ki, düzgünlüyə, haqq-ədalətə tapınanların nəsibi sonsuz rəğbət və sevgidir. Özünə münasibətdə də hər yerdə bunu görürdü. Görkəmli hüquqşünas, professor Məsumə Məlikova həyat yolunu müəyyənləşdirəndə insanların haqlarını, hüquqlarını qorumağı amalına çevirmişdi. Buna görə də hüquqşünaslıq peşəsini seçdi, prinsipiallığı, haqsızlıqla, ədalətsizliklə barışmazlığı öz həyat devizinə çevirdi. Hüquqşünas, müəllim, alim ömrü yaşamağın məsuliyyəti ilə çalışdı. Hüquq elmləri doktoru alimlik dərəcəsini almış ilk azərbaycanlı qadın, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor, əməkdar hüquqşünas... adının qarşısında yazılan bu fəxri adlar onun uzun illik gərgin zəhmətinin, elmi araşdırmalarının bəhrəsi oldu. Və bir də heç zaman işlərinin çoxluğunu qayğılardan qaçmaq üçün bəhanəyə çevirmədi. Laqeydlik, biganəlik ona yad oldu. Tələbələri Məsumə Məlikovanın simasında elmdə, təhsildə güzəştə getməyən gözəl alim tələbkar olduğu qədər də qayğıkeş müəllim, xalqına böyük məhəbbətlə bağlı bir insan tanıdılar.

...O, 1929-cu il noyabrın 22-də dəmiryolçu Fazil kişinin ailəsində dünyaya göz açmışdır. Doğulub böyüdüüyü ailə ziyalı köklərə bağlı idi. Odur ki, atası dəmiryolçu olsa da, geniş dünya görüşünə malik idi. 1918-ci ildə təşkil edilmiş əlahiddə müsəlman ordusunun əsgəri olmuş, ordudan geri dönəndən sonra isə yenidən dəmiryolunda çalışmışdır. İkinci Dünya müharibəsi illərində isə dəmiryolu nəqliyyatında bir sıra məsul tapşırıqları yerinə yetirmişdir.

Qeyrətli vətəndaş, qayğıkeş ailə başçısı olan Fazil kişi övladlarının hamısını mükəmməl biliyə yiyələnməyi üçün əlindən gələni əsirgəmə-

mişdir. Onun həyat yoldaşı Mürqüzər xanım da ömrünü beş övladının xoşbəxtliyinə həsr etmişdi. Belə xoş mühitdə böyüyən uşaqların hərəsi bir sahəyə üz tutdu. Ailənin üçüncü övladı olan Məsumə isə hüquqşünaslığı seçdi.

Məsumə Məlikova 1952-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU-nu) hüquq fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirir. Tələbəlik illərində gələcək alimin biliyinin və zəhmətsevərliyinin şahidi olan müəllim və professorlar onun universitetdə qalib çalışmasını təklif edirlər. Gənc hüquqşünas bu təklifi qəbul edərək ali məktəbdə pedaqoji və elmi fəaliyyətə başlayır.

O, 1953-cü ildə aspiranturaya qəbul edilir, AMEA-nın müxbir üzvü, hüquq elmləri doktoru, professor Vahid Qəhrəmanov elmi şuranın qərarı ilə Məsumə Məlikovanın elmi rəhbəri təyin edilir və o, M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin aspiranturasına ezam edilir.

Burada əvvəlcə seçdiyi tədqiqat mövzunu həmin dövrdə siyasi və hüquqi təlimlər tarixi sahəsinə aid mövzu ilə dəyişməli olur. Həm də tədqiqat mövzusu respublikanın milli-siyasi və hüquqi fikrinin təhlili ilə əlaqələndirilməli idi. Başqa sözlə, gənc aspirant bir daha sınaqdan keçməli idi.

M.Məlikovanın namizədlik dissertasiyası "M.F.Axundovun ictimai-siyasi baxışları" adlanırdı. 1956-cı ilin iyun ayında dissertasiya ilkin müzakirəyə təqdim edilir. Müdafiə həmin ilin sentyabrına təyin olunur.

Lakin bu zaman ortaya daha bir maneə çıxır. Avqust ayında keçmiş SSRİ-nin mərkəzi mətbuatında Sov. İKP MK-nın namizədlik dissertasiyaları kimi nəzərdə tutulan tədqiqat əsərləri ilə bağlı qərarı dərc olunur. Qərara görə, namizədlik

dissertasiyaları qabaqcadan kitab şəklində nəşr olunmalı və yalnız bundan sonra açıq müdafiəyə buraxılmalı idi.

Məsumə Məlikova üçün buna Moskvada nail olmaq çətin idi. Sentyabrda o, Bakıya qayıdır. Həmin vaxt "Azərənəşr" in direktoru olan yazıçı Qılman İlkin əsərin nəşrinə köməklik göstərir. Bununla belə, müdafiə 1958-ci ildə baş tutur və Moskva Dövlət Universitetinin Elmi Şurası M.Məlikovaya hüquq elmləri namizədi alimlik dərəcəsi verir.

Qeyd edildiyi kimi, gənc alimin dissertasiya işi Mirzə Fətəli Axundovun ictimai-siyasi baxışlarına həsr olunmuşdu. Bu onun həm də ilk monoqrafik tədqiqat kitabı idi. Həmin əsərlə milli siyasi və hüquqi təlimlərin öyrənilməsinin əsası qoyulmuşdur.

Professor M.Məlikova Azərbaycanın siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin öyrənilməsi məktəbinin banisidir. Onun elmi fəaliyyəti barədə danışarkən mütləq qeyd etmək lazımdır ki, alimin əsərləri hüquqşünaslığın iki mühüm sahəsini əhatə etmişdir. Bunlardan biri siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin tədqiqidir. Digəri isə dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin aktual problemlərinə həsr edilmişdir.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi hüquq elminin öz mürəkkəbliyi və çətinliyi ilə seçilən sahəsidir. Bu sahə ilə bağlı hər hansı yeni fikir söyləmək o qədər də asan deyil. Bütün bunlara baxmayaraq Məsumə xanımın Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi elmi sahəsində yazdığı əsərlərdə dərin tədqiqatların nəticəsi olaraq gəldiyi qənaətlər hüquq elmi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Yeri gəlmişkən, bir qədər də professorun doktorluq dissertasiyası haqqında. Məsumə xanımın doktorluq dissertasiyası "XIX əsrin II yarısında-XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan məarifçilərinin siyasi və hüquqi baxışları"na həsr olunmuşdur. Doktorluq dissertasiyasının materialı əsasında nəşr olunmuş monoqrafiya "XIX əsr - XX əsrin başlanğıcında Azərbaycanda siyasi və hüquqi təlimlər tarixi" adlanırdı. Monoqrafiya "XIX əsr - XX əsrin başlanğıcında Azərbaycanda siyasi və hüquqi təlimlər tarixi" adlanırdı. Əslində, bu əsər alimin namizədlik dissertasiyası mövzusunun məntiqi davamı idi. Bunu deməyə

hər iki əsərdəki tarixi ardıcılıq əsas verir. XIX əsrdə və XX əsrin başlanğıcında yaşayıb-yaradan mütəfəkkirlərimizin məarifçilik ideyaları M. Məlikovanın digər əsərlərində olduğu kimi burada da elmi cəhətdən ətraflı təhlil olunmuşdur.

Məsumə xanım namizədlik dissertasiyasını 1958-ci ildə, doktorluq dissertasiyasını 1973-cü ildə müdafiə etmişdi. Növbəti ildə professor adını almışdı. 15 il sonra isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdi. O, AMEA-nın müxbir üzvü seçilən ilk hüquqşünas qadındır. Onun fəaliyyətinin yuxarıda göstərilən pillələri arasındakı vaxt məsafəsi də təsdiqləyir ki, alim öz məqsədinə doğru inam və təmkinlə getmiş, kamilliyin, şöhrətin zirvəzinə çatmışdır.

Məsumə xanımın elmi və pedaqoji fəaliyyəti bir-biri ilə ayrılmaz vəhdət təşkil edir. Onu 70 ilə yaxın bir dövrdə alim-pedaqoq taleyi addım-addım izləmiş və bu mənalı həyatın nurundan, zəkasından yüzlərlə gəncin ömür yollarına işıq düşmüşdür. Başqa sözlərlə desək, professor M.Məlikova öz zəngin biliklərini auditoriyalarda gənc hüquqşünaslarla həvəs və səxavətlə bölüşmüşdür. Bu həvəs, səxavət indi də belədir... Heç dəyişməyib. 1958-1968-ci illərdə hüquq fakültəsinin Dövlət hüquq kafedrasının müəllimi olmuşdur. Sonra Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi kafedrası təşkil edilmiş, 1968-ci ildə Məsumə Məlikova onun müdiri seçilmiş və uzun illərdir ki, bu kafedraya bacarıqla rəhbərlik edir.

Professor M.Məlikovanın Azərbaycanda hüquq elminin inkişafına verdiyi töhfələr təkcə bununla məhdudlaşmır. O, bu sahədə mükəmməl, yüksək ixtisaslı kadr potensialının formalaşmasında, hüquq elminin dərinliklərinə bələd olan yeni mütəxəssislərin yetişdirilməsində də bir pedaqoq, elm ustası kimi əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Məsumə xanımın tələbələr qarşısında oxuduğu mühazirələr həmişə dərin məzmunu ilə seçilir və bu da təbii ki, alimin biliyinin zənginliyindən, bəhs etdiyi sahəyə sevgisindən, bağlılığından və incəliyinə qədər bələd olmağından irəli gəlir.

Ölkəmizin ümumi tərəqqisinə xidmət edən kadr potensialının yaradılması prosesinin əsas ağırlığı məhz professor M.Məlikova kimi alimlərimizin çiyinlərinə düşür və o, bu şərəfli missiyanın öhdəsindən layiqincə gəlir. Alimin yetiş-

diridiyi yüksək ixtisaslı kadrlar hüquq elmimizin inkişafına, həm də müstəqil Azərbayanda hüquqi dövlət quruculuğu prosesinə öz dəyərli töhfələrini verməkdədirlər. Şübhəsiz ki, bir elm xadimi, insan üçün bundan ali mükafat ola bilməz.

Ötən illərin 60-cı illərindən etibarən professor M.Məlikovanın əsasını qoyduğu elmi məktəb müvafiq sahələr üzrə geniş həcmli tədqiqat işlərinin aparılmasına rəvac vermişdir. Onun elmi rəhbərliyi ilə 35-dən artıq dissertasiya, o cümlədən 4 doktorluq dissertasiyası müdafiə edilmişdir.

Professor M.Məlikova Azərbaycanda dövlət-hüquqi quruculuğu, ölkə qanunvericiliyinin intensiv formalaşması və inkişafı dövründə bu tarixi prosedən kənarda qalmamış, Azərbaycanın suverenliyi haqqında 23 sentyabr 1989-cu il Konstitusiyaya qanununu tərtib edənlərdən biri, Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi 1978-ci il Azərbaycan SSR Konstitusiyasının və 1995-ci il Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının hazırlanması üzrə Komissiyanın üzvü olmuşdur.

Təcrübəli pedaqoq, professor Məsumə xanım təkcə Azərbaycan üçün deyil, bir sıra xarici ölkələr, məsələn, Vyetnam, Suriya, İordaniya, Fələstin üçün də hüquqşünas kadrlarının hazırlanmasına böyük zəhmət sərf etmişdir.

Təsadüfi deyil ki, M.Məlikova bir çox tədris proqramlarının müəllifi olmuşdur. 1979-cu ildə "Azərbaycanın siyasi nəzəriyyələri tarixi"ni, 1985-ci ildə "Siyasi və hüquqi nəzəriyyələri tarixi"ni, 1994-cü ildə "Müsəlman hüququnun əsasları"nı, 1996-cı ildə "Ümumi dövlət və hüquq tarixi"ni, 1998-ci ildə "Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi"ni, "Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi"ni və bir sıra başqa tədris proqramlarını nəşr etdirmişdir. Bu əsərlər Azərbaycan və rus dillərində çapdan çıxmışdır.

Uzun illər boyu qazandığı bilik və təcrübə Məsumə xanıma "Hüquq ensiklopedik lüğəti"nin böyük müəlliflər dəstəsinə rəhbərlik etməyə imkan vermişdir. Bu lüğətdə 80-dən çox elmi məqalənin müəllifi Məsumə Məlikovanın özüdür. Bundan əlavə, "Bakı Universitetinin Xəbərləri" rüblük jurnalının sosial-siyasi elmlər seriyasının redaktorudur.

Ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra

"Azərbaycan Konstitusiyası və insan hüquqları", "Azərbaycanda hüquqi islahatlar və Konstitusiyaya Məhkəməsi" adlı məqalələr yazmış və hüquqi dövlət quruculuğu prosesini sürətləndirmək istiqamətində yeni təkliflər vermişdir.

İstər sovet dönməndə, istərsə də Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra görkəmli alimimizin səsi dünyanın müxtəlif guşələrində keçirilən konfrans və simpoziumlardan gəlmişdir. Hələ 1976-cı ildə Məsumə Məlikova Beynəlxalq Siyasi Elmlər Assosiasiyasının Şotlandiyanın Edinburq şəhərində keçirdiyi "Zaman, məkan və siyasət" konqresində nümayəndə kimi iştirak etmişdir. Onun tədbirdəki məruzəsi böyük marağa səbəb olmuşdur. Keçmiş SSRİ-nin bir çox şəhərlərində, o cümlədən Moskvada, Kiyevdə, Tbilisidə mütəmadi elmi konfranslarda iştirak etmişdir. Eləcə də müxtəlif illərdə ABŞ-da, Kanadada, Şotlandiyada və digər ölkələrdə mötəbər elmi tədbirlərdə olmuş, çıxışları maraqla qarşılanmışdır. 1991-ci ildə isə ölkəmizdə ilk dəfə keçirilən Azərbaycan-Amerika simpoziumunun təşkilatçısı olmuş və orada dərin məzmunlu məruzə ilə çıxış etmişdir.

1997-ci ildə "Azərbaycan XXI əsrin astanasında" elmi-praktik konfransını təşkil edən işçi qrupun üzvü və "Dövlət quruculuğu problemləri" bölməsinə rəhbərlik edənlərin biri də məhz Məsumə xanım idi. Bu konfransda o, "Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin inkişaf problemləri" mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir.

Professor M.Məlikova hələ sovet dönməndən digər müttəfiq respublikalardakı həmkarları arasında böyük hörmət və nüfuza malikdir. Təsadüfi deyil ki, Rusiyanın hüquq alimləri onunla indiyədək sıx əməkdaşlıq edirlər. Bunun nəticəsində azərbaycanlı alim bir çox monoqrafik tədqiqatlarda - SSRİ Elmlər Akademiyasının nəşr etdiyi "Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi" üçcildlik kitabının birinci "Qədim dünya" cildində, ikinci "Orta əsrlər və intibah dövrü" cildində və XVII-XVIII əsrləri əhatə edən üçüncü cildində, eləcə də Moskvada nəşr olunan "Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi" dərsliklərində bir sıra bölmələrin müəllifləridir.

Professor M.Məlikova böyük ictimai iş yerinə yetirmiş və bu gün də yetirməkdədir. O, hələ Sov.

İKP-nın XXVIII qurultayında partiyanın MK-nın üzvü seçilmiş və qondarma Qarabağ problemlərinə dair komissiyaların işində fəal iştirak etmişdir. M.Məlikova uzun illər SSRİ Siyasi Elmlər Assosiasiyası Şurasının İcraiyyə Komitəsinin, SSRİ Təhsil Nazirliyi yanında hüquq elmləri üzrə metodiki-şuranın üzvü, Azərbaycan SSR Təhsil Nazirliyinin Elmi-Metodik şurasının elmi katibi, BDU-nun nəzdində B.FD.02.013 sayılı Dissertasiya Şurasının sədr müavini, AMEA-nın nəzdində Hüquq Problemləri Əlaqələndirmə Şurasının sədri olmuş, Rusiya Federasiyasında nəşr olunan «История государства и права», «Азербайджано-российский журнал международного и сравнительного права», «AMEA-nın Xəbərləri» jurnalının tarix və hüquq elmləri seriyasının, «Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri» və «Azərbaycan Respublikası Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri»nin redaksiya şuralarının üzvükimi fəaliyyət göstərmişdir. O, eyni zamanda AMEA-nın İctimai Elmlər Bölməsinin büro üzvü və bir neçə ictimai təşkilatların üzvüdür.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası yarandığı gündən Məsumə xanım orada iqtisadiyyat, fəlsəfə və hüquq elmləri üzrə ekspert şurasının sədri olmuşdur. Eləcə də Respublika Ali Məhkəməsinin və Baş Prokurorluğunun elmi-məsləhət şuralarının üzvü kimi indi də fəaliyyət göstərmişdir.

Məsumə xanım 1999-cu ildə keçirilən «Kitabi-Dədə Qorqud-1300» respublika elmi konfransında olduqca məzmunlu məruzə etmişdir. Qeyd edək ki, o, həm də Dədə Qorqud dastanlarında ictimai-siyasi və hüquqi ideyaların ilk tədqiqatçısıdır. Onu da demək lazımdır ki, yorulmaz alimin bu və digər tədbirlərdəki çıxışlarının hər biri adi məruzə çərçivəsindən çıxaraq dərin elmi məzmun daşıyır. Daha dəqiq ifadə etsək, onun hər məruzəsi bir tədqiqat işi idi.

Ümumiyyətlə, böyük alim Məsumə Məlikovanın çoxşaxəli fəaliyyətini bir jurnal məqaləsində tam əks etdirmək mümkün deyil. Onun elmi yaradıcılığı, eləcə də pedaqoji və ictimai fəaliyyəti daha dərinə tədqiq edilməli, öz yüksək dəyərini almalıdır.

Təsadüfi deyil ki, istər sovet hakimiyyəti döv-

ründə, istərsə də müstəqillik illərində professor Məsumə Məlikovanın xidmətləri dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Ona 1969-cu ildə Azərbaycan SSR əməkdar hüquqşünası fəxri adı verilmişdir. 1976-cı ildə «Şərəf nişanı» ordeni, 2000-ci ildə «Şöhrət» ordeni, 1985-ci ildə «Əmək veteranı» medalı, bir neçə fəxri fərman, o cümlədən 1994 və 1999-cu illərdə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin, 1999 və 2004-cü illərdə AMEA-nın, həmçinin DİN-nin fəxri fərmanları, 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin «Qabaqcıl təhsil işçisi döş nişanı» ilə təltif edilmişdir. Prezident İlham Əliyevin 30 oktyabr 2009-cu il tarixli sərəncamına əsasən Azərbaycanda təhsilin və elmin inkişafında böyük xidmətlərinə görə ona fərdi prezident təqaüdü verilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, Məsumə xanım ailəsinə, övladlarını sevən əsl Azərbaycan qadını, Azərbaycan anasıdır. Həyat yoldaşı Sabir Rəzzaqovla həmkar idilər. Sabir müəllim Bakı şəhərinin rayonlarında xalq məhkəməsinin hakimi kimi çalışmış, Respublika Ali Məhkəməsinin üzvü seçilmişdi. Ali Məhkəmənin Rəyasət Heyətinin və Cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyasının üzvü olmuşdur. O da əməkdar hüquqşünas idi.

Sabir müəllim və Məsumə xanım iki övlad böyüdü bəy başa çatdırmışlar. Onlar valideynlərinin yolunu layiqincə davam etdirirlər.

Bu gün Məsumə xanım yaşadığı mənəli illərə boylanıb qürur hissi keçirir. Bu qüruru ona bəxş edən təkcə övladları deyil, həm də yetişdirdiyi minlərlə hüquqşünas kadrıdır ki, indi onlar Azərbaycanımızın müxtəlif elmi-hüquqi müəssisələrində, hüquqi xidmət idarələrində, ədliyyə, hüquq-mühafizə orqanlarında çalışırlar.

Məsumə xanım həmçinin xalqımıza hüquq elminə aid böyük bir irs ərməğan etmişdir. Bu, Azərbaycanda və onun hüdudlarından kənar da çap olunmuş 200-dən çox monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti, çoxsaylı elmi məqalələrdir. Tələbələr, gənc hüquqşünaslar bu elmi xəzinədən geniş istifadə edirlər. Onun 2019-cu ildə nəşr olunmuş «Hüquq nəzəriyyəsi» adlı dərsliyi bütün hüquqşünasların stolüstü kitabına çevrilmişdir.

Hörmətli professorumuz yaşının bu çağında da ensiklopedik biliklərini tələbələrdən, gənc

hüquqşünaslardan əsirgəmir.

Professor Məsumə Məlikovanın dərsləri davam edir. Böyük alimin formalaşdırdığı elmi məktəbin indi yüzlərlə davamçısı var və bu, bir ustad kimi onun xidmətləridir. Məsumə xanımın elm sahəsində qazandığı uğurlar Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsinə, xalqımızın elmi potensialının daha da gücləndirilməsinə xidmət göstərmiş və göstərməkdədir.

Nə vaxtsa Məsumə xanımın özünə ideal seçdiyi şəxsiyyətlər, şübhəsiz ki, olmuşdur. Bu gün isə onun özü 90 illik şərəfli bir ömürlə çoxları üçün idealdır. Onu özünə ideal seçən hər kəs təkcə

Məsumə Məlikovadan alim olmağı deyil, həm də necə insan olmağı öyrənir. Bu, bizə, onu sevənlərə və qiymətləndirənlərə, həm də necə yaşamağı olmağımızı öyrədir. Çünki o, özü müdrik həyatı yaşamış alim, müəllim, ziyalı kimi tanınan və bu gün də sevilən insandır. Əziz müəllimimin 90 illik yubileyinə ithaf etdiyim məqaləni tamamlayarkən bir daha demək istəyirəm ki, Məsumə xanım kimi ziyalılar xalqımıza tanrının bir lütfidir. Onlara həmişə ehtiyacımız var.

Yeni ömür zirvələrində görüşmək ümidi ilə, Məsumə xanım!

Alış QASIMOV,
Bakı Dövlət Universitetinin Əmək və ekologiya hüququ kafedrasının müdiri,
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

NAZIM ƏLİYEV

DİN-in Polis Akademiyasının rəisi,
polis general-mayoru, hüquq üzrə elmlər doktoru,
email: naliyev10@mail.ru
UOT 343.9

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ CİNAYƏTKARLIĞIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ, SƏCİYYƏVİ CƏHƏTLƏRİ VƏ MEYLLƏRİ

Açar sözlər: qloballaşma, cinayətkarlıq, transmilli, insan alveri, narkobiznes, kibercinayətkarlıq, terrorizm, meyllər.

Ключевые слова: глобализация, преступность, транснациональность, торговля людьми, наркобизнес, киберпреступность, терроризм, тенденции.

Keywords: globalization, crime, transnationality, human trafficking, drug trafficking, cybercrime, terrorism, trends.

Bazarların, malların, xidmətlərin və kapitalların yüksək dərəcədə intensiv inteqrasiyasından ibarət olmaqla, sistemli, mürəkkəb və ziddiyyətli xarakter daşıyan qloballaşma çoxsaylı sosial, iqtisadi, hüquqi, psixoloji, texniki xarakterli problemlərin yaranmasına səbəb olmuş, siyasətçilər, hüquqşünaslar, iqtisadçılar, sosioloqlar, psixoloqlar və digərləri tərəfindən qızgın müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

E.Səmədžadənin fikrincə, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dünyada getdikcə daha da sürətlənən inteqrasiya proseslərini özündə cəmləyən qloballaşmanı (latınca «kürə», fransız dilində isə «ümumi») yer kürəsinin bütün insanlar üçün «vahid ev» olmasına yönəlmiş tarixi proses kimi qəbul etmək olar. Qloballaşmanın təkanverici amili insan və kapitalın bütün dünya üzrə sərbəst hərəkəti, dövriyyəsidir(13, s.113).

A.Əsədov qeyd edir ki, dar, iqtisadi mənada qloballaşma, kapital, əmək, təşəbbüskarlıq və sair kimi istehsal amillərinin və xidmətlərin bütün dünya miqyasında sərbəst və ardıcıl hərəkət qabiliyyəti qazanmasıdır. Geniş mənada isə qloballaşma, bir fenomen olmaqla universal siyasi,

ictimai və mədəni dəyərlərin milli sədləri aşaraq lokal dəyərlər halını alması deməkdir(15, s.10).

Qloballaşmanın müsbət və mənfi nəticələrinin, bu dünyəvi prosesdən irəli gələn risklərin qiymətləndirilməsinə çoxsaylı kitablar, monoqrafiyalar həsr olunmuşdur. Müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssisləri tərəfindən yazılmalarına baxmayaraq, onların əksəriyyətində dünyanın qloballaşmasının, bir tərəfdən obyektiv və qaçılmaz olduğu, digər tərəfdən isə qloballaşmanın özündə eyni vaxtda dünya sivilizasiyası üçün ciddi nəticələr doğuran neqativ proseslərin də daşıyıcısı ola biləcəyi göstərilir. Qloballaşmadan yazan müəlliflər nadir hallarda ona münasibətdə neytral mövqe tuturlar. Onlar bir qayda olaraq ya onunla bağlı üstünlüklərə və imkanlara, ya da qloballaşmanın özü ilə gətirdiyi təhdidlərə və risklərə diqqət yetirirlər.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik Ramiz Mehdiyev «Qloballaşma dövründə dövlət və cəmiyyət» məqaləsində qeyd edir: «Dünyada gedən proseslər birmənalı şəkildə göstərir ki, XXI əsrdə bəşəriyyətin inkişaf strategiyasını xeyli dərəcədə məhz qloballaşma müəyyənləşdirəcəkdir. Hörmətli akademik düzgün olaraq yazır ki, «qlobal proseslər müəyyən mənada milli dövlətlərə çağırışlardır. Qloballaşmanın həyatımıza nə isə bir yenilik əlavə edəcəyinə aludə olmaq yox, onun hələ tam dərk etmədiyimiz nəticələri haqda düşünmək lazımdır»(12).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 29 dekabr 2012-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyasında xüsusilə olaraq qeyd edilir: «XXI əsrin ilk onilliyində

sürətlə inkişaf edən və yayılan informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları, bununla bağlı yeni vüsət almış qloballaşma prosesləri ölkələrin sosial-iqtisadi həyatına ciddi şəkildə təsir etməkdədir. Bu mənada Azərbaycan da istisna deyildir. Qlobal, planetar xarakterli amillər ölkə həyatının, demək olar ki, bütün sahələrində – iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni və s. sahələrdə cərəyan edən proseslərə nüfuz edir».

Konsepsiyada müasir dövrümüzün əsas çağırışları qeyd olunmuş, geniş imkanlarla yanaşı, qloballaşmanın özü ilə böyük riskləri də gətirdiyi göstərilmişdir.

Mürəkkəb və ziddiyyətli məzmunu malik qloballaşma prosesi dünyəvi miqyas alan bir sıra risklərin, dünyanı təhdid edən neqativ hadisələrin, o cümlədən cinayətkarlığın sistemli və detallandırılmış kriminoloji təhlilini, cinayətkarlığın beynəlxalq və regional problemlərinin öyrənilməsini zəruri edir.

Hüquq elmləri doktoru H.Qurbanov qeyd edir ki, «son zamanlar qloballaşmanın həm müsbət, həmçinin mənfi xüsusiyyətləri ilə bağlı kifayət qədər müzakirələr aparılmış, bu məsələnin nəzəri və təcrübə aspektləri tədqiq edilmişdir..... Təkcə pozitiv deyil, həm də neqativ nəticələr yaradan qloballaşma cinayətkarlığın da kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində müəyyən dəyişiklik yaratmışdır»(4, s.77-78).

F.M.Cavadov və Y.S.Abdullayev qeyd edirlər ki, «XXI əsrdə daha da sürətlənən qloballaşma prosesi çoxsaylı sosial, iqtisadi, mədəni, psixoloji xarakterli problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu problemlərin siyasətçilər, iqtisadçılar, sosioloqlar, ictimaiyyət tərəfindən qızgın müzakirə edilməsi təsadüfi deyildir. Eyni zamanda qloballaşmanın tədqiqində kriminoloji və cinayət-hüquqi aspektlərin açıq-aydın geri qalması diqqəti çəkir»(7, s.3-4).

Qloballaşmanın təsiri altında cinayətkarlığın struktur və dinamikasında, kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərində bir sıra dinamik dəyişikliklər baş vermiş, cinayətkarlıq getdikcə daha da mütəşəkkilləşmiş, transmilliləşmiş, korrupsiyalaşmış və intellektuallaşmışdır. Professor D.A. Şestakov bununla bağlı düzgün olaraq qeyd edir ki, kommunikasiyaların, iqtisadiyyatın və maliyyənin

qloballaşması prosesinin davam etdiyi və daha da sürətləndiyi şəraitdə ayrı-ayrı şəxslərin və mütəşəkkil qurumların kriminal fəaliyyətinin məcmu nəticəsi kimi cinayətkarlıq da müasir şəraitdə fərqli struktura sahib olur. Planetar şəkildə inkişaf edən cinayətkarlığın yeni keyfiyyəti tədricən kriminologiyada da dərk olunur»(27., s.331).

İqtisadiyyatın, maliyyənin, nəqliyyat vasitələrinin, texnikanın, elmin, tibbin, ümumi qloballaşmasına tam uyğun olaraq cinayətkarlığın, xüsusən də onun mütəşəkkil cinayətkarlıq kimi tərkib hissəsinin də qloballaşması baş verir. Narkotiklərlə, silahla, insanlarla, insan orqanları ilə ticarət artıq sərhədlər tanımır(19).

H.Qurbanov, qloballaşma meyillərinin regional cinayətkarlığın vəziyyəti, strukturu və dinamikasına da təsir göstərdiyini qeyd edərək yazır ki, hər bir ölkədə baş verən cinayətlərin özünəməxsus, səciyyəvi kriminoloji xüsusiyyətləri olsa da, beynəlxalq tendensiyalar cinayətkarlığın strukturu və xarakterində müəyyən izlər buraxır. Cinayətkarlığın sistemli təhlili göstərir ki, elə cinayət növləri vardır ki, onların artması qloballaşma, ictimai münasibətlərin dinamik inkişafı ilə bağlıdır. Beynəlxalq münasibətlərin sürətli inkişafı iqtisadi, siyasi və sosial sahələrdə müsbət dəyişikliklər yaratsa da, bu proseslər cinayətkarlığın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə də təsir göstərərək insan alveri, kiber cinayətkarlıq, narkotik vasitələrlə bağlı və s. cinayətlərin artmasına səbəb olmuşdur»(4, s.76).

Son illərdə dünyada, onun ayrı-ayrı regionlarında müşahidə olunan təhlükəli meyillərdən biri də mütəşəkkil cinayətkar fəaliyyətin miqyaslarının genişlənməsi cinayətkarlığın strukturunda mütəşəkkil dəstələr və kriminal birliklər tərəfindən törədilən cinayətlərin xüsusi çəkisinin artmasıdır. Təsadüfi deyildir ki, narkotiklər və cinayətkarlıq üzrə BMT İdarəsinin icraçı direktoru Antonio Mariya Kosta 2011-ci ilin iyulunda «Cinayətkarlığın qloballaşması: transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın təhdidlərinin qiymətləndirilməsi» adlı BMT-nin yeni məruzəsini təqdim edərək qeyd etmişdir ki, «mütəşəkkil cinayətkarlıq qlobal xarakter kəsb etmiş, qüdrətli iqtisadi və hərbi gücə çevrilmişdir».

BMT-nin beş ildən bir keçirilən, qlobal sə-

viyyədə cinayətkarlığa qarşı mübarizə siyasətini müəyyən edən, dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrindən nümayəndələrin, o cümlədən ədliyyə və daxili işlər nazirlərinin, baş prokurorların, digər hökumət üzvlərinin, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların rəhbər vəzifəli şəxslərinin iştirak etdiyi «Cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayət ədliyyəsi» üzrə 12-ci və 13-cü konqreslərində transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə və qlobal inkişafa mənfi təsirindən, bu məsələdə BMT-nin və üzv dövlətlərin səylərinin gücləndirilməsi zəruriliyindən danışılmışdır.

Qloballaşma proseslərinin neqativ təsirləri nəticəsində mütəşəkkil cinayətkarlığın kölgə kapitalı bu gün dünya maliyyə sisteminin bir elementinə çevrilmişdir. Beynəlxalq terror təşkilatlarının kriminal fəaliyyəti, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi, informasiya-kompüter texnologiyaları sahəsində cinayətkarlıq, offşorlardan istifadə etməklə həyata keçirilən vergi cinayətləri, insan alveri, bütün bunlar – qlobal cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərin beynəlxalq o cümlədən regional səviyyədə əməkdaşlığını tələb edən aktual qlobal və regional problemlərdəndir(21).

İqtisadi münasibətlərin qloballaşması cinayətkar aktivliyin miqyaslarının genişlənməsi üçün müstəsna əlverişli imkanlar yaradır. Yaxın gələcəkdə kriminal fəaliyyətin əsas sahələri qismində sənayenin yüksək gəlir gətirən sahələri, məsələn, bioloji və informasiya texnologiyalarının istehsalı ilə bağlı sahələr ola bilər. Bunun üçün transmilli cinayətkar təşkilatlar qlobal kriminal şəbəkələrdə birləşən strateji cinayətkar alyanslar yaratmağa başlamışlar(17, s.92).

BMT-nin hesablamalarına görə, mütəşəkkil cinayətkarlıq hər il dünya iqtisadiyyatına təqribən 2 trilyon dollara başa gəlir.

Beləliklə, qloballaşma şəraitində sistemlilik xüsusiyyətinə malik olmaqla sosial, hüquqi, iqtisadi, psixoloji və digər çalarlar daşıyan hadisə kimi cinayətkarlıq yeni keyfiyyətlər daşımağa başlamış, onun strukturunda bir sıra ciddi dəyişikliklər baş vermiş, insan alveri, kibercinayətkarlıq, insan orqanları ilə kriminal ticarət, qanunsuz miqrasiya, narkobiznes və sair kimi transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın forma və növləri daha

dinamik inkişaf etməyə, miqyasca genişlənməyə başlamışdır(18, s.241-255).

Təsadüfi deyildir ki, BMT-nin, digər nüfuzlu beynəlxalq və regional təşkilatların rəsmi sənədlərində dəfələrlə dünya birliyinin cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində strateji prioritetləri sırasında terrorizm, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi, insan alveri, korrupsiya, kibercinayətkarlıq və digər kriminal fəaliyyət növləri ilə mübarizə olduğu xüsusi olaraq göstərilmişdir(6, s.82-98).

Son yarım əsrdə narkomaniya və narkocinayətkarlıq nisbətən lokal fenomendən dünya kriminal və antisosial aktivliyin əsas mənbəyinə çevrilmişdir. Narkoistehsal prinsipə planetar xarakter almış, dünyada ekstremizmin, qeyri-sabitliyin və siyasi turbulentiyyətin universal generatoru olmuşdur(20).

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi və narkomanlıq müasir dünyanı ciddi narahat edən qlobal problemlərdən biri olmaqla cəmiyyətin mənəvi və intellektual potensialının aşınmasına, genefondun tənəzzülünə və digər mənfi halların baş verməsinə gətirib çıxarır. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi cinayətkarlığın artmasına səbəb olmaqla yanaşı, həm də terrorizmin maliyyə mənbəyi kimi beynəlxalq təhlükəsizliyə ən ciddi təhdidlərdən biri kimi çıxış edir(1, s.7).

Ümummillə Liderimiz Heydər Əliyev 1997-ci ilin 13-14 fevral tarixlərində Bakıda keçirilən BMT-nin Yaxın və Orta Şərqdə narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə nəzarət və bununla bağlı problemlər üzrə Yardımçı Komissiyasının 32-ci sessiyasının açılışında söylədiyi nitqində demişdir: «Narkotiklərə nəzarət, narkomaniya və narkobiznes ilə mübarizə əsrimizin son illərində dünyada ümumbəşəri bir problem olmuşdur. Bu mübarizə hər bir ölkənin, xalqın, millətin fiziki və şüari sağlamlığı uğrunda aparılan mübarizədir».

2004-cü il 22-24 yanvar tarixində Bakıda təşkil olunmuş «Böyük İpək yolu dövlətlərində narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə» mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın iştirakçılarının müraciətində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: «Coğrafi mövqeyindən, icti-

mai-siyasi quruluşundan, inkişaf səviyyəsindən, mədəni və tarixi əlaqələrindən asılı olmayaraq, elə bir ölkə yoxdur ki, dövrümüzün qlobal problemlərindən biri olan narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə qarşılaşmasın».

Son illərdə dünyanın əksər ölkələrində cinayətkarlığın ən dinamik inkişaf edən struktur elementlərindən biri də narkobiznesdir. Bu zaman narkobiznesi həm cinayətkarlığın elementi, həm də amili kimi qiymətləndirmək olar. Narkotik vasitələrin tədarükçüsü qismində çıxış edən regionlarda, habelə narkotrafik zonasında yerləşən regionlarda narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin daha yüksək səviyyəsi müşahidə olunur. Narkomaniya, öz növbəsində, digər cinayət növlərinin, xüsusən də soyğunçuluq, oğurluq, quldurluq, qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma və s. kimi kriminal əməllərin baş verməsinə, bu və digər cinayət növlərinin sayının artmasına, səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirir (16, s.14-20).

Yer kürəsinin ən müxtəlif ölkələrində, regionlarında və qitələrində narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi sahəsində təşəkkül tapmış vəziyyətin analizi ümumən dünyada müasir narkocinayətkarlığın və narkobiznesin əsas meyilləri və qanunauyğunluqları sırasında aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd etməyə imkan verir: 1) narkocinayətlərin latentliyinin, ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin, mütəşəkkillik səviyyəsinin yüksəlməsi; 2) narkobiznesdən əldə edilmiş «çirkli» pulların «yuyulması», yəni leqallaşdırılması və sonradan leqal iqtisadiyyatın ən müxtəlif sahələrinə qoyulması hallarının genişlənməsi, narkopulların terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi mənbələrindən birinə çevrilməsi; 3) narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin insan sağlamlığı üçün daha təhlükəli olan yeni növlərinin (məsələn, spays) yaranaraq sürətlə yayılması; 4) narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin yeni bazarlarının, daşınmasının yeni marşrutlarının, yeni tranzit-keçid məntəqələrinin yaranması; 5) tranzit ərazilərin (regionların) narkotik istehlak edən regionlara çevrilməsi; 6) kriminal narkostrukturların cinayətkar fəaliyyətinin daha da möhkəmlənməsi və miqyasca genişlənməsi, bu fəaliyyətin maddi-texniki təminat

səviyyəsinin yüksəlməsi; 7) silahlı münaqişələr zonasında (məsələn, Dağlıq Qarabağda, Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərində) tərkibində narkotik maddələr olan bitkilərin əkilməsi və becərilməsi, bu yerlərdə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin istehsalının təşkil edilməsi və sairə (8, s.6-20).

B.S.Zahidov XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq BMT-nin, Avropa Birliyinin, MDB-nin, digər beynəlxalq və regional təşkilatların narkobizneslə, «çirkli pullar»ın yuyulması ilə, terrorçuluqla, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində həyata keçirdikləri səyləri daha da gücləndirdiklərini qeyd edərək, bunu aşağıdakı səbəblərdən zəruri olduğunu xüsusi olaraq vurğulayır: «1) dünyanın müxtəlif dövlətlərində narkotik xassəli bitkilərin becərilməsinin gündən-günə genişlənməsi və yeni texnologiyaların tətbiqi; 2) qeyri-qanuni dövriyyədə sintetik və yarımsintetik tərkibli narkotik vasitələrin çoxalması, onların ən yeni növlərinin yaradılması və istifadəsinin gündən-günə artması; 3) narkotizmin və narkobiznesin genişlənərək müharibə və silah mafiyası ilə, terrorçu qruplarla birləşməsi, beynəlxalq miqyasda narkobiznesin mütəşəkkil və transmilli cinayətkarlığın, o cümlədən terrorçuluğun əsas maliyyə mənbəyinə çevrilməsi; 4) narkobiznes fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş «çirkli pullar»ın yuyulması məqsədilə həyata keçirilən kriminal tədbirlər və həmin pulların ayrı-ayrı dövlətlərdə, regionlarda və beynəlxalq miqyasda yeni cinayətkar qrupların yaradılması və korrupsiyanın genişləndirilməsinə sərf olunması və sairə» (9, s.24).

BMT ekspertlərinin 2016-cı il üçün qiymətləndirmələrinə görə, dünyanın 15-64 yaşda olan əhalisinin 5,6%-i, yəni 275 milyonu narkotik istifadəçisidir; bir illik narkosənaye dövriyyəsi 400 milyard dollardan çoxdur, bu da bir ildə beynəlxalq ticarətin 8%-ni təşkil edir; bir ildə 72 adda sintetik tərkibli yeni narkotik istehsal edilərək qanunsuz dövriyyəyə buraxılmışdır (1, s.9).

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf səviyyəsi də narkotacirlərin imkanlarını genişləndirmişdir.

Avropa Birliyi ölkələrində narkotiklərin qey-

ri-qanuni satışından əldə olunan gəlirlər ildə təxminən 24 milyard avro təşkil edir (1, s.24).

BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıq üzrə İdarəsinin (UNODC) 2017-ci il hesabatına görə ABŞ narkotik vasitələrdən və psixotrop maddələrdən istifadə edənlərin sayına görə birinci yerdə gedir. Belə ki, ABŞ-da 15-64 yaş arası vətəndaşların 16,5%-i narkotik vasitələrdən və psixotrop maddələrdən istifadə edir. İkinci yerdə daha bir Şimali Amerika ölkəsi – Kanada yer almışdır. Hesabata görə, Kanadada 15-64 yaş arası vətəndaşların 14,7%-i narkotik vasitələrdən istifadə edir. İlk onluğa həmçinin Nigeriya (14,3%), Çili (11,8%), Çexiya (11,4%), Fransa (11,1%), Yeni Zelandiya (11,0%), Bermud (10,9%), Avstraliya (10,2%) və Zambiya (9,5%) daxildir. Hesabatda Azərbaycanda 15-64 yaş arası şəxslərin 3,5%-nin narkotik vasitələrdən və psixotrop maddələrdən istifadə etdikləri göstərilmişdir. Bu göstəriciyə əsasən Azərbaycan 122 ölkə arasında 58-ci yerdə qərarlaşmışdır. Keçmiş SSRİ-nin digər ölkələrinə gəldikdə isə, BMT hesabatına görə, Estoniya (6,0) 32-ci, Latviya (4,2%) 51-ci, Özbəkistan (4,2) 53-cü, Gürcüstan (2,7) 72-ci, Qazaxıstan (2,4) 78-ci, Litva (2,3) 79-cu, Ukrayna (2,13) 81-ci, Belarus (1,07) 101-ci, Moldova (0,7) 110-cü sırada yer almışlar.

Göründüyü kimi, region ölkələri arasında narkotik istehlakçılarının sayına görə Azərbaycanı yalnız Özbəkistan, Latviya və Estoniya qabaqlayır.

Narkotik vasitələrdən və psixotrop maddələrdən istifadə nəticəsində baş verən ölüm hallarının sayı haqqında məlumatların toplanması və analizi ilə BMT-nin narkotiklər və cinayətkarlıq üzrə idarəsi məşğul olur. BMT-nin bu strukturunun 2018-ci il üzrə hesabatında əhalinin mütləq və nisbi (əhalinin 1 mln nəfərinə düşən) ölüm sayı ilə bağlı məlumatlar əks olunmuşdur.

Qeyd edək ki, ölüm səviyyəsinə insanların bütün növ narkotiklərdən (opiatlar, amfetaminlər, hallüsinogenlər, kokain, heroin, ekstazi və s.) istifadə nəticəsində yaşları 15-64 arasında olan şəxslər arasında baş verən ölüm halları daxildir.

Bir milyon əhaliyə düşən narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qəbulundan baş verən ölüm hallarına sayına görə ilk onluqda ABŞ (1

milyon əhaliyə 300,7 ölüm halı), İsveç (173,5), Estoniya (134,3), Avstraliya (121,7), Uruqvay (119,9), İspaniya (105,2), Kanada (100,4), Norveç (84,6) və Böyük Britaniya (74,7) yer almışdır. Keçmiş SSRİ ölkələrindən Rusiya (58,1) 15-ci, Litva (54,8) 18-ci, Qazaxıstan (18,8) 33-cü, Özbəkistan (16,7) 36-cı, Latviya (14,0) 44-cü, Qırğızstan (6,0) 63-cü, Ukrayna (5,1) 65-ci, Azərbaycan (3,8) 67-ci, Gürcüstan (1,9) 78-ci, Tacikistan (1,3) isə 82-ci yerdə qərarlaşmışdır. Ümumilikdə isə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının hesabatına görə bir ildə narkoistifadədən ölənlərin sayı 450 minə çatmışdır.

Müasir rəqəmsal dünyada informasiya təhlükəsizliyi məsələləri, kibertəhlükəsizliyin təmini həmçinin kritik İnternet infrastrukturunun idarə edilməsi müntəzəm olaraq «Böyük iyirmilinin» görüşlərində, BMT meydançalarında, digər beynəlxalq və regional qurumların təşkil etdikləri konfranslarda və konqreslərdə müntəzəm olaraq müzakirə olunur.

Hər il BMT-nin elektrik rabitə üzrə Beynəlxalq İttifaqı (İTU) «Kibertəhlükəsizliyin global indeksi» adı altında kibertəhlükəsizlik səviyyəsi üzrə ölkələrin reytinglərini tərtib edir. Reyting tərtib edilərkən əsasən aşağıdakı meyarlar nəzərə alınır: kibertəhlükəsizlik və kibercinayətlərlə bağlı məsələlərlə məşğul olan hüquq sistemlərinin və strukturların olması; dövlət səviyyəsində kibertəhlükəsizliyin inkişafı strategiyalarını və bu sahədə siyasəti əlaqələndirən institutların mövcudluğu; informasiya təhlükəsizliyi sahəsində potensialın artırılmasına kömək edən elmi-tədqiqat, təhsil və hazırlıq proqramlarının, həmçinin sertifikatıyadan keçmiş mütəxəssislərin və dövlət strukturlarının olması; əməkdaşlıq mexanizmlərinin və informasiya mübadiləsi sistemlərinin mövcudluğu.

2017-ci il üzrə dünya ölkələrinin kibertəhlükəsizlik səviyyəsinə görə reytingində (reytingdə 178 dünya ölkəsi yer almışdır) dünyanın ən təhlükəsiz on ölkəsi sırasında Sinqapur (0,925), ABŞ (0,919), Malayziya (0,893), Oman (0,871), Estoniya (0,846), Mavrikiya (0,830), Avstraliya (0,824), Gürcüstan (0,819), Fransa (0,819), Kanada (0,818) və Rusiya (0,788) kimi ölkələr yer almışdır. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələri sırasın-

da olan Böyük Britaniya (0,783) reytingdə 12-ci, Almaniya (0,679) 24-cü, İtaliya (0,626) 31-ci Çin (0,624) 32-ci Yaponiya (0,786) 11-ci yerdə qərarlaşmışlar. Keçmiş SSRİ ölkələrinə gəldikdə isə, bu reytingdə Latviya (0,688) 21-ci, Belarus (0,593) 39-cu, Azərbaycan (0,559) 48-ci, Litva (0,504) 56-cı, Ukrayna (0,501) 58-ci, Qazaxstan (0,352) 82-ci, Tacikistan (0,292) 90-cı, Özbəkistan (0,277) 92-ci, Qırğızstan (0,270) 96-cı Türkmənistan (0,133) isə 131-ci yer tutmuşdur.

Bir çox ölkələrdə kompüter məlumatlarından, texnologiyalardan və sistemlərdən istifadə etməklə həyata keçirilən cinayətkar fəaliyyətin aktivləşməsi müşahidə olunmaqdadır. Maliyyə və kommersiya xarakterli informasiyanın, fərdi məlumatların oğurlanması, qlobal internet şəbəkəsindən istifadə etməklə dələduzluq, kredit kartları haqqında informasiyaya qanunsuz müdaxilə etmə, kompüter məlumatlarını ələ keçirmə və sair kimi əməllər göstərir ki, transmilli cinayətkarlıq getdikcə daha yeni fəaliyyət sahələrini, bu halda informasiya sferasını ələ keçirməyə, bu məqsədlə ən müasir texnologiyalardan istifadə etməyə can atır(26).

V.Ə.Qasimov qeyd edir ki, «kredit kartlarının saxtalaşdırılması, kompüterlərin köməyi ilə pulların oğurlanması ABŞ, İtaliya və bir sıra digər ölkələrdə həqiqi fəlakət xarakteri almışdır». Müəllif, internetin imkanlarından narkomafiyanın da intensiv şəkildə yararlandığını xüsusi olaraq göstərərək yazır ki, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin ticarəti ilə məşğul olanlar, eləcə də onların müştəriləri diqqətdən kənar qalan və əlaqə üçün zəruri imkanlar yaradan İnternet vasitəsilə getdikcə daha çox narkosövdələşmələr həyata keçirirlər. Narkodəllallar narkobiznesdən əldə edilən «çirkli» pulların leqallaşdırılması məqsədilə İnternet banklardan geniş şəkildə istifadə edirlər(3, s.68).

İnternet həm ənənəvi cinayətlərin daha rahat şəkildə həyata keçirilməsi, həm də yalnız bu qlobal şəbəkəyə məxsus olan, geniş ictimaiyyətə məlum olmayan yeni cinayət növlərinin reallaşdırılması üçün əlverişli mühit kimi çıxış edir(14).

R.Ş.Mahmudov düzgün olaraq göstərir ki, «internetin imkanlarından cinayətkar elementlər fəal şəkildə istifadə edirlər, terrorçu təşkilatların nar-

kotik, silah, reklamı və satışın həyata keçirildiyi, pornoqrafik materialların yerləşdirildiyi, həmçinin irqçi, millətçi, eksremist yönlü saytlar qlobal şəbəkədə geniş yayılıb. Bu virtual məkanda cinayətlərin yüksək sosial təhlükəliliyi transmilli xarakter daşıyır. Yəni müvafiq fəaliyyətin fəsadları geniş insan dairələrini və müxtəlif ölkələri əhatə edir»(11, s.59-60).

Avropa Şurasının 2001-ci ildə Budapeştdə imzalanmış və 2004-cü ildə qüvvəyə minmiş Kibercinayətkarlıq və ya Budapeşt Konvensiyası kibercinayətkarlıqla mübarizədə tarixi nailiyyət hesab oluna bilər. 2014-cü ilin fevral ayına qədər Budapeşt konvensiyası 49 ölkə tərəfindən imzalanmış, 41 ölkə tərəfindən ratifikasiya edilmişdir. Azərbaycan da Budapeşt Konvensiyasını 30 iyun 2008-ci ildə imzalamış, 30 sentyabr 2009-cu ildə ratifikasiya etmişdir.

Kibercinayətkarlıq haqqında Konvensiya aşağıdakı üç əsas məsələnin - kompüter informasiyası sahəsində cinayətlərin cinayət-hüquqi xarakteristikasının; kompüter cinayətlərinin istintaqı zamanı sübutların toplanmasının təmininə istiqamətlənmiş cinayətkarlıqla mübarizənin cinayət-prosessual aspektlərinin; xarici ölkələrdə bu növ cinayətlərin törədilməsi ilə bağlı sübutların toplanmasına istiqamətlənmiş cinayət-prosessual fəaliyyətdə beynəlxalq əməkdaşlığın tənzimlənməsinə istiqamətlənmişdir(24, s.30).

Konvensiyanın bir sıra fəsilərində iştirakçı və digər dövlətlərə kibercinayətkarlıqla mübarizənin cinayət-hüquqi əsaslarının yaradılması məqsədilə aşağıdakı əməllərə görə cinayət məsuliyyətinin nəzərdə tutulmasının məqsədəuyğun olduğu qeyd olunmuşdur:

1) kompüter verilənləri və sistemlərinin məxfiliyi, tamlığı və istifadə imkanlarına qarşı cinayətlər: qanunsuz daxil olma(maddə 2); qanunsuz ələ keçirmə (maddə 3); verilənlərə müdaxilə (maddə 4); sistemlərə müdaxilə (maddə 5); qurğulardan qanunsuz istifadə (maddə 6).

2) Kompüter vasitələrindən istifadə ilə bağlı cinayətlər: kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə saxtalaşdırma(maddə 7); kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə dələduzluq (maddə 8).

3) Məlumatların məzmunu ilə bağlı cinayətlər:

uşaq pornoqrafiyası ilə bağlı cinayətlər (maddə 9).

4) Müəllif hüquqlarının və əlaqəli hüquqların pozulması ilə bağlı cinayətlər: müəllif hüquqlarının və əlaqəli hüquqların pozulması ilə bağlı cinayətlər (maddə 10).

Bu gün Azərbaycanda kibercinayətkarlıqla mübarizəni həyata keçirən və əlaqələndirən yeni orqanların və təşkilatların, hüquq-mühafizə orqanlarının tərkibində xüsusi strukturların yaradılması məsələsi olduqca aktual hesab edilməlidir. Bu da öz növbəsində bu sahədə milli kadrların hazırlanmasını tələb edir. Qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan Respublikası DİN-nin Polis Akademiyasında bu sahədə artıq müəyyən addımlar atılmış və Akademiyada kibercinayətkarlıqla mübarizə üzrə ixtisaslı kadrların hazırlanması məqsədilə xüsusi fakultə yaradılmışdır.

V.Ə. Qasımov da kibercinayətkarlığın və kiberterrorçuluğun yayılmasının, eləcə də bu sahədə təhlükəli meyillərin qarşısının alınması və profilaktikası üçün həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlər sırasında informasiya texnologiyaları və informasiya təhlükəsizliyi üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin, informasiya-telekommunikasiya sahəsində baş verə biləcək cinayətlərin aşkar olunması və açılması üzrə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasının, müvafiq əməliyyat və istintaq aparatının yaradılmasının, onların zəruri texniki vasitələrlə təmin edilməsinin vacibliyini göstərir (3, s.111-113).

Beynəlxalq terrorizmin olduqca təhlükəli qlobal amilə çevrildiyi də qeyd edilməlidir. Son illərin hadisələri bu kriminal fenomenin ictimai təhlükəliliyinin daha da yüksəldiyini, terrorizmin mahiyyət və məzmununda ciddi dəyişikliklərin baş verdiyini göstərir.

Qeyd edək ki, dünya ölkələrində terror aktivliyinin səviyyəsini ölçən, hansı ölkənin və hansı miqyaslarda terror təhlükəsi ilə qarşılaşdığını göstərən kompleks tədqiqat olan terrorizmin global indeksi Avstraliyanın Sidney universitetinin Sülh və İqtisadiyyat İnstitutunun rəhbərliyi ilə beynəlxalq ekspertlər qurupu tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. İndeks hesablanarkən Merilend ştatının Universitetindəki terrorizm haqqında

qlobal məlumatlar bazasından istifadə edilmişdir ki, bu məlumatlar sisteminə də son onillikdə 100 mindən artıq terror aktı haqqında informasiyanı özündə saxlayan məlumatlar daxil edilmişdir.

Terrorizmin global indeksində bu və ya digər ölkənin daxilində terror aktivliyinin səviyyəsi terror xarakterli insidentlərin sayı; ölənlərin və yaralananların sayı; maddi ziyanın səviyyəsi kimi dörd əsas göstərici üzrə hesablanır. Qeyd olunanlarla yanaşı, İndeks tərtib olunarkın terror aktivliyi ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olan bir sıra digər amillər də nəzərə alınır.

2017-ci il indeksində dünyanın 160 ölkəsi üzrə məlumatlar (terrorizm əmsalı) yer almışdır.

Bu reytingdən göründüyü kimi terrorizm səviyyəsi ən yüksək olan ilk on ölkə sırasında İraq (10,0), Əfqanıstan (9,44), Nigeriya (9,01), Suriya (8,62), Pakistan (8,40), Yəmən (7,88), Somali (7,65), Hindistan (7,53), Türkiyə (7,52) və Liviya (7,26) qərarlaşmışdır. Terrorizm səviyyəsinə görə dünya ölkələrinin reytingində Çin (5,54) 31-ci, ABŞ (5,43) 32-ci, Rusiya (5,33) 33-cü, Böyük Britaniya (5,10) isə 35-ci yer almışdır. Keçmiş SSRİ respublikalarından olan Ukrayna (6,56) 17-ci, Qazaxstan (2,95) 67-ci, Tacikistan (2,43) 72-ci, Gürcüstan (2,11) 77-ci, Qırğızstan (1,99) 79-cu, Azərbaycan (1,15) 95-ci, Özbəkistan (0,08) 128-ci, Belarus (0,04) 128-ci yerdə qərarlaşmışdır. Sloveniya, Sinqapur, Rumıniya, Portuqaliya, Norveç, Monqolustan, Latviya və Litva reytingdə terror aktının baş vermə ehtimalı sıfıra bərabər olan ölkələrə aid edilmişdir.

Qloballaşma dövründə beynəlxalq terrorizmin xarakterik meyilləri və xüsusiyyətləri sırasında aşağıdakılar xüsusi olaraq qeyd edilə bilər: 1) terror aktlarının say və miqyasca genişlənməsi, terror təşkilatlarının artıq ayrıca götürülmüş bir və ya bir neçə cinayətlə kifayətlənməməsi, bütöv ölkələrin, regionların mütəşəkkil terror fəaliyyətinin qurbanları qismilə çıxış etmə hallarının artması; 2) son illərdə kiçik terror qruplarının böyük və çoxşaxəli terror təşkilatları və hətta milli, dini, siyasi yönümlü transmilli terror şəbəkələri ilə əvəzlənməsi; 3) müasir terrorizmin məqsədlərinin motivasiya spektrinin genişlənməsi. Əgər əvvəllər terrorizm və siyasi ekstremizm əsasən

millətçilik və separatizm məqsədləri güdməklə inqilabi ideoloji ambisiyalara köklənirdisə, müasir dünyada terrorizm dini dözülməzlik və nifrat çalarları daşımağa başlamışdır; 4) beynəlxalq terrorizmin maliyyələşmə mənbələrinin dəyişməsi XX əsrin 80-ci illərində əksər terror təşkilatları əsasən bəzi dövlətlər tərəfindən öz geosiyasi və iqtisadi məqsədləri üçün maliyyələşdirilir və dəstəklənirdi. Hazırda isə elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, beynəlxalq terrorizm ayrı-ayrı varlı fanatiklər tərəfindən maliyyələşdirilməyə başlamışdır. Bundan başqa, terror aksiyalarının həyata keçirilməsi üçün tələb olunan pul vəsaitlərinin toplanması müxtəlif xeyriyyə təşkilatları vasitəsilə həyata keçirilir, habelə mütəşəkkil cinayətkarlıq və narkobiznes hesabına da vəsaitlər daxil olur; 5)terrorçuların sosial bazasının genişlənməsi(17, s.93-94).

Qloballaşan dünyada insan alveri də ən geniş yayılmış transmilli mütəşəkkil cinayətkar fəaliyyət növlərindən birinə çevrilmişdir.

S.M.Eminov qeyd edir ki, «cinayətkarlığın global xarakter aldığı, yeni çağırış və təhdidlərin yarandığı müasir dövrdə dünya birliyini narahat edən ciddi problemlərdən biri də köləliyin müasir təzahür formalarından birinə çevrilmiş insan alveri əməlləridir. Acınacaqlı faktdır ki, XXI əsrdə köləlik nəinki aradan qalxmış hətta daha təhlükəli formalarda yayılmaqda davam edir və bəzən onu «XXI əsrin köləliyi», yaxud «günümüzün köləliyi» adlandırırlar»(5, s.52-69).

Məhz insan alverinin ictimai təhlükəliliyinin olduqca yüksəlməsi nəzərə alınmaqla 2015-ci ilin iyun ayında Azərbaycanın Cinayət Məcəlləsinin 144-1-ci və 144-2-ci maddələrinə insan alverini və məcburi əməyi əlavə etməklə İnsan alveri ilə mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2004-cü il) qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası CM-nin 144-1-ci maddəsində insan alverinin - istismarla bağlı məqsədlər üçün, güc tətbiq etmək hədəsi ilə və ya güc tətbiq etməklə, qorxutma və ya digər formalarda oğurlama, dələduzluq, aldatma, səlahiyyətdən və ya müdafiəsizlik vəziyyətindən sui-istifadə yolu ilə, yaxud da digər şəxsə nəzarət edən şəxsin razılığına nail olmaq üçün ödəniş və

ya mənfəət, imtiyaz və ya güzəştlər verməklə və ya almaqla şəxsin cəlb edilməsi, əldə edilməsi, saxlanması, gizlədilməsi, daşınması, verilməsi və ya qəbul edilməsi olduğunu göstərilmişdir.

Bu zaman qeyd olunan maddənin «Qeyd» hissəsində göstərilir ki, «insanın istismarı» dedikdə, məcburi əmək (xidmət), cinsi istismar, köləlik, köləliyə bənzər adətlər və onlardan irəli gələn asılılıq vəziyyəti, insan orqanlarının və toxumalarının qanunsuz köçürülməsi, şəxs üzərində qanunsuz biotibbi tədqiqatların aparılması, qadının surroqat ana kimi istifadə edilməsi, qanunsuz, o cümlədən cinayətkar fəaliyyətə cəlb etmə başa düşülür.

İnsan alverinin nisbətən aşağı riskləri və böyük gəlirləri, cinayətkarları digər, daha riskli cinayətkar əməllərə deyil, məhz insan alverinə meylləndirir.

2012-ci ildə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) hesabatlarına görə dünyada 20,9 milyon insan məcburi əməyin qurbanı olmuşdur. Ümumilikdə 4,5 milyon insan (22%) məcburi cinsi istismarın qurbanına çevrilmişdir(10, s.9). Birləşmiş Əmək Təşkilatının 2019-cu il hesabatına əsasən, hazırda dünyada müasir köləliyin qurbanı vəziyyətində 40,3 milyon insan vardır. Onlardan 4,8 milyonu cinsi istismara məruz qalanlardır. Qurbanların 25%-i isə azyaşlı oğlan və ya qızlardır(5, s.56-57).

BMT-nin Uşaq Fondunun (UNİCEF) hesablamasına görə hər il 1,2 milyon uşaq uşaq alverinin qurbanı olur. Aşkar olunan qurbanlar arasında uşaqların faiz nisbəti artmaqdadır: hər üç qurbanıdan biri uşaqdır. İnsan alverinin qurbanı olan hər üç uşaqdan ikisi qızlardır(2, s.11).

Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının ekspertləri tərəfindən qadınların istismarının dörd əsas modeli müəyyənləşdirmişdir: 1) Alban modeli: məcburetmə və zorakılıq tətbiq olunur; 2)Nigeriya modeli: borc asılılığı (nəqliyyat, pasport və vizanın alınması xərclərini ödəməklə qurbanların xarici ölkələrə getmələrinə yardım etmə); 3)Şərqi Avropa modeli: yüksək şəkildə təşkil olunmuş və yüksək hərəkətli, müəyyən edilmiş müqavilə müddəti); 4)Latin Amerikası modeli: yarı-könüllü və qeyri-tam iş günü.

Hər il dünyada 100 milyondan artıq cinayət törədilir, 100 min əhaliyə orta hesabla 8000 cinayət qeydə alınır. Real cinayətkarlıq isə ən azı bu rəqəmlərdən 2 dəfə çoxdur. Yüksək rifah vəziyyəti ilə səciyyələnən Avropanın bəzi meqapolislərində (məsələn, Berlində), 100 min əhaliyə 16 min cinayət qeydə alınır. Böyük Britaniya DİN-in məlumatlarına görə 2000-ci ildə bu ölkədə 12,9 milyon cinayət qeydə alınmışdır. Böyük Britaniyanın daxili işlər naziri D.Blanket bu rəqəmlərə münasibət bildirərkən demişdir: «Belə çıxır ki, praktiki olaraq ölkə əhalisinin hər dörd nəfərindən biri – cinayət qurbanıdır»(22, s.115-116).

BMT-nin rəsmi sənədlərində dünyada əhalinin illik artımının 1-1,2%, cinayətkarlığın illik artımının isə təxminən 5% təşkil etdiyi bildirilir.

Son 30 ildə dünyada cinayətkarlıq 4 dəfə, o cümlədən keçmiş SSRİ ərazisində və ABŞ-da 8, Böyük Britaniya və İsveçdə 7, Fransada 6, Almaniyada 4, Yaponiyada isə 2 dəfə artmışdır.

Lakin XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünyanın əksər ölkələrində sayının azalması, səviyyəsinin aşağı düşməsi meyli müşahidə olunur. Bu meyl ən açıq şəkildə latentlik dərəcəsi az olan cinayətlərdə – qəsdən adam öldürmənin səviyyəsinin dinamikasında özünü göstərir. Məsələn, qəsdən adam öldürmə əmsalı Avstraliya, Argentina, Macarıstan, Almaniya, ABŞ, Finlyandiya, Fransa, Yaponiya və digər ölkələrdə əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır(19).

Bəzən cinayətkarlığın səviyyəsinin aşağı düşməsi meylini cinayətlərin ənənəvi olaraq qeydiyyatdan gizlədilməsi ilə izah etməyə çalışırlar. Y.İ.Qilinski belə bir halın doğurdan da mövcud olduğunu qeyd etməklə yanaşı, trendin ümumdünya xarakterini qismən düzgün olan belə sadə izahla məhdudlaşmağa imkan vermədiyini göstərir. Müəllif, dünyanın ən müxtəlif qitələrində yerləşən ölkələrdə cinayətkarlığın səviyyəsinin aşağı düşməsinə aşağıdakı amillərlə izah edir:

1)Qeydə alınmış cinayətkar əməllərin əhəmiyyətli hissəsi «küçə cinayətkarlığı» təşkil edir – həyat, sağlamlıq, cinsi toxunulmazlıq, mülkiyyət əleyhinə cinayətlər və s. «Ağyalıqlıların» (məmurların, biznesmenlərin və digərlərinin) cinayətkarlığı yüksək latentli olmaqla qeydə alın-

mış cinayətkarlığın az hissəsini təşkil edir. «Küçə cinayətkarlığının» əsas subyektləri yeniyetmələr və gənclərdir. Onlar isə son onillikdə İnternetin virtual dünyasına «üz tutmuşlar». Burada onlar görüşür, sevir, dostlaşır, nifrət edir, «öldürür» və «ölür» (əlbəttə ki, kompüter oyunlarında), dələduzluq hərəkətləri törədir və sair. Bununla da şüurlu surətdə və ya bilmədən özünü təsdiqə, özünü ərəallaşdırmağa, təcavüzə və zorakılığa olan «tələbatlarını» ödəyirlər.

2)Cinayətkarlığın «yenidən strukturlaşması» baş verir, ənənəvi cinayət növləri postmodern dövrünün yüksək latentli cinayət növləri ilə (məsələn, kibercinayətkarlıq) sıxışdırılıb çıxarılır.

3)Cinayətkarlığın səviyyəsinin aşağı düşməsinin səbəblərindən biri də müasir texniki təhlükəsizlik vasitələrindən (videokameralar, mühafizə siqnalizasiyaları və s.) ilə də bağlı ola bilər(19).

Beləliklə, araşdırma və təhlil göstərir ki, dünyada mütəşəkkil cinayətkarlığın mürəkkəb şəbəkə strukturlarının misli görünməmiş formalaşması baş verir. Kriminal birliklər transmilli strateji ittifaqlar yaradır ki, onlara da qarşıdurma üçün dövlətlər tərəfindən beynəlxalq və regional səviyyədə əlaqələndirilmiş səylərin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu gün transmilli cinayətkarlıq genişmiqyaslı və gəlirli biznesə çevrilmişdir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatlarına görə cinayətkar qruplaşmaların əllərində olan maliyyə vəsaitlərinin ümumi həcmi 1-1,8 trilyon ABŞ dolları təşkil edir(23).

İspan «El Pais» nəşrinin jurnalistləri dünyanın 91 ölkəsində 50 qanunsuz fəaliyyət növünü araşdırmışlar.

Ən gəlirli 5 qanunsuz kriminal fəaliyyət növü sırasında narkobiznes, saxta dərman vasitələrinin istehsalı və qanunsuz dövriyyəsi, fahişəliyin təşkili, kontrafakt məhsulların istehsalı və qanunsuz oyun (qumar) biznesi göstərilmişdir: 1)narkobiznes (marixuana – 141,8 mlrd ABŞ dolları; kokain – 85 mlrd dollar; heroin – 85 mlrd dollar); 2)saxta dərman vasitələrinin istehsalı – 200 mlrd dollar; 3)fahişəliyin, insan alverinin təşkili – 187,7 mlrd dollar; 4)kontrafakt məhsulların istehsalı – 169 mlrd dollar; 5)qanunsuz oyun biznesi – 140 mlrd dollar(25).

Beləliklə, dünya miqyasında baş verən və ümumən mütərəqqi, pozitiv xarakter daşıyan bir sıra hadisələrin və proseslərin «qloballaşma şəraitində kriminogen çalarlar almağa başladığını» qeyd edərək və dünyada cərəyan edən sosial, iqtisadi, demoqrafik və digər proseslərin beynəlmilləşməsindən və yüksək inteqrasiyasından ibarət olan qloballaşma şəraitində cinayətkarlığın da qloballaşdığı və transmilliləşdiyi, transmilli mütəşəkkil kriminal fəaliyyətin terrorizm, narkocinayətkarlıq, qanunsuz silah alveri, korrupsiya, kibercinayətkarlıq, cinayətkar gəlirlərin leqallaşdırılması, qanunsuz miqrasiya, insan alveri və s. kimi növlərinin miqyasca genişləndiyi, struktur və dinamikasında neqativ xarakterli dəyişikliklərin baş verdiyi, dünya birliyi üçün ciddi təhdidlər və təhlükələr daşdığı xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır(7, s.5-8).

Bu və digər amillər isə, H.Qurbanovun düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, «cinayətkarlığın da real görüntülərinə təsir edən qloballaşma şəraitində

onun aşağıdakı xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi təmin edilməlidir: qloballaşma şəraitində cinayətkarlığın səciyyəvi əlamətləri; cinayətkarlığın inkişafına sosial, iqtisadi, psixoloji və s. halların təsiri; cinayətkarlığın inkişafının regional xüsusiyyətləri; cinayətkarlığın transmilli xüsusiyyətləri; cinayətkarlığın və onun ayrı-ayrı növlərinin residiv və mütəşəkkil xarakteri; qloballaşma şəraitində cinayətkarlığın səbəbiyyət kompleksi; qloballaşma şəraitində cinayətkarlığın profilaktikasının taktiki və strateji istiqamətləri»(4, s.78-80).

Beləliklə, cinayətkarlığın, xüsusilə də transmilli cinayətkarlığın strukturu və dinamikasında son onilliklərdə baş verən dəyişikliklər, qeydə alınan kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri bir daha bütün aydınlığı ilə göstərir ki, mövcud beynəlxalq və regional institutlar və təşkilatlar sistemi tərəfindən müasir çağırışların elmi və analitik refleksiyası, yəni idrakı olduqca mühüm tədqiqat problemi hesab edilməlidir(17, s.92-96).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında narkotiklərə nəzarət sahəsində 2018-ci il üçün ölkə məruzəsi. Bakı, 2019.
2. BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıqla Mübarizə İdarəsi. 2014-cü il: İnsan alverinə dair qlobal hesabat.
3. Qasimov V.Ə. İnformasiya təhlükəsizliyi: kompüter cinayətkarlığı və kiberterrorçuluq. Bakı, 2007.
4. Qurbanov H. Qloballaşma şəraitində cinayətkarlığın kriminoloji tədqiqinin aktual problemləri//«Regional cinayətkarlığın kriminoloji tədqiqinin aktual problemləri». 2-ci beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2015.
5. Eminov S.M. İnsan alveri cinayətinin ictimai təhlükəli nəticələri (statistik məlumatlar əsasında)// Юридические науки и образование. 2019. №59.
6. Cavadov F., Abdullayev Y. Qloballaşan dünyada transmilli cinayətkarlıqla mübarizənin beynəlxalq və regional problemləri: kriminoloji aspektlər//«Regional cinayətkarlığın kriminoloji tədqiqinin aktual problemləri» 3-cü beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2016.
7. Cavadov F., Abdullayev Y. Müasir şəraitlərdə qloballaşmanın bəzi kriminoloji problemləri// Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri. Elmi əsərlər məcmuəsi. Bakı, 2011. №53..
8. Cavadov F., Vəliyev H., Abdullayev Y. Narkomanlıqla və narkobizneslə mübarizə: problemlər və onların həlli yolları//Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri. Elmi əsərlər məcmuəsi. Bakı, 2014. №2.
9. Zahidov B.S. Azərbaycanda narkotizmlə və narkobizneslə mübarizənin aktual problemləri (cinayət hüquqi və kriminoloji istiqamətlər). Hüquq elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün

təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2005, s.24.

10. İnsan alverinə qarşı mübarizə. Dərs vəsaiti. Bakı, 2016.

11. Mahmudov R.Ş. İnternetin tənzimlənməsinin aktual məsələləri//İnformasiya cəmiyyəti problemləri. 2010. №2, s.59-60.

12. Mehdiyev R. Güclü Azərbaycan dövləti qloballaşma şəraitində milli ideyanın təcəssümü kimi//www.azertac.az.

13. Səmədzadə E. «Qloballaşma: Ziddiyyətlər və konsensus yolları», Qloballaşma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya Mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 2003, s.113.

14. Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnternet fenomeninə çoxaspektli baxış. Ekspres-informasiya. İnformasiya cəmiyyəti seriyası. Bakı: «İnformasiya Texnologiyaları» nəşriyyatı. 2010.

15. Əsədov A. Qloballaşmaya doğru. Bakı, 2006, s.10.

16. Бадов А.Д. География преступности в России в постсоветский период. Автореф. дисс..... докт.географ.наук. Краснодар, 2009, с.14-20.

17. Беспалый В.О. Вызовы современности в условиях глобализации: социальные аспекты// Беларусь и Россия: социальная сфера и социокультурная динамика. Сб.н.тр. Минск, 2008.

18. Гилинский Я.И. Криминология. Курс лекций. СПб., 2002, с.241-255

19. Глинский Я.И. Преступность в постсовременном мире//www.ng.ru.

20. Иванов В.П. Приоритетность антинаркотической повестки в мире требует новой миссии наркополицейских //www.fskn.gov.ru.

21. Кофырин Н. Что делать с глобальной преступностью //www.nikolaykofurin.ru.

22. Лунеев В.В. Глобализация и преступность//Государство и право. 2003. №6, с.115-118.

23. Патрушев Н.П. Транснациональная преступность, взаимосвязь наиболее опасных ее видов – терроризма, наркотрафика, нелегальной миграции, незаконного оборота оружия и радиоактивных материалов, пиратства//www.crime.vl.ru.

24. Протасевич А.А., Зверьянская Л.П. Борьба с киберпреступностью как актуальная задача современной науки//Криминологический журнал ОГУЭП. 2011, №3(17).

25. Пять наиболее прибыльных видов незаконной деятельности //www.crime.vl.ru.

26. Шерстюк В.П. Угроза международной информационной безопасности в условиях формирования глобального информационного общества и направления сотрудничества//www.crime.vl.ru.

27. Шестаков Д.А. Глобально американизированная преступность и постлиберальная криминология//Российский криминологический взгляд. 2010. №1, с.331.

Алиев Назим

Современное состояние преступности, его особенности и тенденции в эпоху глобализации

Резюме

В научной статье автор указывает, что в последние годы по мере ускорения тенденций глобализации анализировалось состояние преступности в мире и в различных регионах, особенности в сфере транснациональной организованной преступности. Также были выявлены характерные тенденции в этой области.

В статье было указано, что глобализация имеет как негативные, так и позитивные тенденции, и было отмечено, что глобальный процесс оказывает влияние на преступность, в частности на транснациональную организованную преступность.

Автором также рассматривается текущее состояние и конкретные тенденции различных транснациональных организованных преступных действий, таких как наркобизнес, торговля людьми, терроризм и другие виды преступлений.

Nazim Aliyev

The current state of crime, its features and trends in the era of globalization

Summary

In a scientific article, the author indicates that in recent years, as globalization trends accelerate, the state of crime in the world and in various regions, especially in the field of transnational organized crime, has been analyzed. Characteristic trends in this area have also been identified.

The article pointed out that globalization has both negative and positive trends, and it was noted that the global process has an impact on crime, in particular on transnational organized crime.

The author also examines the current state and specific trends of various transnational organized criminal acts, such as drug trafficking, human trafficking, terrorism and other types of crimes.

Rəyçi: h.e.d., prof., M. Əhmədov

NƏRMIN ƏLİYEVƏ

email: anarmin@live.ru

UOT 343.9

MÜASİR DÖVRDƏ MÜLKİYYƏT ƏLEYHİNƏ OLAN CİNAYƏTLƏRİN BƏZİ KRİMİNOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: kriminologiya, cinayətkarlıq, mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər, oğurluq, dələduzluq, soyğunçuluq, quldurluq, struktur, dinamika, meyllər.

Ключевые слова: криминология, преступность, имущественные преступления, мошенничество, грабеж, разбой, структура, динамика, тенденции.

Keywords: criminology, crime, property crimes, fraud, robbery, robbery, structure, dynamics, trends.

Məlum olduğu kimi, kriminologiya elminin predmeti cinayətkarlıq, cinayətkarın şəxsiyyəti, cinayətkarlığı doğuran səbəb və şərait, habelə cinayətkarlığın qarşısının alınması, yəni profilaktikası kimi tərkib elementlərdən, struktur hissələrdən ibarətdir.

Məhz kriminologiya elmi çərçivəsində sosial-hüquqi hadisə kimi cinayətkarlıq və onun kəmiyyət-keyfiyyət parametrləri öyrənilir və təhlil edilir. Kriminologiyanın əsas vəzifələrindən biri isə cinayətkarlığın vəziyyəti, strukturu və dinamikasına təsir edən determinantların, amillər kompleksinin müəyyən edilməsi və bu əsasda onların qarşısının alınması üzrə tədbirlərin işlənilməsi hazırlanmasıdır.

Cinayətkarlığın, o cümlədən də mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin vəziyyəti, quruluşu və dinamikası cinayətlərin kriminoloji xarakteristikasının mühüm struktur elementidir. Cinayətkarlığın, o cümlədən onun ayrı-ayrı növlərinin kriminoloji tədqiqi, bir qayda olaraq, bu cinayət növlərinin vəziyyəti, struktur və dinamikasının statistik-kriminoloji analizi ilə başlanılır.

Hüquq elmləri doktoru, professor H.Qurbanovun düzgün qeyd etdiyi kimi, «cinayətkarlıq mürəkkəb sosial hadisə olduğundan onun kriminoloji təhlilinin aparılması və profilaktikası istiqamətlərinin müəyyən edilməsi zəruridir. Ümumi cinayətkarlığın strukturunda xüsusi çəkisi ilə seçilən və kriminoloji tədqiqə ehtiyacı olan cinayət növlərindən biri də mülkiyyət əleyhinə cinayətlərdir». Bu zaman müəllif, 2008-2014-cü illəri əhatə edən dövr üzrə statistik məlumatların analizi əsasında Azərbaycanda mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin ölkə üzrə qeydə alınmış cinayətlərin strukturunda təxminən 40% təşkil etdiyini göstərir.

Azərbaycanda mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin bəzi kriminoloji xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması, bu növ cinayətkarlığı xarakterizə edən əsas meylləri müəyyən etmək məqsədilə qeyd olunan kriminal əməllərlə bağlı mövcud vəziyyətin təhlilini iki dövr üzrə - 2005-2010 və 2011-2017-ci illəri əhatə edən dövr üzrə aparılmasını və hər bir dövr üçün xarakterik cəhətlərin aşkar edilməsini, ölkədə kifayət qədər böyük zaman periodunu əhatə edən 13 il ərzində səciyyəvi kriminoloji meyllərin müəyyən edilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

2005-2010-cu illəri əhatə edən dövr üzrə Azərbaycanda cinayətkarlığın vəziyyətini əks etdirən statistik məlumatların təhlili göstərir ki, 2005-ci ildə respublikada 18049 cinayət hadisəsi qeydə alındığı halda, 2010-cu ildə qeydə alınmış cinayətlərin sayı 27,5% artaraq 23010 olmuşdur. Bu dövrdə mülkiyyət əleyhinə cinayətlərin sayında da artım meylləri açıq şəkildə müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2005-ci ildə mülkiyyət əleyhinə

olan 3967 cinayət qeydə alınmış, 2010-cu ildə isə onların sayı 51,8% artaraq 6011-ə çatmışdır. Bu illər ərzində qeydə alınmış cinayətlərin strukturunda mülkiyyət əleyhinə olan cinayətkarlığın xüsusi çəkisində də artım baş vermişdir: 2005-ci

ildə bu növ cinayətlərin xüsusi çəkisi 22% olduğu halda, 2010-cu ildə cinayətlərin ümumi sayında mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin «payı» 26,1% təşkil etmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1. 2005-2010-cu illərdə Azərbaycanda qeydə alınmış mülkiyyət əleyhinə cinayətlərin ümumi sayı

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Cinayətlərin sayı						
Cəmi qeydə alınmış cinayətlər	18049	19045	18667	21692	22830	23010
Onlardan mülkiyyət əleyhinə cinayətlər	3967	4342	4052	5782	5989	6011
O cümlədən:						
Oğurluq	2151	2139	1951	3401	3640	3868
Dələduzluq	933	1216	1223	1294	1330	1188
Mənimsəmə və israf etmə	140	90	87	77	104	109
Soyğunçuluq	196	238	218	369	354	294
Quldurluq	165	160	142	202	184	172
Hədə-qorxu ilə tələb etmə	37	40	61	50	26	24
Avtonəqliyyatın qaçırılması	124	117	100	185	168	181

Təhlil göstərir ki, mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin strukturunda bu kateqoriyaya daxil olan ayrı-ayrı cinayət növlərinin xüsusi çəkisi müxtəlifdir. Ən böyük xüsusi çəki oğurluq cinayətləri üçün xarakterikdir. Məhz oğurluq cinayətlərin sayında 2005-2010-cu illərdə böyük artım dinamikası müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2005-ci ildə 2151 oğurluq faktı qeydə alındığı halda, 2010-cu ildə onların sayı əhəmiyyətli dərəcədə artaraq 3868 olmuşdur. Bu da 2005-ci illə müqayisədə 79,8% artım deməkdir. 2005-ci ildə mülkiyyət əleyhinə cinayətlərin strukturunda oğurluq əməllərinin xüsusi çəkisi 54,1%, 2010-cu ildə isə 64,3% olmuşdur (cədvəl 1).

Digər mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə gəldikdə isə deyə bilərik ki, 2005-ci illə müqayisədə dələduzluq əməllərinin sayı 27,3%, soyğunçuluq əməllərinin sayı 50,0%, quldurluq 4,2%, avtonəqliyyat vasitələrinin qaçırılması isə 46% artmışdır. Bununla yanaşı, təhlil edilən dövrdə mənimsəmə

və israf etmə cinayətlərində 22,2%, hədə-qorxu ilə tələb etmə əməllərində 36,1% azalma müşahidə olunmuşdur.

Mülkiyyət əleyhinə cinayətlərin strukturunda qeyd olunan cinayətlərin xüsusi çəkisinə gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, 2005 və 2010-cu illərdə dələduzluğun xüsusi çəkisi uyğun olaraq 23,5% və 19,8%, soyğunçuluğun xüsusi çəkisi 4,9% və 5,0%, quldurluğun xüsusi çəkisi 4,2% və 2,9%, avtonəqliyyat vasitələrinin qaçırılmasının xüsusi çəkisi isə 3,1% və 3,0% olmuşdur.

2011-2017-ci illər üzrə mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin vəziyyəti, strukturu və dinamikasını əks etdirən statistik məlumatların kriminoloji analizi aşağıdakı nəticələr çıxarmağa imkan vermişdir.

İlk növbədə qeyd edərk ki, bu illər ərzində cinayətlərin ümumi sayında, habelə mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin sayında artım baş vermişdir (cədvəl 2).

Cədvəl 2.2011-2017-ci illərdə Azərbaycanda qeydə alınmış mülkiyyət əleyhinə cinayətlərin ümumi sayı

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Cinayətlərin sayı							
Cəmi qeydə alınmış cinayətlər	24263	21897	22381	24607	26916	26611	26113
Onlardan mülkiyyət əleyhinə cinayətlər	7614	7592	9629	9711	11195	12646	12694
O cümlədən:							
Oğurluq	5019	4236	5144	5861	6338	7193	7898
Dələduzluq	1588	1716	2363	2670	3660	4373	3856
Mənimsəmə və israf etmə	113	128	181	206	136	148	138
Soyğunçuluq	306	252	227	241	338	325	271
Quldurluq	153	132	132	160	211	165	126
Hədə-qorxu ilə tələb etmə	17	13	43	56	80	86	77
Avtonəqliyyatın qaçırılması	262	301	333	335	246	203	201

Belə ki, 2011-ci ildə Azərbaycanda qeydə alınmış cinayətlərin sayı 24263 olmuş, 2017-ci ildə bu rəqəm 7,6% artaraq 26113-ə çatmışdır. Daha böyük artım mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərdə baş vermişdir: 2011-ci ildə bu növ cinayətlərin sayı 7614 olduğu halda, 2017-ci ildə 12694 olmuşdur ki, bu da 66,7% artım deməkdir. Bu illər ərzində cinayətkarlığın strukturunda mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin xüsusi çəkisi də xeyli yüksəlmişdir: 2011-ci ildə bu növ cinayətlərin xüsusi çəkisi, 31,4%, 2017-ci ildə isə 48,6% təşkil etmişdir (cədvəl 2).

Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin strukturunda isə, əvvəlki illərdə olduğu kimi, oğurluq və dələduzluq kimi kriminal əməllər daha yüksək xüsusi çəkiyə malikdirlər. Belə ki, 2011-ci ildə oğurluğun və dələduzluğun mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin strukturunda xüsusi çəkiliyi uyğun olaraq 65,9% və 20,9%, 2017-ci ildə isə 62,2% və 30,4% olmuşdur. Bu isə oğurluğun xüsusi çəkisinin az da olsa azaldığını, dələduzluğun xüsusi çəkisinin isə xeyli artdığını göstərir.

Qeyd olunan cinayətlərin sayını əks etdirən rəqəmlər də bu illər ərzində əhəmiyyətli artım dinamikasının baş verdiyini söyləməyə əsas verir. Belə ki, 2011-ci ildə oğurluq və dələduzluqla bağlı uyğun olaraq 5019 və 1588 cinayət qeydə

alındığı halda, 2017-ci ildə bu növ cinayətlərin sayı uyğun olaraq 57,4% və 2,4 dəfə artaraq 7898 və 3856 olmuşdur (cədvəl 2).

Mülkiyyət əleyhinə cinayətlərin digər növlərinə gəldikdə isə deyə bilərik ki, 2011-ci illə müqayisədə 2017-ci ildə soyğunçuluq, quldurluq və avtonəqliyyat vasitələrinin qaçırılması cinayətlərinin sayında azalma (uyğun olaraq 11,4%, 17,7% və 23,3%), hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayətlərinin sayında isə 4,5 dəfə artma qeydə alınmışdır.

Mülkiyyət əleyhinə olan bu növ cinayətlərin xüsusi çəkisi ilə bağlı isə statistik təhlil göstərir ki, 2017-ci ildə mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin strukturunda soyğunçuluq, quldurluq, hədə-qorxu ilə tələb etmə və avtonəqliyyat vasitələrinin qaçırılması cinayətlərinin xüsusi çəkisi uyğun olaraq 2,1%, 1,0%, 0,6% və 1,6% olmuşdur (cədvəl 2).

Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətləri törədənlərin sosial-kriminoloji xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirsək aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd edə bilərik.

2011-ci ildə Azərbaycanda cinayət törətmiş 18612 şəxs müəyyən edilmiş, onların da 2673 nəfəri, yəni 14,4%-i cinayəti qrup halında törətmişdir. 2017-ci ildə cinayət törətmiş 16750 nəfər

müəyyən edilmişdir ki, onlardan da 3020 nəfəri kriminal əməli qrup halında törətmişdir. Bu da müəyyən edilmiş cinayət törətmiş şəxslərin 18%-

ni təşkil edir. Göründüyü kimi, 2011-ci illə müqayisədə 2017-ci ildə qrup halında cinayət törətmiş şəxslərin xüsusi çəkisi artmışdır (cədvəl 3).

Cədvəl 3. 2011-2017-ci illərdə müəyyən edilmiş, qrup halında cinayət törətmiş şəxslərin sayı

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Cinayət törətmiş şəxslərin sayı							
Cəmi cinayət törətmiş şəxs müəyyən edilmişdir	18612	17030	14841	15560	16322	16676	16750
Cəmi qrup halında	2673	2234	2309	2398	2777	3063	3020
O cümlədən:							
Oğurluq	888	767	785	857	1065	1409	1438
Dələduzluq	124	152	198	229	243	245	242
Mənimsəmə və israf etmə	91	64	89	58	55	82	40
Soyğunçuluq	72	57	60	62	55	84	88
Quldurluq	104	83	82	102	169	161	141
Hədə-qorxu ilə tələb etmə	2	15	1	24	20	37	20
Avtonəqliyyatın qaçırılması	20	20	44	30	35	12	24

Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, 2011-ci ildə qrup halında cinayət törətmiş şəxslərin strukturunda oğurluq edənlərin xüsusi çəkisi 33,2% (888 şəxs), dələduzluq edənlərin xüsusi çəkisi 4,6% (124 şəxs), soyğunçuluq edənlərin xüsusi çəkisi 3,4% (91 şəxs), quldurluq edənlərin xüsusi çəkisi isə 3,9% (104 şəxs) olmuşdur. 2017-ci ildə isə oğurluq edənlərin 1438-i cinayəti qrup halında törətmişdir (qrup halında cinayət törədənlərin 47,3%-i). Bu ildə dələduzluq edən 242 şəxs (8,0%), soyğunçuluq edən 88 şəxs (2,9%) və quldurluq edən 141 şəxs (4,7%) cinayəti qrup halında törətmişdir (cədvəl 3).

Kriminoloji təhlilin aparıldığı illər ərzində oğurluq və dələduzluğu qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərkibində törədənlərin sayında əhəmiyyətli artım baş vermişdir. Belə ki, əgər 2011-ci ildə 871 şəxs oğurluq əməlini əvvəlcədən əlbir olan bir qrup şəxs tərkibində törətmişdirsə,

2017-ci ildə bu kateqoriyalı şəxslərin sayı artaraq 1436 olmuşdur (64,9% artım). Eyni meyllər dələduzluq əməlləri üçün də xarakterik olmuşdur. 2011-ci illə müqayisədə (113 şəxs) 2017-ci ildə dələduzluğu qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərkibində törədən şəxslərin sayı 2 dəfədən çox artaraq 230 olmuşdur (cədvəl 3).

Əvvəllər cinayət törətmiş şəxslər tərəfindən mülkiyyət əleyhinə olan cinayət törədənlərin sayını əks etdirən statistik məlumatların kriminoloji təhlili əsasında aşağıdakıları qeyd etmək olar.

İlk növbədə qeyd etmək ki, 2011-ci ildə cinayət törətmiş şəxslərin ümumi sayında əvvəllər cinayət törədən şəxslərin xüsusi çəkisi 9,7% (1808 şəxs) olduğu halda, 2017-ci ildə bu kateqoriyalı şəxslərin xüsusi çəkisi 15,8% (2649 şəxs) olmuşdur. Bu illər ərzində bu kateqoriyalı şəxslərin sayında və cinayət törədən şəxslərin strukturunda onların «payında» ciddi artım baş vermişdir (cədvəl 4).

Konkret olaraq mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, 2011-ci ildə əvvəllər cinayət törətmiş şəxslərin ümumi sayında oğurluq edənlər 366 (20,2%), dələduzluq edənlər 74 (4,1%), soyğunçuluq edənlər 33(1,8%), quldurluq edənlər isə 46 (2,5%) nəfər

olmuşdur. 2017-ci ildə əvvəllər cinayət törətmiş şəxslərin ümumi sayında oğurluq edənlər 673 (25,4%), dələduzluq edənlər 236 (8,9%), soyğunçuluq edənlər 60 (2,3%) və dələduzluq edənlər 58 (2,2%) nəfər təşkil etmişdir (cədvəl 4).

Cədvəl 4.2011-2017-ci illərdə mülkiyyət əleyhinə cinayət törədən şəxslər arasında əvvəllər cinayət törətmiş şəxslərin sayı

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Cinayət törətmiş şəxslərin sayı							
Cəmi cinayət törətmiş şəxs müəyyən edilmişdir	18612	17030	14841	15560	16322	16676	16750
Onlardan əvvəllər cinayət törətmiş	1808	1743	1729	2032	2485	2609	2649
O cümlədən:							
Oğurluq	366	272	315	357	483	598	673
Dələduzluq	75	90	102	122	186	204	236
Mənimsəmə və israf etmə	4	4	2	2	1	8	5
Soyğunçuluq	33	29	30	30	58	67	60
Quldurluq	46	18	21	38	47	65	58
Hədə-qorxu ilə tələb etmə	1	3	5	6	1	7	8
Avtonəqliyyatın qaçırılması	12	15	18	28	20	19	21

Statistik təhlil nəticələri əsasında söyləyə bilərək ki, 2011-2017-ci illərdə əvvəllər cinayət törətmiş şəxslərin strukturunda oğurluq, dələduzluq və soyğunçuluq edənlərin sayında əhəmiyyətli artım baş vermişdir. Belə ki, 2011-ci ildə oğurluq edən 366 şəxs əvvəllər cinayət törətmişsə, 2017-ci ildə onların sayı 83,9% artaraq 673 olmuşdur. 2011-ci illə müqayisədə bu kateqoriya üzrə dələduzluq edənlərin sayı 3,1 dəfə artaraq 236 olmuşdur.

Statistik-kriminoloji analiz göstərir ki, 2011-2017-ci illərdə cinayət törətmiş şəxslərin strukturunda yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin sayında demək olar ki, nisbi sabitlik meyli müşahidə olunmuşdur (2011-ci ildə 475 şəxs, 2017-ci ildə 486 şəxs).

Mülkiyyət əleyhinə cinayətlərlə bağlı isə qeyd edə bilərik ki, 2011-ci ildə oğurluq edən yeniyetmələrin sayı 34,4% artaraq 254 nəfər olmuşdur. Digər mülkiyyət əleyhinə olan cinayətləri törədən şəxslər arasında yeniyetmələrin sayı ilə bağlı isə hər hansı bir ciddi dəyişikliklər (bəzi illər istisna olmaqla) baş verməmişdir (cədvəl 5).

Məsələn, 2011-ci və 2017-ci illərdə eyni sayda (11 şəxs) yeniyetmə tərəfindən avtonəqliyyat vasitələrinin qaçırılması cinayəti törədilmişdir. Eyni zamanda 2013-cü ildə bu növ cinayəti törədənələr arasında 27 yeniyetmə olmuşdur. Eynilə də soyğunçuluq əməli törədənələr arasında istər 2011-ci ildə, istərsə də 2017-ci ildə 17 yeniyetmə olduğu halda, 2016-cı ildə 22 yeniyetmə tərəfindən soyğunçuluq əməli törədilmişdir (cədvəl 5).

Cədvəl 5.2011-2017-ci illərdə mülkiyyət əleyhinə cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin sayı

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Cinayət törətmiş şəxslərin sayı							
Cəmi cinayət törətmiş şəxs müəyyən edilmişdir	18612	17030	14841	15560	16322	16676	16750
Onlardan yetkinlik yaşına çatmayanlar	475	490	514	481	477	442	486
O cümlədən:							
Oğurluq	189	178	221	217	233	227	254
Dələduzluq	-	1	4	2	5	5	10
Mənimsəmə və israf etmə	-	-	-	-	-	-	-
Soyğunçuluq	14	8	11	19	13	22	14
Quldurluq	12	10	14	6	9	5	8
Hədə-qorxu ilə tələb etmə	-	-	3	7	1	5	1
Avtonəqliyyatın qaçırılması	11	10	27	17	17	8	11

2011-2017-ci illərdə cinayət törətmiş qadınların sayı barədə statistik məlumatların təhlili bu illərdə cinayət törətmiş bu kateqoriyalı şəxslərin sayında ciddi azalmanın qeydə alındığını göstər-

sə də, bir sıra mülkiyyət əleyhinə olan cinayətləri, xüsusən də oğurluq və dələduzluğu törədən qadınların sayında artımın baş verdiyini göstərir (cədvəl 6).

Cədvəl 6.2011-2017-ci illərdə mülkiyyət əleyhinə cinayət törətmiş qadınların sayı

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Cəmi cinayət törətmiş şəxs müəyyən edilmişdir	18612	17030	14841	15560	16322	16676	16750
Onlardan: qadınlar	2074	1677	1012	971	1128	1036	963
O cümlədən:							
Oğurluq	97	106	95	113	137	133	117
Dələduzluq	61	70	122	112	126	175	170
Mənimsəmə və israf etmə	23	15	30	11	17	12	23
Soyğunçuluq	6	3	5	-	4	3	7
Quldurluq	6	3	4	2	6	5	5
Hədə-qorxu ilə tələb etmə	1	2	1	3	8	5	3
Avtonəqliyyatın qaçırılması	3	3	1	2	1	-	1

Belə ki, 2011-ci ildə cinayət törətmiş 18612 şəxsdən 2074-ü, yəni 11,1%-i qadın olduğu halda, 2017-ci ildə 16750 cinayət törətmiş şəxsdən 963-ü, yəni 5,7%-i qadın olmuşdur. Göründüyü kimi, bu illər ərzində qadınların sayında, istərsə də onların xüsusi çəkisində azalma müşahidə edilmişdir. Halbuki, 2011-ci ildə cinayət törətmiş qadınlardan 97-i oğurluq (cinayət törətmiş qadınların 4,7%-i), 61-i isə dələduzluq (2,9%) əməlini törətmişdir. 2017-ci il üzrə statistik rəqəmlərə nəzər salsaq görərik ki, bu ildə cinayət törətmiş 963 qadınlardan 117-i (12,1%-i) oğurluq, 170-i (17,6%-i) isə dələduzluq əməlini törətmişdir. 2011-ci illə müqayisədə 2017-ci ildə oğurluq edən qadınların sayı 20,6%, dələduzluq edən qadınların sayı isə 2,9 dəfə artmışdır (cədvəl 6).

2011-2017-ci illər üzrə müəyyən edilmiş cinayət törətmiş şəxslər arasında kriminal əməli alkoqol və narkotik sərxoşluq vəziyyətində törətmiş şəxslərin sayında ümumən azalma meyli müşahidə olunur. Eyni meyllər mülkiyyət əleyhinə olan cinayətləri alkoqol və narkotik sərxoşluq vəziyyətində törədən şəxslərin sayı üçün də xarakterikdir (cədvəl 7).

Belə ki, 2011-ci ildə cinayət törətmiş 18612 şəxsdən 815-i, yəni 4,4%-i cinayəti alkoqol və ya narkotik sərxoşluq vəziyyətində törətmiş halda, 2017-ci ildə cinayət törətmiş 16750 şəxsin 558-i, yəni 3,3%-i kriminal əməli narkotik və ya alkoqol sərxoşluğu vəziyyətində törətmişdir.

Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərlə bağlı isə deyə bilərik ki, 2011-ci ildə alkoqol və ya narkotik sərxoşluq vəziyyətində cinayət törətmiş 815 şəxsdən 74-ü oğurluq (9,1%), 20-i soyğunçuluq (2,4%), 13-ü quldurluq (1,6%), 13-ü də (1,6%) avtonəqliyyat vasitələrinin qaçırılması cinayətini törətmişdir. 2017-ci ildə alkoqol və narkotik sərxoşluq vəziyyətində cinayət törədən 558 şəxsdən 57-i (10,2%) oğurluq, 5-i soyğunçuluq (0,9%), 11-i quldurluq (2,0%), 7-t isə (1,2%) avtonəqliyyat vasitələrinin qaçırılması cinayətini törətmişdir. 2011-ci illə müqayisədə, 2017-ci ildə alkoqol və narkotik sərxoşluq vəziyyətində oğurluq edən şəxslərin sayı 23%, soyğunçuluq edənlərin sayı 4 dəfə, quldurluq edənlərin sayı 15,4%, avtonəqliyyat vasitələrinin qaçırılması əməllərini törədənələrin sayı isə 46,2% azalmışdır (cədvəl 7).

Cədvəl 7. 2011-2017-ci illərdə alkoqol və narkotik sərxoşluq vəziyyətində mülkiyyət əleyhinə cinayət törətmiş şəxslərin sayı

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Cəmi cinayət törətmiş şəxs müəyyən edilmişdir	18612	17030	14841	15560	16322	16676	16750
O cümlədən sərxoş vəziyyətdə	786	678	651	712	691	598	520
O cümlədən:							
Oğurluq	71	54	82	60	59	62	51
Dələduzluq	2	2	2	2	1	2	2
Mənimsəmə və israf etmə	-	-	-	-	-	-	-
Soyğunçuluq	20	8	6	8	8	14	3
Quldurluq	12	11	10	11	18	10	11
Hədə-qorxu ilə tələb etmə	-	-	1	2	1	-	-
Avtonəqliyyatın qaçırılması	13	19	12	21	19	15	7

Beləliklə, 2005-2017-ci illərdə mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər haqqında rəsmi statistika məlumatlarının kriminoloji analizi bir sıra ümumi meylləri müəyyən etməyə, müasir mülkiyyət əleyhinə cinayətləri səciyyələndirən kəmiyyət-keyfiyyət xarakterli əsas cəhətləri üzə çıxarmağa imkan vermişdir. Onların sırasında aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd etmək olar:

- Azərbaycanda qeydə alınmış cinayətlərin strukturunda mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin xüsusi çəkisinin artması;

- mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin strukturunda oğurluq əməllərinin xüsusi çəkisinin nisbətən azalması fonunda bu növ kriminal əməllərin sayında artımın müşahidə olunması;

- mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin strukturunda dələduzluq əməllərinin xüsusi çəkisinin və bu növ kriminal əməllərin sayının əhəmiyyətli dərəcədə artması;

- ölkədə cinayətkarların ümumi sayında cinayəti qrup halında törədən şəxslərin xüsusi çəkisinin artması ilə yanaşı, mülkiyyət əleyhinə olan oğurluq, dələduzluq, soyğunçuluq və quldurluq kimi cinayətləri qrup halında törədən şəxslərin sayında artımın müşahidə olunması;

- oğurluq, dələduzluq, avtonəqliyyat vasitələrini qaçırma, soyğunçuluq və quldurluq kimi mülkiyyət əleyhinə olan cinayətləri törədənlər arasında əvvəllər cinayət törətmiş şəxslərin sayının artması;

- Azərbaycanda cinayət törətmiş şəxslərin ümumi sayında yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərinin sayının nisbi sabitliyi fonunda oğurluq kimi mülkiyyət əleyhinə cinayət törədənlər arasında yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin sayının artması;

- respublika üzrə cinayət törətmiş şəxslərin ümumi sayında qadınların xüsusi çəkisinin azalması fonunda oğurluq və dələduzluq kimi mülkiyyət əleyhinə olan cinayət törədən qadınların sayında artma meylinin müşahidə olunması;

- oğurluq, soyğunçuluq, quldurluq və avtonəqliyyat vasitələrinin qaçırılması kimi mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin təxminən 12-15%-nin alkoqol və narkotik sərxoşluq vəziyyətində olan şəxslər tərəfindən törədilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyev N., Mansurov V. Kriminologiya. Dərs vəsaiti. Bakı, 2015, s.10-11.
2. Mövsümov F., Mansurov V. Kriminologiya və cinayətkarlığın profilaktikası. Dərs vəsaiti. Bakı, 2011- s.8-11.
3. Qurbanov H. Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin kriminoloji tədqiqinin bəzi xüsusiyyətləri// Regional cinayətkarlığın kriminoloji tədqiqinin aktual problemləri. Üçüncü beynəlxalq elmi-praktik konfransın mtareialları. Bakı, 2015, s.77.

Нармин Алиева

Некоторые криминологические особенности современных преступлений против собственности

Резюме

В статье рассматриваются криминологические особенности преступлений против собственности, а также криминологический анализ состояния, структуры и динамики. Проанализированы социально-криминологические особенности лиц, совершивших имущественные преступления.

На основе криминологического анализа официальных статистических данных о преступлениях против собственности был выявлен ряд общих тенденций в преступлениях против собственности, а также отдельных их видов, и были изучены количественные и качественные показатели.

Narmin Aliyeva

Some criminological features of modern property crimes

Summary

The article discusses the criminological features of crimes against property, as well as the criminological analysis of the state, structure and dynamics. The socio-criminological features of persons who committed property crimes are analyzed.

Based on the criminological analysis of official statistics on crimes against property, a number of general trends in crimes against property, as well as their individual types, were identified, and quantitative and qualitative indicators were studied.

Rəyçi: h.e.d., prof., M. Əhmədov

VÜQAR MANSUROV

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının

“Daxili işlər orqanlarının inzibati fəaliyyəti” kafedrasının baş müəllimi,

polis polkovnik-leytenantı

UOT 343.9

CİNAYƏTKARIN ŞƏXSİYYƏTİNDƏ BİOLOJİ VƏ SOSIAL AMİLLƏRİN NİSBƏTİ

Açar sözlər: Cinayətkarın şəxsiyyəti, kriminal davranış, genetik səbəblər, sosial mühit.

Ключевые слова: личность преступника, криминальное поведение, генетические причины, социальная среда.

Key words: criminal's personality (offender), criminal behavior, genetic reasons, social environment.

Cinayət törədənin şəxsiyyəti haqqında tam təsəvvürün yaradılması üçün bioloji və sosial amillərin müqayisəsinin aparılması zəruridir. Bioloji, sosial və psixoloji katalizatorlar insanın şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında mühüm rolə malik olduqları üçün, onların da araşdırılması şəxsiyyətin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Müasir kriminoloji tədqiqatlarda bioloji və psixoloji amillərin kriminal davranışa təsiri ilə bağlı məsələlərə maraq artaraq bu sahə daha geniş araşdırılmaqdadır. Lakin cinayət törədənin genetik amillərinin öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqatların XIX əsrdə antropoloji məktəbin yaranması ilə birbaşa bağlılığı xüsusi olaraq vurğulanmalıdır. Məhz bu istiqamətdə aparılan ilkin tədqiqatlar kriminologiya elminin intibah dövrü adlandırılabilir. Antropoloji məktəbin əleyhdarlarının sayının çox olmasına baxmayaraq cinayətkarlığın mənşəyi haqqında fikirlərin inkişafı kriminoloji tədqiqatlara olan marağın artmasına və cinayətlərin kriminoloji araşdırmalar vasitəsilə öyrənilməsinə əsaslanan elmi mülahizələrin yaranmasına təkan verdi. Bu mülahizələrin fonunda kriminologiya elmində cinayətkar davranışın səbəbiyyat kompleksini öyrənən iki böyük antropoloji və sosioloji məktəb daha intensiv inkişaf etməyə başlamışdır. Hər iki məktəbin tərəfdarlarının elmi araşdırmaları və

gətirdikləri arqumentlər nə qədər fərqlilik yaratsa da kriminal davranışın detallaşdırılmış və məzmunlu dərk olunması üçün bir təmin hissəsi kimi müəyyən vahidlik də yaradırlar. İnsanın genetik xüsusiyyətlərinin və sosial mühit amilinin birlikdə tədqiq edilərək müqayisəsinin aparılması şəxsiyyətin strukturunda olan elementlərin dərk olunması və yaranması mexanizmlərinin öyrənilməsində nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti böyükdür.

Sosial və psixoloji xüsusiyyətlərin qarşılıqlı təsiri vasitəsilə insanın şəxsiyyəti onun həyatının hər mərhələsində formalaşaraq təkmilləşir. Şəxsiyyətin formalaşması dövründə bioloji amillərin təsiri də kifayət qədər böyükdür. Lakin bu amil kriminologiya elminin daxilində mübahisəli fikirlərin də çoxluğunu yaratmışdır. Bu sahədə bir neçə müxtəlif terminlər işlədilməkdədir. Daha çox işlədilən bioloji və ya genetik ifadələrinin cinayətkarlığın səbəbiyyat kompleksini ilə bağlılığı dəqiqləşdirilməlidir.

İnsan biologiyası dedikdə, onun bədən quruluşu, daxili orqanlarının funksiyaları, bəzi ehtiyacları, ətraf mühitlə əlaqəsi (nəfəs almaq, qidalanma və s.) başa düşülür. Ümumilikdə biologiya insanı bir canlı orqanizm kimi öyrənir. Genetika isə - irsiyyət qanunlarını və orqanizmin dəyişkənliyini öyrənən elmdir. Bu sahə insan biologiyasının bütün sahəsini əhatə etməyə də onun bir hissəsi hesab edilə bilər. Cinayət törədənin şəxsiyyətinə genetik xüsusiyyətlərin təsiri dedikdə irsi keyfiyyətlərin tədqiqi nəzərdə tutulmalıdır (1, s.78-81). Müasir dövrdə genetik tədqiqatlar daha da inkişaf edərək molekulyar səviyyədə də aparılır. Molekulyar səviyyədə genetik tədqiqatların əsas obyektini nuklein turşuları, DNT və RNT molekullarıdır.

Genlər vasitəsilə insanın müəyyən bioloji

xüsusiyyətləri irsən ötürülür. Lakin genlərin fəaliyyətinə ətraf mühitin təsiri də mövcuddur. Qeyd olunan səbəbdən iki anlayış fərqləndirilərək öyrənilməlidir. Genotip – irsi faktorların cəmidir, fenotip-genotiplə ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsindən yaranan ətraf mühitin əlamətlərinin cəmidir. Fenotip orqanizmin inkişafı prosesində genotipin ətraf mühitlə təsiri nəticəsində formalaşır.

N.P.Dubin, İ.İ.Karpes, V.N.Kudryavseva görə genetik obyekt kimi insanın öyrənilməsi daha çox çətinliklər yaradır. İnsan üzərində eksperimentlərin aparılması maraqlı baxımdan nə qədər diqqətli cəlb etsə də, əxlaqi baxımdan müəyyən problemlər yaradır. Yəni, eksperiment xatirinə hər hansı cütlüyü evlənməyə məcbur etmək qeyri-əxlaqi olduğundan mümkünsüzdür. Bundan başqa digər canlılardan fərqli olaraq insanlarda bir nəslin digərini dəyişməsi böyük zaman tələb edir. Bu zaman 25 il davam edə bilər. Qeyd olunanlar insanın irsi xüsusiyyətlərinin, həmçinin onların nəsildən-nəsilə ötürülməsi qanunauyğunluqlarının tədqiqini çətinləşdirir (1, s.30-31).

İnsan davranışının dərk olunması bioloji faktorla bərabər sosial amillərin də öyrənilməsinə tələb edir. Alimlər sübut edirlər ki, insanın bioloji təkamülünün əsas şərtlərindən biri ətraf sosial mühit və onun təsiridir. Davranış mexanizminə təsir göstərən amillərin içərisində neqativ sosial faktorlar da mövcud ola bilər. Bu zaman insanda genetik mutasiyalar baş verir. Tədqiqatlar göstərir ki, genetik mutasiyalar zamanı sinir sistemi və psixika daha çox zədə alır. Hesablamalara görə, yer kürəsində olan insanların təqribən 3%-i əqli çatışmazlıqla doğulur. Bu səbəbdən bioloji amillərin cinayətlərin birbaşa səbəbi qismində çıxış etməsi fikri yanlışdır. Onlar kriminal davranışın səbəbi yox, onun inkişafına təkan verən şərait qismində ola bilərlər (2, s.24-25; 1, s.84-94).

Cinayət törədənin şəxsiyyətində bioloji və sosial amillərin qarşılıqlı təsirinin tədqiqinin əhəmiyyəti kifayət qədər geniş sahələri əhatə edir. Kriminoloji ədəbiyyatlarda bioloji və sosial amillərin öyrənilməsinin dörd aspekti göstərilir: fəlsəfi, hüquqi, etik və tibbi-bioloji (3, s.67-70; 1, s.84-94).

Fəlsəfi aspektdə sosial və bioloji amillərin tədqiqi insan davranışında determinizm və indeterminizm probleminin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Əsas məqsəd insanın öz davranışında nə qədər müstəqil olduğunu müəyyən etməkdir. Əgər insanın davranışında bioloji amillər əsas rol oynayarsa, onda bu davranış düşüncə və iradədən kənar baş verməlidir. Bu isə bizim davranış və onun səbəbiyyəti haqqında təsəvvürlərimizin əleyhinədir.

Qeyd olunan səbəbdən insan davranışı həm bioloji, həmçinin sosial amillərin kompleksində öyrənilməlidir. Kriminal davranışın səbəbləri daxili və xarici faktorların təsirindən asılıdır.

Yalnız bioloji amil birbaşa cinayətkar davranışı yarada bilməz. O, neqativ sosial mühitin təsiri altında dərinləşərək kriminal davranışı stimullaşdırmalıdır. Əgər insan onun davranışını qabaqcadan müəyyən edən genetik proqramla doğulursa, onun hərəkətlərinin hüquqi və ya mənəvi məsuliyyəti haqqında məsələ hansı yolla həll edilməlidir? Göründüyü kimi, məsələ nə qədər fəlsəfi olsa da hüquqi, mənəvi və tibbi baxımdan da mürəkkəb məsələlərlə əhatələnmişdir.

Hüquqi aspekt isə fərdin bioloji faktorların təsiri ilə törətdiyi əmələ görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi mümkünlüyü ilə bağlıdır. Əgər hüquqazidd əməlin səbəbləri bioloji amillərlə bağlıdırsa, şəxsi məsuliyyətə cəlb etmək olarmı? Davranışın kökündə genetik amillər dayanarsa, insanın davranışı anadan olduğu andan proqramlaşdırılmış sayılır. Belə olduqda hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin taktiki və strateji hədəfləri də dəyişilməlidir. Bizim davranışımızda sosial faktorlar əsas yer tutursa cinayətkarlığa qarşı mübarizə siyasətinin də əsas istiqamətləri sosial mühitə qarşı yönəlməlidir. Davranışımızın istiqamətlənməsi bioloji amillərlə bağlıdırsa, cinayətlərin qarşısının alınmasında tibbi təsirlərin və genetik nəzarətin metodları haqqında düşünmək lazımdır.

Cinayət törədənin şəxsiyyətində bioloji və sosial amillərin öyrənilməsinin etik tərəfi isə insan və cəmiyyət, həmçinin vətəndaş və dövlət münasibətlərindən irəli gəlir. Hər hansı inkişaf etmiş cəmiyyətdə insanı genlərinə görə günahlandırmaq və onları ayrı bir təbəqə kimi

qiymətləndirmək mənəvi və bəşəri dəyərlərə ziddir. Hər bir insan digərləri ilə birlikdə bərabər hüquqlara malik olmalı və normal həyat şəraiti ilə təmin edilməlidir.

Genetik xüsusiyyətlər insanın cəmiyyətdə digərlərindən təcrid edilməsinə səbəb olmalı deyil. Cəmiyyətimizin birgəyaşayış qaydaları insani dəyərlərin və mənəvi prinsiplərin üzərində qurulmuşdur.

Tibbi aspekt isə insanın bir tədqiqat obyektinə kimi nə qədər mürəkkəb və ya sadə konstruksiyaya malik olması ilə bağlıdır. Biz nə qədər yüksək texnologiyalar kəşf etsək də, ən böyük informasiya daşıyıcısı insandır. İnsan genlərinin tədqiqi yaranış və inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsinin tibbi baxımından kifayət qədər mürəkkəb məsələlərini özündə ehtiva edir.

Cinayət törədənin şəxsiyyətində bioloji və sosial amillərin nisbətində fəlsəfi, hüquqi, mənəvi və tibbi aspektləri bu sahədə daha detallaşdırılmış və dəqiq hədəflərə yönəldilmiş kriminoloji yanaşmanın olmasını labüd edir. Kriminal davranış mexanizmi sosial və bioloji əsaslara söykənən kriminoloji tədqiqatlar vasitəsilə öyrənilməlidir. Qeyd olunan yanaşma cinayət törədənin şəxsiyyətinin kriminoloji tədqiqinin predmet və sərhədlərinin də konkretləşdirilməsinə münbit zəmin yaradacaqdır (4, s.3-4). Cinayət törədənin şəxsiyyətinin kriminoloji tədqiqi kriminal davranışın determinantlarının aşkar edilməsi üçün həyata keçirilir (5, s.40-49).

Cinayət törədənin bioloji xüsusiyyətlərinin, həmçinin ona sosial amillərin təsiri araşdırılaraq kriminogen faktorların daha dolğun öyrənilməsi kriminoloji tədqiqatların marağında olsa da, bioloji məktəbin tərəfdarları qeyri-adi və bəzən də üsyankar mövqeləri ilə seçilir. Cinayətçiliyin öyrənilməsində antropoloji məktəbin yaranması Çezare Lambrozunun adı ilə bağlıdır. Çezare Lambrozo 1836-cı ildə Venesiyada anadan olmuş, 1855-ci ildən isə psixiatriya sahəsində məqalələr nəşr etdirməyə başlamışdır. O, 1862-ci ildə psixiatriya professoru, 1876-cı ildən isə Turin universitetinin məhkəmə psixiatriyası və cinayət antropologiyası sahəsində professoru olmuşdur. Ç.Lambrozo kriminoloji təcrübədə ilk dəfə olaraq antropometrik ölçülərdən istifadə etməyə başlamışdır. O, insanın zahiri görünüşünə

görə - sifətinin forması, göz kəsiyinə, burnunun formasına və s. əlamətlərə əsasən cinayətçilik olub-olmamasını dəqiqliklə bilmək olar mülahizəsini irəli sürdü. Yəni insan cinayətçilik kimi doğula bilər. Bunun əsas səbəbi isə onun anadangəlmə bioloji xüsusiyyətləridir. Göstərilən fikir məzmun baxımından materialist mövqə sayıla bilər. Çünki, Ç.Lambrozo eksperimental tədqiqatlara əsaslanırdı (6, s.130-132).

Ç.Lambrozunun apardığı tədqiqatlara (məhkəmə təbabəti və psixologiyada) XIX əsrdə çox geniş yayılmış iki böyük istiqamət – frenologiya və fiziognomikanın əsaslı təsiri olmuşdur. Fiziognomikaya görə insan davranışının motivlərini onun üz cizgilərində axtarmaq lazımdır. Bu istiqamətin yaradıcısı İ.K.Lavater hesab edirdi ki, anadangəlmə cinayətçilikləri qaçan gözlərdən, sifət cizgilərindən və burnundan tanımaq olar. Frenologiyanın tanınmış təmsilçiləri F.Y.Qall və onun tələbəsi Y.K.Şpursxeym hesab edirdilər ki, insanın köllə sümüyünün çıxıntılına görə onun şəxsiyyəti haqqında məlumat vermək olar. İnsanın köllə sümüyünün çıxıntılılarının formaları hər hansı bir keyfiyyətə işarədir (7, s.6-7).

Kriminal davranışın səbəbləri haqqında Ç.Lambrozunun mövqeyinə həmin dövrdə kifayət qədər məşhur olan Çarlz Darvinin insanın yaranması haqqında düşüncələri də əsaslı təsir göstərmişdir. Ç.Lambrozo hesab edirdi ki, cinayət törədən şəxs genetik səviyyədə fiziki və psixoloji inkişafına görə müasir insandan fərqlənir. Yəni o, müasir insanla ibtidai insan arasında qalan bir növdür. Ç.Lambrozo inkişafdan qalan bu tipi “homo delinquens” – “cinayətçilik insan” adlandıraraq onları eybəcər və mutant varlıqlar hesab edirdi (8, s. 59).

Ç.Lambrozoya görə isti ölkələrdə yaşayan insanlar hüquqpozmalığın törədilməsinə daha çox meyilli olurlar. Belə ki, bu ərazilərdə yaşayan insanların istiyə, geyim və qidaya az ehtiyacları olduqları üçün onlar daha passiv və fəaliyyətsiz olurlar. İsti iqlim nəticəsində yaranmış fiziki fəaliyyətsizlik isə yekunda dini və despotik fanatizmə və mənəvi pozğunluğa səbəb olur. Soyuq ölkələrdə yaşayan insanlar isə qida, geyim və istinin əldə olunması üçün çox vaxt sərf etdikləri üçün daha dayanıqlı və sakitdirlər (7,

s.13).

İsti ölkələrdə yaşayan irqlərin də cinayət törətmə ehtimalının yüksək olduğunu qeyd edən Ç.Lambrozo irqlərə görə kriminogenliyin artması ilə bağlı fikirlərini əsaslandırmağa çalışırdı. Afrikada və Latin Amerikasında müharibələr və soyğunçuluqlarla yaşayan qədim xalqların cinayətlərə və zorakılığa daha çox üstünlük verdiklərini sübut etməyə çalışan Ç.Lambrozo cinayətkarlığın genetik arqumentlərə söykəndiyi barədə dəlillər gətirməyə cəhd edirdi. O, Hindistanda yaşayan “Zaka hail” tayfasını misal göstərərək qeyd edirdi ki, həmin tayfanın mövcudluğu birbaşa olaraq oğurluqla bağlıdır. Bu tayfada oğlan uşağı dünyaya gələrsə, onu divardan açılmış bir dəlikdən keçirərək üç dəfə “Oğru ol” sözünü deməklə ayin keçirirlər (7, s. 27-28).

Ç.Lambrozonun insanları genetik xüsusiyyətlərinə görə ali və aşağı səviyyəli irqlərə bölməsi onun haqlı olaraq çoxlu sayda əleyhdarlarını yaratmışdı. Çoxlu sayda tənqidi fikirlərin təzyiqi nəticəsində Ç.Lambrozo cinayətlərin əsas səbəblərindən biri kimi mühit amilini qəbul etməyə başlamış və cinayət törədənləri altı qrupa bölərək onların tipoloji təsnifatını vermişdi.

Ç.Lambrozonun tədqiqatlarını müxtəlif meyarlar əsasında qiymətləndirmək olar. Lakin, onun cinayət törədənin şəxsiyyəti ilə genetika arasında bağlılığa həsr edilmiş tədqiqatlara təsiri şübhəsizdir. Stiven Şeyfer hesab edirdi ki, Çezare Lambrozonu asanlıqla müasir kriminologiyanın atası adlandırmaq olar. Çünki onun nəzəriyyələri cinayət törədənin şəxsiyyəti haqqında nəzəri və təcrübi tədqiqatların aparılmasına səbəb olmuşdur. Abrahamsen isə qeyd edirdi ki, Ç.Lambrozo cinayət törədənin şəxsiyyətinin öyrənilməsi üçün bir yol açmışdır. Volfqanqa görə şəxsiyyətin xarakterik xüsusiyyətləri haqqında göstəriciləri özündə əks etdirən müasir kliniki, psixoloji, psixiatrik analizlər Ç.Lambrozonun tədqiqatlarına oxşayırlar, ancaq onların nəticələri daha incə və dəqiqdirlər, nəinki onun kəşfləri (8, s.60).

Lakin Ç.Lambrozaya qarşı qəti mövqeyi ilə seçilən S.V.Poznişev isə göstərirdi ki, “Anadangəlmə cinayətkar ideyası mahiyyət

üzrə yoxsuldur. Cinayət həmişə müəyyən mürəkkəb psixi təəssüratın, xarakteri müxtəlif xüsusiyyətlərdə ifadə olunan və anadangəlmə kimi səciyyələnməyən insan əhval-ruhiyyəsinin təzahürüdür. Anadangəlmə cinayətə meyllilik psixoloji və məntiqi nöqtəyi-nəzərdən qeyri-mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, cinayətkarlar arasında qismən degenarasiya, müavinətsizlik və mənəvi yoxsulluq əlamətinə malik olan şəxslər xeyli faiz təşkil edir. Lakin bütün bu xüsusiyyətlər cinayətkarlığın səciyyəvi mənbəyi və ya cəhətləri yox, nəsil cırlaşmasının adi əlamətləridir” (9, s.37). Cinayət antropologiyasının Amsterdam konqresində Ferri antropoloji məktəbi bildirdi ki, anadangəlmə cinayətkarın bütün əlamətlərinə malik olan insan cinayət törətməyə bilər (10, s.93). “Anadangəlmə cinayətkar” anlayışının belə dəyişikliyi zamanı mahiyyəti üzrə ondan yaxşı bir şey qalmır (11, s.89-132).

Ç.Lambrozonun fikirləri nə qədər tənqidi mülahizələr yaratsa da, bioloji amillərlə bərabər sosial faktorların da öyrənilməsi ilə bağlı kriminoloji tədqiqatların aparılmasının zəruriliyini göstərdi. Cinayət törədənin şəxsiyyətində bioloji və sosial amillərin müqayisəli tədqiqi isə ümumilikdə kriminoloji tədqiqatların da dolğunluğunu və elmiliyini artırırdı.

Ç.Lambrozonun ölümündən sonra da onun antropoloji təlimi Rafael Qarofalo və Enriko Ferri tərəfindən inkişaf etdirilərək çoxlu sayda tərəfdarlarını toplamışdı. Lakin, həm Qarofalo, həmçinin Ferri cinayət törədənin şəxsiyyətində kriminogenliyə təkan verən bioloji faktorları qeyd etsələr də, sosial mühitlə bağlı səbəbləri də qəbul edərək bu təlimi daha da dolğunlaşdırdılar.

Rafael Qarofalo öz antropoloji mövqeyindən dönməmək şərti ilə cinayətkarlığın sosial faktorlarına daha çox diqqət yetirir. Onun müəllifi olduğu “Kriminologiya” adlı vəsaitdə psixikanın cinayətin törədilməsinə təsirinə xüsusi önəm verir. Bu vəsaitdə həmçinin ilk dəfə kriminologiya termini də işlədilir. R.Qarofalonun fikrinə görə, cinayətkarı iki əsas insani hissənin olmaması fərqləndirir: mərhəmət və vicdan. Ümumilikdə isə cinayətkar normal həyata uyğunlaşmağı bacarmayan şəxsdir. Onun törətdiyi cinayət isə

bu anormallığın simptomlarıdır (6, s.131).

Özünü cinayət hüququnun pozitiv məktəbinin nümayəndəsi hesab edən Enriko Ferri isə “Cinayət sosiologiyası” adlı əsərində göstərirdi: “Cinayət hüququnun pozitiv məktəbi cinayət törədənin yalnız antropoloji tədqiqi ilə məşğul olmur. Bu tamamilə yenilənmiş elmi istiqamətdir və daha təsirli sosial və hüquqi mübarizə tədbirləri təklif edir. Cinayətlər və cəzalar haqqında elm əvvəlcə yalnız məntiqi düşüncə ilə yaradılmış sillogizmlərin irəli yürüdülməsindən ibarət idi. Bizim məktəb ondan pozitiv müşahidə elmini yaratdı. Bu elm antropologiya, psixologiya, cinayət statistikasını, cinayət hüququ və həbsxana hüququna əsaslanan sintetik bir elmdir və mən onu “Cinayət sosiologiyası” adlandırmışam» (10, s.51).

Göründüyü kimi əsasını Ç.Lambrozonun antropoloji tədqiqatları ilə başlayan təlim yekunda R.Qarofalo və E.Ferrinin araşdırmalarında sosial mühit amilinin də nəzərə alınması əsasına söykəndi. Bu uzun illərin gərgin zəhmətə söykənən təcrübəsi göstərir ki, insan davranışı həm bioloji, həmçinin sosial katalizatorların təsiri nəticəsində istiqamətlənir. Onların biri digərindən ayrı bir təlim kimi inkişaf etsə də, yekun nəticə hər iki təlimin müqayisəsi əsasında verilməlidir.

Rusiya Federasiyası Tomsk Dövlət Milli Tədqiqat Universitetinin cəza-icra hüququ və kriminologiya kafedrasının professoru Lev Prozumentov öz araşdırmalarında kriminologiyanın bir elm kimi yaranmasında iki böyük məktəbin rolunu xüsusilə qeyd edir. Onlardan biri Bekkariyanın məlum “Cinayətlər və cəzalar haqqında” əsərindən sonra 1764 və 1775-ci illərdə yaranan və sosioloji istiqamətə əsaslanan klassik məktəbdir. Digəri isə Ç.Lambrozo və ingilis biokriminoloqlarının antropoloji dəlillərə söykənərək inkişaf etdirdiyi pozitiv məktəbdir. Müəllif kriminologiyanın yaranma tarixini klassik məktəblə bağlasa da, antropoloji istiqamətdə olan tədqiqatların məzmununu və əhəmiyyətini daha diqqətlə araşdırmışdır. L.Prozumentov cinayət törədənin şəxsiyyəti ilə bağlı tədqiqatların yalnız Ç.Lambrozonun adı ilə bağlanılmasını düzgün qəbul etməyərək göstərir ki, hələ Ç.Lambrozdadan da əvvəl ingilis biokriminoloqları C.Priçard,

H.Modsli, B.Tomson, D.Uilson, H.Ellisin daha tutarlı tədqiqatları mövcud olmuşdur (12, s.20-27).

İngiltərənin bütün psixiatrik xəstəxanalarında olan C.Priçard cinayətin səbəbini psixi pozğunluqla bağlayır və bunun da mənbəyində irsi faktorun dayandığını qeyd edirdi.

Mançestr psixiatrik xəstəxanasının direktoru H.Modslinin bir neçə kitabı Ç.Lambrozonun əsərlərindən əvvəl bir neçə xarici dillərə tərcümə edilmişdi. H.Modsli hesab edirdi ki, insanlar arasında olan fərqliliklər tərbiyə və şəraitdən asılı deyil, onlar bioloji məzmununa malik olmaqla təbiətlə bağlıdır.

Onun fikrinə görə insanların taleyi öz əcdadları tərəfindən yaradılır. Əsərlərində H.Modsli yazırdı: “Həqiqi oğru və həqiqi şair yaradılmır, onlar belə doğulurlar”.

Şotlandiya həbsxanasının baş həkimi B.Tomson cinayət törədənlərin nəinki xarici, həmçinin daxili xüsusiyyətlərini tədqiq etməklə biokriminoloji tədqiqatların daha da inkişaf etdirilməsinə nail olmuşdu. O, cinayət törədənləri xarakterizə edən xüsusiyyətlərə aid edirdi: kiçik boy, soyuq baxışlar, onurğa əyrilikləri, nitqdə olan qüsurlar, zəif eşitmə, kobud sifət cizgiləri və s. B.Tomson qeyd edirdi: “Cinayət törədən insan yarısiivil vəhşidir. Əgər köhnə oğrudan vicdanlı şəxs etmək mümkündürsə, deməli qoca tülkünü də həyat itinə çevirmək olar”

Ç.Lambrozdadan əvvəl aparılan bu biokriminoloji tədqiqatlar pozitiv məktəbin inkişafına əsaslı təsir etməklə ümumilikdə kriminoloji tədqiqatların məzmununa təsir edərək əhəmiyyətini artırdı.

Bioloji katalizatorların insan davranışına təsiri ilə bağlı V. N. Kosarevin fikri maraqlıdır. O, biokriminoloji tədqiqatların uzunömürlülüyünün səbəbini izah edərək qeyd edir ki, dövlət özünün ilkin inkişaf səviyyəsində insanın cinayət törətməyə genetik bağlılığı ideyasının inkişafında maraqlı idi. Belə vəziyyətdə diqqət mövcud sistemdə olan boşluqlara yox, konkret fərdə qarşı yönəlməlidir (2, s.23). Qeyd olunan mövqə siyasi çalar aldığından fərqli müstəvidə araşdırılmalı və əsaslı dəlillərə, elmi təhlillərə söykənməlidir.

Prinsipcə cinayətin təbiəti haqqında təlimlər

tarixini sosiologiya və biologiyanın çarpazlaşması kimi təsəvvür etmək olar. Professor İlham Rəhimov haqlı olaraq qeyd edir: «Cinayətin aid olduğu sosial hadisələr yalnız bioloji cəhətdən izah edilə bilməz. Axı insan həm sosial, həmçinin də bioloji varlıqdır. Deməli, insanı və onun davranışını sosial-bioloji baxımdan araşdırmaq lazımdır. Əks təqdirdə hər şeyi sosial mühitlə əlaqələndirmək, bioloji amili diqqətə almamaq doğru deyildir. Bu istiqamətdə insan cəmiyyətindən bütün sosial problemlərin həllini və cəzanın ləğv olunmasını gözləməməliyik. Eyni zamanda insanlar cəmiyyətin sosial problemlərinə görə günahkar deyildirlər».

Müasir biokriminoloji tədqiqatlarda kriminal davranışın determinantları sırasına insan hüceyrəsində artıq X-xromosomu vasitəsilə yaranan 47/XXY sindromu və ya artıq Y-xromosomu vasitəsilə yaranan 47/XYY sindromu da aid edilir. Artıq X-xromosomu yüksək aqressivliklə bağlılığı, artıq Y-xromosomu isə iradi keyfiyyətlərin pozulması ilə bağlılığı göstərir (13, s.40).

Xromosom – DNT və zülallardan əmələ gəlmiş hüceyrəvi strukturudur. Xromosomlar gözün və saçın rəngi, boyun hündürlüyü kimi fiziki xüsusiyyətləri tənzimləyir, həmçinin temperamentə və digər psixoloji keyfiyyətlərə təsir göstərir. Normalda insan orqanizmində olan hər hüceyrə 23 cüt (46 ədəd) xromosomdan ibarətdir. Cütlükdə olan hər xromosomdan biri X-xromosomudur. Digəri isə fərdin cinsindən asılı olaraq X və Y-xromosomu ola bilər. Qadınların hər hüceyrəsində iki X - xromosomu, kişilərdə isə Y – xromosomlardan ibarət cütlüklər olur. Bəzi hallarda kişi cinsinə mənsub olan şəxslərdə müəyyən genetik anomaliyalar olur. Yəni iki Y xromosomu bir X-xromosomu ilə birləşir.

Nəticədə insan hüceyrəsində 46 xromosom əvəzinə 47 xromosom yaranır. Qeyd olunan hal XYY sindromu kimi tanınır və biokriminoloqlar tərəfindən kriminal davranışın səbəblərindən biri kimi tədqiq edilir.

XYY sindromundan məhkəmə təcrübəsində ilk dəfə 1968-ci ildə Parisdə Deneil Hyüqonun məhkəməsi zamanı müdafiə tərəfindən istifadə edilmişdir. Deniel Hyüqo fahişəliklə məşğul olan qadının amansızlıqla öldürülməsinə görə mühakimə olunurdu. Məhkəmənin yekun qərarına görə Deniel Hyüqo yeddi il azadlıqdan məhrum edildi. Lakin məhkəmə tərəfindən Deniel Hyüqoda olan XYY sindromunun nəzərə alınması məsələsi hələ də aydın deyil. Bu məsələ mübahisəli olaraq qalır (8, s.174-175).

Ümumlikdə isə bioloji faktorların cinayətkarlığı şərtləndirdiyi ilə bağlı əsaslı dəlillər yoxdur. Hər hansı sosial münasibətlər fiziki keyfiyyətlərin təsiri nəticəsində davranışın xarakterinə təsir edə bilər (14, s. 83-88). Bioloji amillər insanın sosial məzmununun inkişafının fizioloji əsasları kimi çıxış edir (15, s.113-116). İnsan sosial fərd olaraq özünü həm bioloji və həmçinin sosial səviyyədə ifadə edir (16, s.74-83).

Kriminal davranışın mürəkkəb məzmununun dərk olunmasında bioloji faktorlar tədqiq edilə bilər. Çünki bioloji faktorlar insan davranışında mühüm rol oynayır. Lakin onlar kriminal davranışın həlledici və əsas səbəbi qismində çıxış edə bilməzlər. Sosial mühit bioloji amillərə təsir edərək onu qidalandırır. Yekun davranış müxtəlif sosial, bioloji, psixoloji determinantların sintezindən törənir. Bu səbəbdən bioloji və sosial amillər müqayisədə tədqiq edilməli, onların insan davranışında rolu nəzərə alınmaqla öyrənilməlidirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика, поведение, ответственность: (О природе акт и общественных поступков и путях их предупреждения). – М.:Политиздат, 1982. – 304 с.
2. Косарев В.Н. Личность преступника. Пути и средства предупреждения преступности. Учебное пособие. Волгоград: Станица-2, 2007. -186 с.
3. Флоря Е.К. «Личность преступника: Криминологическое и уголовно-правовое исследование: Автореферат дис. кан. юр. наук. М., 2003

4. Личность преступника и ее криминологическое изучение. Под.ред профессора А.И. Долговой. М., Российская криминологическая ассоциация. 2018.- 195 с.
5. Афанасьева О.Р., Гончарова М.И. Криминологический портрет личности преступника // Вестник МГОУ. Серия: Юриспруденция, 2016 № 3, с. 40-49.
6. Гладышев. Ю.Ф. Антропологические теории в криминологии о причинах преступности//Юридическая техника, 2012, №6, с. 130-132.
7. Чезаре Ламброзо. Преступный человек. Перевод с итальянского Г.И.Гордона. Мидгард, 2005.
8. Курт Бартол. Психология Криминального Поведения. Санкт – Петербург, 2004.-352с.
9. Poznışev S.V. Kriminal psixologiya: Cinayətkar tiplər. Davranış subyekti kmi şəxsiyyətin, o cümlədən cunayətkarın şəxsiyyətinin psixoloji tədqiqi haqqında /Azərbaycan dilinə çevirən h.ü.f.d. Elsevər Muradov. “ALMİU” nəşriyyatı. Bakı, 2012. 388 s.
10. Ферри Э. Уголовная социология /ИНФРА-М., 2005.-VIII, 658 с.
11. Дриль Д.А. Уголовная антропология в 1901 году (Международный уголовно-антропологический конгресс Амстердаме), (Д.А.Дриля// Журнал Министерства Юстиции.-Спб., 1901-№ 9 (ноябрь)- с.89-132.
12. Прокументов Л.М. О происхождении антропологического направления в уголовном праве и криминологии.// Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. 2016. Т.10, № 1. С.20-27.
13. Еникеев М.И. Юридическая психология учебник/М.: Норма.
14. Соляной А.В., Мидповец.М.В. Соотношение социального и биологического в личности преступника, совершившего дорожно-транспортное преступление //Общество: политика, экономика, право, 2016, № 4, с. 83-88.
15. Косарев. В.Н., Косарева. Л.В., Макогон. И.В. Проблема биологического и социального в личности преступника// Современное право, 2010, № 10, с.113-116.
16. Гавриленко А.А., Сутурин М.А. Значение категории «личность преступника (обвиняемого)» для отдельных наук криминального цикла//Сибирский юридический вестник, 2018. №1 (80), с. 74-83.

Вугар Мансуров

Соотношение биологических и социальных факторов в личности правонарушителя

Резюме

Сравнение биологических и социальных факторов необходимо, чтобы дать полную картину личности преступника. В то время как биологические, социальные и психологические катализаторы формируют основу для формирования личности человека, их исследование также важно с точки зрения обучения личности.

В современных криминологических исследованиях эта область становится все более популярной с возрастающим интересом к воздействию биологических и психологических факторов на преступное поведение.

Vuqar Mansurov**The ratio of biological and social factors in the personality of the offender****Summary**

A comparison of biological and social factors is necessary to give a complete picture of the identity of the offender. While biological, social and psychological catalysts form the basis for the formation of a person's personality, their study is also important from the point of view of personality training.

In modern criminological research, this area is becoming increasingly popular with increasing interest in the effects of biological and psychological factors on criminal behavior.

Rəyçi: h.ü.f.d., dos., İ. Məmmədli

CEYHUN SÜLEYMANOV

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi” kafedrasının rəisi, h.ü.f.d. dosent, polis polkovniki

BABƏK NƏSİROV

“Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi” kafedrasının baş müəllimi, polis polkovnik-leytenantı
UOT 342.51

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏLAHİYYƏTLƏRİNİN KONSTITUSİYA HÜQUQİ TƏNZİMİ

Açar sözlər: xalq, hakimiyyət, seçkilər, xalq suverenliyi, demokratiya;

Ключевые слова: народовластие, власть, выборы, народный суверенитет, демократия;

Keywords: democracy, power, elections, popularsovereignty, democracy.

Dövlət hakimiyyəti sistemində Prezidentin statusu əhəmiyyətli dərəcədə dövlət idarəçiliyi formasından asılıdır.

Müasir demokratik dövlətlərin konstitusiya quruculuğu təcrübəsi respublika idarəçilik formasının prezidentli, parlamentli, qarışıq (yarım-prezidentli, yarımparlamentli) növlərini fərqləndirir.

Prezidentli respublikada Prezident eyni vaxtda həm dövlət başçısı, həm də icra hakimiyyəti funksiyalarını həyata keçirir.

Bəzi nəzəri mənbələrdə qeyd olunur ki, prezidentli respublikada prezident həm dövlət başçısı, həm də hökumət başçısıdır. Hökumət anlayışı isə burada dar mənada yəni ali kollegial icra və sərəncam orqanı (Nazirlər Kabineti) kimi xarakterizə olunur. Bu cür yanaşmanı düzgün hesab etmirik. Belə ki, prezidentli respublikada Nazirlər Kabineti (ali, kollegial icra və sərəncam orqanı) mövcud olmayada bilər. Buna misal kimi prezidentli respublikanın ilk vətəni sayılan Amerika Birləşmiş Ştatlarını göstərmək olar. Burada mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları (nazirliklər) birbaşa prezidentə tabedir.

Prezidentli respublikanın digər mühüm xüsusiyyəti ondadır ki, burada həm qanunverici, həm də icraedici hakimiyyət öz mandatını bilavasitə xalqdan alır. Həmçinin icra hakimiyyəti orqanlarını prezident yaradır və həmin orqanların rəhbərlərini də özü təyin edir, onlar Prezident qarşısında məsuldur. Bu orqanların istefasını yalnız Prezident qəbul edə bilər.

Müasir dünyamızda prezidentli respublika və qarışıq respublika idarəçilik formaları ilə müqayisədə parlamentli respublikalar nisbətən az yayılmışdır (məsələn, AFR, İtaliya, Avstriya, Estoniya, Çexiya, Sloveniya və s.). Professor B.A.Straşun bu cür vəziyyəti onunla izah edir ki, çoxpartiyalı sistemin parlamentarizm dövlət rejimini şərtləndirdiyi ölkələrdə tez-tez hökumət böhranları baş verir (5, səh. 376).

Adətən, parlamentli respublikada prezidentin seçilməsinin elə qaydası nəzərdə tutulur ki, o, öz mandatını bilavasitə xalqdan almır. Burada prezidentin birbaşa olmayan seçkilərinin müxtəlif üsulları tətbiq edilir. O, ya parlament (məsələn, Yunanıstan, Çexiya, Slovakiya, Macarıstan və s.), ya da xüsusi kollegiya tərəfindən (məsələn, Almaniyada kollegiyanın tərkibinə aşağı palatanın bütün deputatları və torpaqların nümayəndəli orqanları tərəfindən seçilmiş eyni sayda deputatlar daxildir; İtaliyada kollegiyanın tərkibinə parlamentin hər iki palatasının üzvləri və vilayət şuralarının nümayəndələri daxildir). (4, səh. 193).

Prezidentli respublikadan fərqli olaraq parlamentli respublikada Dövlət Başçısı Baş Naziri seçməkdə və Nazirlər Kabinetinin tərkibini for-

Prezidentli respublikadan fərqli olaraq parlamentli respublikada Dövlət Başçısı Baş Naziri seçməkdə və Nazirlər Kabinetinin tərkibini for-

malaşdırmaqda tam müstəqil deyildir. Burada baş nazir vəzifəsini adətən parlamentdə çoxluq təşkil edən partiyanın lideri və ya parlamentdə əksəriyyət təşkil edən partiyalar blokunun təklif etdiyi namizəd tutur. Baş nazir hökumətin tərkibini müəyyən edir və parlamentin təsdiqinə verir.

Parlamentli respublikada Nazirlər Kabineti parlament qarşısında siyasi məsuliyyət daşıyır. Belə ki, parlamentin qəbul etdiyi etimadsızlıq votumu Nazirlər Kabinetini istefaya getməyə məcbur edir. Lakin bu zaman Nazirlər Kabineti Prezident tərəfindən parlamentin buraxılmasına nail ola bilər. Belə olan halda Prezident mütləq yeni seçkilər təyin etməlidir. Seçkilərin nəticələri kabinet partiyasının xeyrinə olmadıqda sonuncu istefaya getməyə məcburdur.

Qarışıq (yarımprezidentli, yarımparlamentli) respublika idarəçilik formasında xalq həm prezidenti, həm də parlamenti seçir. Burada kabinet təşkil edilərkən parlamentin partiya tərkibi əhəmiyyətli rol oynayır, çünki Prezident tərəfindən Baş Nazirin təyin edilməsində parlamentin (aşağı palatanın) razılığı tələb olunur. Bu Nazirlər Kabinetinin təşkil olunmasının qismən parlament üsuludur, çünki baş nazir istisna olmaqla digər nazirlərin təyin edilməsi üçün parlamentin razılığı tələb olunur.

Azərbaycanın respublika idarəçiliyi formasının hansı növünü (prezidentli, parlamentli, qarışıq)qəbul etməsi Konstitusiyamızda konkret olaraq göstərilir. Lakin əsas qanunun ayrı-ayrı normalarının interpretasiyası əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası prezidentli respublika idarəçilik formasına üstünlük verir. Bununla bağlı bir neçə konstitusiya normasını misal kimi göstərmək olar.

Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 8-ci maddəsinin I hissəsində qeyd olunur ki, Azərbaycan dövlətinin başçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidentidir, 99-cu maddədə isə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti Prezidentə mənsubdur. Lakin ABŞ təcrübəsindən fərqli olaraq Azərbaycanda, kollegial icra və sərəncam orqanı sayılan Nazirlər Kabineti də fəaliyyət göstərir. Lakin Azər-

baycan Respublikasında bəzi mənbələrin qeyd etdiyi kimi, icra hakimiyyəti Prezident və Nazirlər Kabineti arasında bölünür. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına görə icra hakimiyyəti bütövlükdə Prezidentə mənsubdur. Nazirlər Kabineti isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı icra orqanıdır (maddə 114, II hissə). Bu orqanı Prezident icra səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə yaradır, onun iş qaydasını müəyyənləşdirir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti Prezidentə tabedir və onun qarşısında cavabdehdir.

Məsələn, parlamentli respublikanın üstün cəhətləri kimi Ziyafət Əsgərov yazır ki, parlamentli respublikada icra hakimiyyəti qanunverici hakimiyyətin tam nəzarəti altındadır ki, bu da hakimiyyətin iki budağı arasında ziddiyyəti minimuma endirir. Belə sistemə malik olan dövlətlərdə, demək olar ki, Qərbi Avropanın bütün ölkələrində inflyasiyanın səviyyəsi aşağıdır, büdcə daha yaxşı balanslaşdırılmışdır, milli valyuta sabitdir, bu ölkələr daxili və xarici problemlərin azlığı ilə seçilir (2, səh. 373).

Yuxarıda səslənən ölkələrin müasir dövlət quruluşu təcrübəsi onu göstərir ki, həmin ölkələr heç də sosial-iqtisadi, mədəni, daxili və xarici, siyasi böhran problemlərindən azad deyil. Ona görə də parlament idarəçiliyi formasının pozitiv cəhətini aşağıdakı kimi təfsir etsək daha düzgün olardı:

1. Dövlət hakimiyyətinin iki budağı arasında siyasi ziddiyyətləri aradan qaldıran mexanizminin olması;
2. Nazirlər Kabinetinin fəaliyyətinə nisbətən güclü parlament nəzarətiniehtiva edən Investitura institutunun mövcudluğu.

Yuxarıda qeyd olunan müsbət tərəflərlə yanaşı Ziyafət Əsgərov haqlı olaraq yazır ki, parlamentli respublikalar müəyyən çatışmazlıqlardan da uzaq deyildir.

Birinci nöqsan partiya sisteminin rəngarəngliyindən ibarətdir ki, bu da parlamentli respublikanın kövrəkliyinə, hökumətlərin qeyri-sabitliyinə rəvac verir. İkinci nöqsan isə icra hakimiyyəti tərəfindən əks təsirə məruz qalmayan sadə parlament çoxluğunun yaratmağa qadir olduğu istib-

dad təhlükəsidir (2,səh 373).

Zənnimizcə, prezidentin xalq tərəfindən deyil, əsasən parlament yolu ilə seçilməsi və kontrasiq-natura institutunun olması hallarını da parlamentli respublikanın zəif cəhətləri kimi qəbul etmək olar.

Parlamentli respublikadan fərqli olaraq prezidentli respublikanın aşağıdakı üstün cəhətlərini göstərmək olar:

1. Prezidenti xalq seçir;

2. Qanunvericiliklə Prezidentin hüquqi məsuliyyəti müəyyən olunur (məsələn, konstitusiyaya məsuliyyəti, impiçment proseduru);

3. Baş Nazirin təyin edilməsi, Nazirlər Kabinetinin təşkili (əgər bu cür orqan mövcuddursa) prezident tərəfindən həyata keçirilir;

4. Mərkəzi icra orqanlarının rəhbərlərini prezident vəzifəyə təyin edir və azad edir;

5. Nazirlər Kabinetinin tərkibinin formalaşmasında adətən prezidentlə parlament arasında siyasi qarşıdurmanın yaranması ehtimalı az olur. Yaransa da bu haldə sən söz prezidentə məxsus olur ki, bu cür vəziyyəti tamamilə məqbul hesab edirik. Belə ki, icra hakimiyyəti sistemində mövcud vəziyyətə görə prezident suveren, yəni xalq qarşısında məsuldur;

6. Hakimiyyətlər bölgüsü, yəni hakimiyyət qolları arasında tarazlıq, çəkindirmə mexanizmi daha səmərəli olur. Bir hakimiyyət qolunda təmsil olunan şəxs ikinci, üçüncü hakimiyyət qollarında vəzifə tuta bilməz.

Yuxarıda göstərilən üstün cəhətlərinə görə prezidentli respublika idarəçilik formasının qəbulunu ölkəmiz üçün daha münasib hesab edirik. Bu kontekstdə Ziyafət Əsgərov haqlı olaraq yazır ki, hakimiyyət forması kimi prezidentli respublikanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, ümumi və birbaşa seçkilər yolu ilə seçilmiş prezident özündə bütün ölkənin ümumilliyətini və insanların vahid dövlətə məxsusluğu hissini təcəssüm etdirir və parlamentar sistemə nisbətən siyasi sabitliyin daha yüksək səviyyəsinə təminat verir (2,səh 373).

Bütün pozitiv əlamətləri ilə yanaşı klassik prezidentli respublika idarəçilik üsulunun tarixi təcürübəsi onun az da olsa bəzi zəif tərəflərini də üzə

çıxarmışdır:

1. Hakimiyyət budaqları arasında siyasi konfliktləri aradan qaldıran təsirli mexanizmin yoxluğu;

2. Nazirlər Kabinetinin, mərkəzi icra orqanlarının fəaliyyətinə parlament nəzarətinin nisbətən zəif xarakterli olması.

Olduqca təqdirəlayiq hal kimi göstərmək olar ki, Azərbaycan Respublikasında aparılan konstitusiyaya islahatları prezidentli respublika idarəçilik formasının yuxarıda göstərilən çatışmazlıqlarını aradan qaldırmışdır. Buna misal olaraq 2016-cı ildə keçirilən referendumda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına 98-ci maddənin əlavə edilməsini, Nazirlər Kabinetinin, mərkəzi icra orqanlarının fəaliyyətinə parlament nəzarətinin gücləndirilməsini göstərmək olar. Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə etimad məsələsinin həll edilməsi hüququnun əlavə təminatları haqqında konstitusiyaya qanunu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin qanunun müddələrinə görə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti hər il Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin yaz sessiyasının beşinci iclasında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin fəaliyyəti haqqında hesabat verir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə onun səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlərə dair sorğu ilə müraciət edə bilər. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sorğusuna cavab Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetini təmsil edən səlahiyyətli şəxs tərəfindən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin iclasında bir aydan gec olmayaraq təqdim edilir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarının sorğularına cavab vermək üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin iş qaydaları ilə müəyyən edilmiş hallarda Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin üzvləri Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin iclaslarında iştirak edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə etimad göstərilməsi məsələsi Azər-

baycan Respublikası Prezidentinin və ya Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlarının seçkiləri gününə 6 aydan az qaldıqda müzakirəyə çıxarıla bilməz. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə etimad göstərilməsi məsələsi eyni məsələyə dair birinci müzakirədən yalnız 6 ay keçdikdən sonra təkrarən yenidən müzakirəyə çıxarıla bilər.

Beləliklə, prezidentli respublika idarəçilik formasını qəbul edən Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası qanunvericiliyi əsasında prezidentin səlahiyyətlərini ümumilikdə iki qrupa bölmək olar: 1. Dövlət başçısı funksiyalarının həyata keçirilməsilə bağlı səlahiyyətlər; 2. İcra hakimiyyəti funksiyalarının icrası ilə bağlı prezidentin səlahiyyətləri.

Şahin Əliyev yazır ki, Prezidentin dövlətin başçısı statusu ilə bağlı səlahiyyətləri konstitusiyalarda mümkün qədər tam əks etdirilir. Lakin prezidentin icra hakimiyyətinin başçısı statusundan irəli gələn səlahiyyətlərə bu qayda müstəsna hallarda aid edilir. Adətən, prezidentin səlahiyyətləri tam sadalanandan sonra qeyd edilir ki, başqa məsələlər prezident tərəfindən icra qaydasında həll edilir. Bu onunla bağlıdır ki, konstitusiyada icra ilə bağlı bütün məsələləri tam əhatə etmək olduqca çətin, ona görə ki, icra sahəsi qanunvericilik sahəsindən fərqli olaraq operativ qaydada həll edilən məsələləri əhatə edir və bu məsələlər həyatın tələblərinə uyğun olaraq bu və ya digər formada özlərini biruzə verə bilər (3,səh. 51).

Şahin Əliyev mahiyyətə prezidentin səlahiyyətlərini beş qrupa bölür: beynəlxalq münasibətlər, ali nümayəndəli orqanla münasibətlərdə, dövlət idarəetmə sahələrində, məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinə aid və fəvqəladə hallar yaran-

dıqda Prezidentin səlahiyyətləri (3,səh. 51).

Professor B.J.Çirkin yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı həmçinin Prezidentin normayaratma fəaliyyəti, silahlı qüvvələrə sərəncam vermək üzrə və şəxsiyyətin hüquqi statusu sahəsində səlahiyyətlərini də fərqləndirir (4,səh. 354-355).

Professor B.A Straşun dövlət başçısının ümumilikdə parlament, hökumət və məhkəmə hakimiyyətilə münasibətdə, şəxsiyyətin statusu, beynəlxalq münasibətlər, ölkənin müdafiəsi və təhlükəsizliyinin təmin olunması sahələrində səlahiyyətlərini xarakterizə edir (5,səh.569).

Yuxarıda adları çəkilən alimlər prezidentin hakimiyyət qollarına münasibəti, idarəçilik sahələri, Prezidentin funksiyaları kimi meyarlar əsasında dövlət başçısının səlahiyyətlərini fərqləndirir.

Zənnimizcə Prezidentin səlahiyyətlərinin təsnifatı meyarlarına integrativ yanaşma onların xarakterizəsində nisbətən geniş imkanlar yaradır. Bununla yanaşı Şahin Əliyev doğru olaraq qeyd edir ki, konstitusiyada icra ilə bağlı bütün məsələləri tam əhatə etmək qeyri mümkün olduğuna görə prezidentin bütün səlahiyyətlərini qanunvericilikdə müəyyən etmək olduqca çətin, ona görə ki, icra sahəsi qanunvericilik sahəsindən fərqli olaraq operativ qaydada həll edilən məsələləri əhatə edir və bu məsələlər həyatın tələblərinə uyğun olaraq bu və ya digər formada özlərini biruzə verə bilər (3,səh. 51).

Narkotizmlə mübarizə uzunmüddətli və çoxşaxəli, geniş maliyyə vəsaiti tələb edən dinamik bir prosesdir. İctimai təhlükəliliyi ilə fərqlənən, həmişə gizli şəraitdə baş verdiyi üçün ictimai nəzarətdən kənar qalıb durmadan artan bu cinayətkar prosesə qarşı səylə mübarizə aparmaq hər bir Azərbaycan vətəndaşının ümdə vəzifəsinə çevrilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B.2017.
2. Ziyafət Əsgərov: Konstitusiyası hüququ (dərs vəsaiti) Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002
3. Şahin Əliyev Prezidentlik institutu. Bakı 1993
4. Çirkin B.Y Xarici ölkələrin konstitusiyası hüququ (ruscadan tərcümə). B.Digesta, 2000-724 səh
5. Страшун В. Конституционное право зарубежных стран. М.2000.

Джейхун Сулейманов
Бабек Насиров

**Конституционно правовое регулирование полномочий
Президента Азербайджанской Республики.**

Резюме

В данной статье отмечается что правовой статус Президента как главы государства в значительной степени зависит от формы государственного правления.

Конституционно-правовая доктрина современности различает президентскую, парламентарную исмешанную форму Республиканского правления. Автор статьи проводит сравнительный анализ вышеуказанных видов государственного правления.

На основании интерпретации отдельных норм Конституции Азербайджанской Республики можно прийти к такому выводу, что в Азербайджане принята президентская форма правления.

В данном контексте различают Конституционно- правовой статус президента как главы государства и как главы системы исполнительной власти.

Jeyhun Suleymanov
Babak Nasirov

**Constitutional and legal regulation of the powers of the President of the
Republic of Azerbaijan.**

Summary

This article notes that the legal status of the President as head of state largely depends on the form of government.

The constitutional legal doctrine of the present distinguishes between the presidential, parliamentary and mixed forms of Republican government. The author of the article carries out a comparative analysis of the above types of government.

Based on the interpretation of certain norms of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, one can come to the conclusion that a presidential form of government has been adopted in Azerbaijan.

In this context, they distinguish between the constitutional and legal status of the president as head of state and as head of the executive branch.

Rəyçi: h.ü.f.d., dos., Ş.Şükürov

AFAQ SADIQOVA

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun

“Əcnəbilərin hüquqları və miqrasiya” şöbəsinin böyük elmi işçisi

email: afaqsadiqova6@gmail.com

UOT 342.717

DAXİLİ MİQRASIYANIN İQTİSADI VƏ HÜQUQİ ƏSASLARI

Açar sözlər: daxili miqrasiya, əməkçi miqrantlar, məcburi miqrasiya, sosial-iqtisadi miqrasiya.

Ключевые слова: трудящиеся мигранты, внутренняя миграция, трудовые мигранты, вынужденная миграция, социально-экономическая миграция.

Key words: labor migrants, internal migration, migrant workers, forced migration, socio-economic migration.

XX əsrin sonu və XXI əsrin başlanğıcında dünyada baş verən dərin dəyişikliklər beynəlxalq əmək miqrasiyasının fəallaşmasına səbəb olmuşdur. Hazırda əhəlinin əmək miqrasiyası ölkənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqla, bütövlükdə demoqrafik proseslərə ciddi təsir göstərir. İnsan resurslarının dövlətin sosial-iqtisadi inkişafında əsas həlledici mənbəyə çevrilməsi miqrasiya proseslərinin öyrənilməsi zəruriliyini daha da artırır. Digər tərəfdən, milli iqtisadiyyatın və demoqrafik proseslərin inkişafında miqrasiyanın rolu artsa da, mövcud tədqiqat üsulları, hələ ki, tədqiqatçıları tam həcmdə qane etmir, və bu zaman meydana çıxan çoxsaylı problemləri lazımi şəkildə həll etməyə imkan vermir. Odur ki, həm dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində, həm də Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin inkişaf xüsusiyyətlərinin, perspektivlərinin, xüsusilə də onların iqtisadi-demoqrafik aspektlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələlərin araşdırılması zəruri hesab olunur. Miqrasiya prosesləri hər bir ölkənin üzləşdiyi çoxşaxəli və mürəkkəb hadisə kimi olduqca müxtəlif aspektlərə malikdir. Məhz bu baxımdan sözügedən problemin nəzəri metodoloji təhlili, miqrasiya kateqoriyasının dəqiqləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən

dir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, miqrasiyanın elmi izahını hamıdan əvvəl XIX əsrdə E.Ravenşteyn vermiş və onu «insanın öz yaşayış yerini daimi və ya müvəqqəti dəyişməsi» kimi şərh etmişdir [1, s.16]. «Miqrasiya» sözün ilkin mənasında ingilis dilindəki «migrate»- piyada gəzmək, səyahət etmək» feli ilə də bağlıdır [2, s.45]. Bəzi mənbələrdə bu termin geniş və dar mənələrdə izah olunur. Dar ifadədə miqrasiya daimi yaşayış yerini tərk etmək, «köçüb getmək» kimi izah olunur, geniş mənədə isə müddət, mənbə, məqsəd və davamlılığından asılı olmayaraq ərazi-məkanlar, ölkələrdaxili və dövlətlərarası əhali hərəkətini ifadə edir.

Bundan başqa BMT tərəfindən 1958-ci ildə nəşr edilmiş lüğətdə miqrasiya «əhəlinin demoqrafik planda hərəkəti və yerdəyişməsinin ən mühüm istiqaməti kimi» izah edilmişdir [3, s.231]. 1989-cu ildə Miqrasiya üzrə Beynəlxalq Təşkilatın 59-cu sessiyasında «miqrasiya» və «miqrant» anlayışlarına belə şərh verilmişdir: «Miqrasiya hər bir dövlətin inkişafının ayrılmaz hissəsidir. İstər insanların tərk etdiyi, istərsə də yaşamaq üçün seçdikləri dövlətlər, yerdəyişmənin səbəbindən asılı olmayaraq, bu proseslərlə üzləşirlər. Miqrant - bir dövlətdən digərinə hərəkət edən, beynəlxalq təşkilatların həyata keçirdiyi, beynəlxalq miqrasiya xidmətinə ehtiyacı olan şəxsdir» [4].

Bəzi alimlər belə bir hala da diqqət yetirirlər ki, miqrasiya yaşayış və əməyin tətbiqi yerlərinin dəyişməsi əsasında həyata keçirilir. Bununla əlaqədar olaraq, Q.S. Veçkanov miqrasiyanı “şəxsi, kollektiv və ictimai maraqların uyğunlaşdırılması ilə yaşayış və əməyin tətbiqi yerlərinin sərbəst dəyişdirilməsi” kimi nəzərdən keçirir

[5,s.33].

Beləliklə araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, miqrasiya yaxın və ya uzun müddətə “bir yerdən başqa yerə hərəkət etmək, köçmək, yerini dəyişmək” ifadələri ilə üst-üstə düşür. Sözlün geniş mənasında o, insanların öz yaşayış yerlərini dəyişmələri ilə bağlı olan bir prosesdir.

Miqrasiya proseslərini əsas əlamətlərindən biri inzibati sərhədlərin keçilməsi (dövlət, region, yaşayış məntəqəsi və s.) hesab olunur. Bu zaman, bu əsasda xarici miqrasiyanı (emiqrasiya və immiqrasiya) və daxili miqrasiyanı fərqləndirirlər. Xarici miqrasiya ilk növbədə dövlət sərhədlərinin keçilməsi ilə bağlıdır (və o qitələrarası və daxili olmaqla iki yerə bölünür). Eyni ölkə ərazisində müxtəlif inzibati sərhədləri keçməklə bir yaşayış məntəqəsindən digərinə köçmə prosesi daxili miqrasiya adlanır. Başqa sözlə, daxili miqrasiya dedikdə, insanların eyni ölkənin hüduqları daxilində bir ərazidən digər əraziyə köçməsi başa düşülür. Həmin miqrasiyanın kənd (kənd-şəhər), şəhər (şəhər – kənd), şəhərlərarası (şəhər-şəhər), və kəndarası (kənd və kənd) istqamətlərini fərqləndirirlər [6, s. 251]. Daxili miqrantlar mənşə ölkəsinin hüduqları daxilində miqrasiya edirlər. Klassik yanaşmaya görə, ölkədaxili yerdəyişmə proseslərini xarakterizə edərkən “miqrasiya” terminindən istifadə olunmurdu və bu termin yalnız dövlət sərhədlərini keçməklə baş verən yerdəyişmə proseslərinə şamil edilirdi. Yalnız keçən əsrin 80-cı illərindən başlayaraq bu termin geniş şəkildə daxili yerdəyişmə proseslərini qiymətləndirmək üçün istifadə olunmağa başladı. Bu cür yanaşmanın əslində çox ciddi əsasları vardır. Belə ki, şəxs ölkə daxilində(xüsusilə də monomillətli ölkələrdə) miqrasiya edərkən o, miqrasiyanın klassik üç mərhələsindən(mənşə ölkəsinin tərk etməyə hazırlıq çərçivəsində görülən tədbirləri əhatə edən mərhələ; mənşə ölkəsindən təyinat ölkəsinə getməkdən ötrü dövlət sərhədlərini keçməsi prosesini əhatə edən mərhələ; təyinat ölkəsinə gəldikdən sonra yerli şəraitə uyğunlaşma prosesini əhatə edən mərhələ) yalnız məhdud çərçivədə ikisi ilə üzləşir və miqrasiya proseslərini müşayiət edən bir çox məsələlərlə üzləşir.

Müasir şəraitdə qloballaşma kontekstində əmək miqrasiyası meyillərinin tədqiqinə, Azər-

baycanın dünyadakı miqrasiya proseslərində iştirakının araşdırılmasına, respublikada iqtisadi və qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşılıqlı əlaqələrinin müəyyən edilməsinə, onun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına və demoqrafik vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsinə çox vacib tələbat yaranmışdır. Eyni zamanda, əhali miqrasiyasının Azərbaycanda məşğulluq səviyyəsinə təsiri istiqamətlərini aşkara çıxarmaqla, onun yaxşılaşdırılması yollarını əsaslandırmaq, eləcə də Azərbaycanın inkişafında dəyişən daxili və xarici şərait nəzərə alınmaqla miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi üzrə səmərəli tədbirlərin işlənilib hazırlanması əsasında miqrasiya siyasətində dəyişikliklər aparmaq tələb olunur.

Respublikamız dünya səviyyəsində daxili miqrantların daha çox məskunlaşdığı ölkə kimi seçilir. Beynəlxalq səviyyədə götürdükdə miqrantların 95 faizdən çoxu digər ölkə vətəndaşları olduğu halda, respublikamızda miqrantların üçdə ikisindən çoxu ərazilərin işğalı nəticəsində ölkə daxilində yaşayış yerini dəyişməyə məcbur olmuş daxili miqrantlardır. Onu da qeyd edək ki, respublikamızda məskunlaşan miqrantların çoxu milli mənsubiyyətinə görə azərbaycanlılardır.

Azərbaycan Respublikasında daxili miqrasiya axınlarının aşağıdakı formaları mövcuddur:

1. məcburi miqrasiya;
2. sosial-iqtisadi miqrasiya.

Ölkədaxili məcburi miqrasiyanın əsas subyekti Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş Dağlıq Qarabağdan və ona bitişik olan digər ətraf rayonlardan, habelə Ermənistan Respublikası ilə həmsərhəd rayonların həyat üçün təhlükəli yaşayış məntəqələrini tərk etmiş məcburi köçkünlər təşkil edir.

Bundan başqa, respublikanın Ermənistanla həmsərhəd olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının, Ağstafa, Qazax, Tovuz, Ağcabədi, Gədəbəy, Goranboy və Tərtər rayonlarının sərhədyanı yaşayış məntəqələrindən 100 min nəfərədək azərbaycanlı da hərbi təcavüzə məruz qaldıqlarına görə öz daimi yaşayış yerlərini məcburi tərk etmişlər. Beləliklə, 1988-ci ildən başlayaraq, keçmiş SSRİ məkanında münaqişə ocaqlarının meydana çıxması, Azərbaycanda bir milyondan çox qaçqın

və məcburi köçkünün olması, illərlə formalaşan iqtisadi əlaqələrin pozulması, müstəqilliyinin ilk illərində respublika daxilində siyasi qarşıdurmanın mövcud olması, keçid dövrü üçün xarakterik olan sosial-iqtisadi qeyri-sabitlik, Ermənistanın hərbi təcavüzü və digər səbəblərlə əlaqədar əhalinin məcburi yerdəyişmələrinin və kortəbii kütləvi axınlarının meydana çıxması nəticəsində daxili miqrasiya prosesləri daha da mürəkkəbləşmiş və dövlət səviyyəsində təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər regionların sosial-iqtisadi inkişafı proqramı çərçivəsində görülən tədbirlər daxili miqrantların öz yaşayış yerlərinə qayıtması üçün şərait yaratmışdır. Daxili miqrasiya axınlarının tənzimlənməsi ilə bağlı tədbirlər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli 24 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004- 2008-ci illər)» və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 1 iyul tarixli 298 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı»nda təsbit edildiyindən, hazırkı Dövlət Proqramında əsas diqqət xarici miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi ilə bağlı tədbirlərə yönəlmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təsdiq etdiyi «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı (2004-2008-ci illər) Dövlət Proqramı» ilk növbədə, regionların qeyri-proporsional inkişafının qarşısını almağa xidmət edən təkmil konsepsiya olmaqla yanaşı, sosial-iqtisadi səbəblərlə bağlı daxili miqrasiyanın fəsadlarının aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Fikrimizcə aparılan tədqiqatlar regionların tarazlı inkişafı, infrastrukturun yeniləşdirilməsi, yeni iş yerlərinin açılması, sosial problemlərin həlli nəticəsində respublikada sosial-iqtisadi səbəblərlə bağlı daxili miqrasiyanın səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə azalacağına şərait yaradacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xəzər dənizinin səviyyəsinin dəyişməsi, torpaq sürüşmələri, sel və digər təbii fəlakətlərlə, habelə meliorasiya işlərinin həyata keçirilməsi üçün lazımi vəsait və tex-

nikanın olmaması üzündən torpağın şoranlaşması ilə əlaqədar olaraq yaşayış yerlərini dəyişməyə məcbur olan ekoloji miqrantlarda məcburi miqrasiyanın qurbanlarındanırlar.

Sosial-iqtisadi miqrasiyanın subyektini isə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, özəlləşdirmə prosesi, vaxtilə bəzi yaşayış məntəqələrinin enerji ehtiyatları ilə təmin olunmasında yaranan problemlərlə bağlı və mövcud olmuş digər sosial-iqtisadi səbəblərdən rayonlardan iri şəhərlərə, xüsusilə Bakıya və Abşeron yarımadasına köçən əhali təşkil edir.

Prof. Ş.Muradovun fikrincə, əhalinin miqrasiyası prosesinə təsir edən amillər özünü həyat səviyyəsi vasitəsilə göstərir. Başqa sözlə desək, iqtisadçı alim əhalinin həyat səviyyəsinə təsir göstərən amillərlə əhalinin miqrasiyasına təsir edən amillərin eyni olması qənaətinə gəlməklə, onların aşağıdakı təsnifatını təşkil edir [3, s.409-410]:

1. İqtisadi amillər(əmək haqqının məbləği; əhalinin əmək və məişət şəraiti; əmtəə və xidmətlərin qiyməti, dəyəri; istehsalın mexanizmləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsi, şəxsi həyatı və fərdi sahədən gələn gəlirlərin miqdarı; ictimai istehsaldan və sahibkarlıqdan gələn gəlirlərin məbləği və s.).

2. Təbii şərait və coğrafi amillər(iqlim; landşaft və elastiki görünüş; rayonun mənimsənilməsi və əhalinin yerli şəraitə uyğunlaşma dərəcəsi; böyük şəhərlərə və sənaye mərkəzlərinə yaxınlıq və s.).

3. Demografik və etnik amillər(əhalinin təbii hərəkəti; əhalinin tərkibi).

4. Əhalinin etnik xüsusiyyətləri(hər bir millətin, xalqın və etnik qrupların

tarixən miqrasiya etmə meylli, milli formalaşmada assimilyasiya dərəcəsi; millətlərarası əlaqələrin inkişaf dərəcəsi və s.).

5. Məskunlaşma xüsusiyyətləri(əhalinin sıx, yaxud seyrək məskunlaşması; yaşayış məntəqələrinin böyüklüyü; yaşayış məntəqələrinin funksional inkişafı; məskunlaşmanın transformasiya edilməsi).

6. Mədəni-məişət şəraiti(yaşayış binalarının həcmi və keyfiyyəti; yaşayış məntəqəsinin abadlığı; uşaqlara və körpələrə xidmət müəssisələrinin

olması; tibb xidmətinin səviyyəsi; ticarət xidmətinin səviyyəsi; məişət və kommunal xidmətinin səviyyəsi və s.).

7. Həyat tərzini və sosioloji şərait (əmək rejimi və asudə vaxtın miqdarı; məşğuliyyət və peşəyə görə yüksəlmə imkanları; dünyagörünüşünün genişləndirilməsi imkanları; ailə qurmaq imkanları və s.).

Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin nəzarətdə saxlanması ilk növbədə, milli təhlükəsizliyin hərtərəfli təmini baxımından aktualıq kəsb edir. Çünki, tənzimlənməyən miqrasiya proseslərinin mənfi təsirinin qarşısının alınması ciddi amildir. Amma şübhəsiz ki, istənilən halda belə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmət, qanunçuluq və humanizm prinsipləri əsas götürülməlidir.

Belə ki, 2004-cü il iyulun 13-də təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya İdarəetmə Siyasəti Konsepsiyası"nda bəyan ediləni kimi, Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin əsas məqsədini ölkəmizin milli təhlükəsizliyinin və sabit sosial-iqtisadi, demoqrafik inkişafının təmin edilməsi, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, respublika ərazisində əhalinin rəşional yerləşdirilməsi, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq-Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması, qaçqın və məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına təhlükəsiz şəraitdə və ləyaqətlə qayıtmasının təmin edilməsi, beynəlxalq standartlara uyğun sığınacaq üçün milli müraciət sisteminin yaradılması, miqrantların intellektual və əmək potensialından istifadə, idarə olunmayan miqrasiya proseslərinin mənfi təsirinin aradan qaldırılması, insan ticarəti də daxil olmaqla qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması, gözlənilməz kütləvi miqrasiyaya səbəb ola biləcək amillərin öyrənilməsi və onların optimal həlli üçün vaxtında kompleks tədbirlərin hazırlanması məsələləri təşkil edir (8).

lərin hazırlanması məsələləri təşkil edir (8).

Daxili miqrasiyanın respublikamızda yaratdığı problemlər əsasən əhalinin kəndlərdən şəhərə axını ilə bağlıdır. Bunun isə əsas səbəbi 2008-ci ilə qədər ölkəmizdə regionların nisbətən zəif inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı üç dövlət proqramının qəbul olunaraq icra edilməsi nəticəsində bölgələrin simasında, onların sosial-iqtisadi infrastrukturunun xeyli yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli irəliləyişlər baş vermiş, xeyli iş yerləri açılmış, məşğulluğun səviyyəsi yüksəlmişdir. Regionlarda sahibkarlığın inkişafı məqsədilə təkmil rəqabət mühitinin yaradılması bölgələrin inkişafına təkan vermişdir. Daha çox sosial-iqtisadi, mədəniyyət və turizm obyektlərinin tikintisi əhalinin, xüsusilə də gənclərin şəhərə axınını dayandırmış, bunun əksi olan prosesə rəvac vermişdir. Əhalinin daha gənc hissəsi ən çox öz bölgələrində ali və ya orta ixtisas təhsilinə, peşə hazırlığına üstünlük verməyə başlamışlar. Vaxtilə erməni işğalçıları tərəfindən Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı 7 rayonun zəbt olunması da həmin bölgələrdə yaşayan əhalinin, xüsusilə də əmək qabiliyyətli gənclərin qazanc dalınca xaricə axını ilə bağlı olmuşdur. Sərhədyanı rayonların bu şəkildə boşalması istər-istəməz erməni quldurlarının həmin bölgələri işğal etməsinə müəyyən imkan yaratmışdır. Odur ki, regionların, o cümlədən sərhədyanı bölgələrin iqtisadi təhlükəsizliyi məsələsi hökumətin daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı, əhalinin həmin bölgələrdən digər yerlərə axınının qarşısını almaq məqsədilə kompleks tədbirlər daha da artırılmalıdır. Belə tədbirlərdən biri də orada sosial-iqtisadi, mədəni, idman və turizm obyektlərinin tikintisi ilə yanaşı, insanlara orada daimi daimi qalib işləmələri üçün əmək haqqı, vergi, kredit, qiymət, sosial, sığorta və s. bu kimi güzəştlərin artırılmasıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ионцев В.А. Международная миграция: теория и история изучения. Научная серия «Международная миграция населения: Россия и современный мир». Вып. 3. М.: Диалог-МГУ. ,1999
2. Хорев Б.С., Чапек В.Н. Проблемы изучения миграции населения. М., 1978.
3. Народнажение. Энциклопедический словарь. М., БМЭ, 1994.
4. Похлебаева А.В. Понятие миграции//Журнал международного права и международных

отношений. № 3. 2005.

5. Вечканов Г.С. Миграция трудовых ресурсов в СССР: Полит.-экон.аспект.Л.:Изд-во ЛГУ,1981

6. Демографический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия,1985.

7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Bakı şəhərinin qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlər Proqramı»nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamı. Bakı, 27 fevral, 2006, №1338.

8. «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya İdarəetmə Siyasəti Konsepsiyası» Bakı şəhəri, 13 iyul 2004. №94

Афаг Садыгова

Экономико-правовые основы внутренней миграции

Резюме

В данной статье рассматриваются типы, экономические и правовые аспекты внутренней миграции. Также, сравнивались взгляды мировых ученых на миграцию и внутреннюю миграцию. Кроме того, были высказаны мнения о проблемах внутренней миграции в нашей стране и их устранении.

Afag Sadigova

Economic and legal bases of internal migration

Summary

This article explores the types, economic and legal aspects of internal migration. Also, the views of world scientists on migration and internal migration were compared. In addition, opinions were raised on the problems of internal migration in our country and their elimination.

Rəyçi: h.ü.f.d., dos., H.Eyvazov

NİGAR ABBASZADƏ

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun Əcnəbilərin hüquqları və miqrasiya səbəsinin böyük elmi işçisi, Sumqayıt Dövlət Universitetinin dissertantı.

E-mail: abbaszade1988@gmail.com

UOT:342.717

ƏCNƏBİLƏRİN VƏ VƏTƏNDAŞLIĞI OLMAYAN ŞƏXSLƏRİN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MÜVƏQQƏTİ YAŞAMALARININ HÜQUQİ ƏSASLARI İLƏ BAĞLI FİKİR VƏ MÜLAHİZƏLƏR

Açar sözlər: əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, müvəqqəti yaşama, əmək fəaliyyəti.

Ключевые слова: иностранцы и лица без гражданства, временная жизнь, трудовая деятельность.

Key words: foreigners and stateless persons, temporary living, labor activity.

Azərbaycan Respublikasında aparılan uğurlu siyasi və iqtisadi islahatlar nəticəsində yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi və bütün sahələrdə müşahidə olunan sürətli inkişaf nəticəsində ölkə əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün daha cəlbedici bir regiona çevrilir, ölkəmizə miqrasiya axını ilə artır. Sürətli sosial-iqtisadi tərəqqi, eyni zamanda əlverişli geosiyasi mövqe Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin intensivləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Habelə, ölkəmizin bir sıra dövlətlərlə vizasız gediş-gəliş rejiminin mövcud olması nəticəsində respublikamızın ərazisindən tranzit qaydada keçən və ya qısa müddətə gələn, üçüncü dövlətlərə getmək istəyən əcnəbilərin sayının artmasına səbəb olub. Bu da, öz növbəsində, ölkənin inkişafı və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından milli maraqlara uyğun miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsini, onun əsasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsini və inkişaf etdirilməsini, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini zəruri edir.

Miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən “Miqrasiya proseslərinin idarələnməsində “bir pəncərə” prinsipinin

tətbiqi haqqında” 4 mart 2009-cu il tarixli 69 nömrəli Fərman imzalanmışdır. Fərmana əsasən, 2009-cu il iyulun 1-dən miqrasiya proseslərinin idarələnməsində «bir pəncərə» prinsipinin tətbiq edilməsinə başlanılmış və bu prinsip üzrə vahid dövlət orqanının səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidmətinə həvalə edilmişdir. “Bir pəncərə” prinsipi çərçivəsində Dövlət Miqrasiya Xidməti əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti və daimi yaşamaq üçün icazələrin və müvafiq vəsiqələrin verilməsini, onların qeydiyyatına alınmasını, Azərbaycan Respublikasına gələn əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkədə müvəqqəti olma müddətinin uzadılmasını, həmçinin ölkə ərazisində haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün iş icazələrinin verilməsini həyata keçirir.

Sadalanıb bütün bu proseslər əvvəllər “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında” 13 mart 1996-cı il tarixli Qanunla, “İmmiqrasiya haqqında” 22 dekabr 1998-ci il tarixli Qanunla və “Əmək miqrasiyası haqqında” 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Qanunla tənzimlənirdi. Lakin, “Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə haqqında” Azərbaycan Respublikasının 02 iyul 2013-cü il tarixli Qanunu ilə Miqrasiya Məcəlləsi təsdiq edilmiş və adları qeyd edilənlərin Qanunları ləğv edilmişdir. Bu əsasla hazırda əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti olmaları, müvəqqəti və daimi yaşamaları, həmçinin ölkə ərazisində haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olma-

ları Miqrasiya Məcəlləsi ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsində əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti ilə bağlı olan məsələlərin tənzimlənməsi ilə yanaşı miqrasiya prosesinin iştirakçılarına anlaşıqlarda verilmişdir. Belə ki, Miqrasiya Məcəlləsinin 3.0.7-ci maddəsinə əsasən müvəqqəti yaşayan şəxs - bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti yaşamaq üçün icazə almış əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsdir. Həmin Məcəllənin 3.0.8-ci maddəsinə əsasən isə daimi yaşayan şəxs - bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasında daimi yaşamaq üçün icazə almış əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsdir. (1, s.12)

Hər iki anlayışdan aydın olur ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər yalnız müvafiq icra hakimiyyəti orqanından icazə aldıqdan sonra Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti və daimi yaşaya bilərlər.

Azərbaycan Respublikasında əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin müvəqqəti yaşamaqlarının hüquqi əsaslarını tənzimləyən Miqrasiya Məcəlləsinin 44-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti yaşamaq istəyən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən icazə verilir. Müvəqqəti yaşamaq üçün icazə verildikdə, həmin şəxslərə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən icazə vəsiqəsi təqdim edilir. Müvəqqəti yaşamaq üçün icazə vəsiqəsinin məqsədi əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti yaşamaq üçün icazə və etibarlılıq müddətində Azərbaycan Respublikasından getmək və viza almadan Azərbaycan Respublikasına qayıtmaq hüququ vermək, habelə həmin şəxslərin ölkə ərazisində şəxsiyyətini və yaşayış yeri üzrə qeydiyyatı alındığını təsdiq etməkdir. (1, s. 50-51)

Şərh edilən maddənin müddəasından belə aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti yaşayan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin yaşayış yeri üzrə qeydiyyata alınması mütləqdir. Bu barədə müddəa "Yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyat haqqında" Azərbaycan Respublikasının 04 aprel 1996-cı il

tarixli 55-IQ nömrəli Qanununda öz əksini tapmışdır. Həmin qanunun 7-ci maddəsinə əsasən əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti və ya daimi yaşamaq üçün icazə və ya qaçqın statusu verildikdən, habelə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti olma müddəti uzadılanda onlar eyni zamanda müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən yaşayış yeri üzrə qeydiyyata alınır. Şəxsin yaşayış yeri üzrə qeydiyyata alınması haqqında məlumat ona verilmiş müvəqqəti və ya daimi yaşamaq üçün icazə vəsiqəsində, qaçqın vəsiqəsində, habelə müvəqqəti olma müddətinin uzadılması haqqında qərarda öz əksini tapır. (4)

Habelə, Miqrasiya Məcəlləsinin 45-ci maddəsində əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti yaşamaq üçün icazənin verilməsi halları öz əksini tapmışdır. Həmin maddəyə görə əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı ilə yaxın qohumluq münasibətlərində olduqda; ölkə iqtisadiyyatına azı 500.000 manat məbləğində investisiya qoyduqda; Azərbaycan Respublikasının ərazisində azı 100.000 manat dəyərində daşınmaz əmlakı və ya Azərbaycan Respublikasının banklarında həmin məbləğdə pul vəsaiti olduqda; habelə iqtisadiyyat, sənaye, hərbi, elm, mədəniyyət, idman və digər sahələr üzrə yüksək səviyyəli mütəxəssis olduqda; Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti və ya daimi yaşayan əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ailə üzvləri olduqda; xarici hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasındakı filial və nümayəndəliyinin rəhbəri və onun müavini vəzifəsini tutduqda; Azərbaycan Respublikasında təsis edilmiş və təsisçisi və ya təsisçilərdən ən azı biri xarici hüquqi və ya fiziki şəxs olan hüquqi şəxsin rəhbəri və onun müavini vəzifəsini tutduqda; Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olduqda; Azərbaycan Respublikasının ərazisində haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada iş icazəsi aldıqda; Azərbaycan Respublikasının ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində əyani formada və ümumtəhsil müəssisələrində təhsil aldıqda; dövlət qeydiyyatına alınmış dini qurumlarda peşəkar

dini fəaliyyətlə məşğul olduqda; Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində nəzərdə tutulmuş əsaslar olduqda ölkə ərazisində müvəqqəti yaşaya bilərlər. (1, s. 53-54)

Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Miqrasiya Məcəlləsinin 45-ci maddəsində göstərilən hallar mövcud olduqda, Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti olma və ya müvəqqəti yaşama müddətinin bitməsinə azı 30 gün qalmış onların ölkə ərazisində müvəqqəti yaşamalarına icazə verilməsi və müddətin uzadılması üçün həmin Məcəllənin 46-cı maddəsində tələb olunan sənədləri təqdim etməklə Dövlət Miqrasiya Xidmətinə müraciət etməlidirlər. Müvəqqəti yaşamaq üçün icazə verilməsi ilə bağlı müraciətlərə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin və Xarici Kəşfiyyat Xidmətinin rəyi nəzərə alınmaqla, 20 iş günü ərzində baxılır. Adları qeyd edilən dövlət orqanları Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti yaşamaq üçün icazə verilməsi ilə bağlı müraciət etmiş əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər haqqında 10 iş günü ərzində rəy verir. Həmin orqanlar tərəfindən 10 iş günü ərzində müvafiq rəy bildirilmədikdə, bu, əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti yaşamaq üçün icazənin verilməsinə etiraz olunmadığı kimi qəbul edilir.

Şərh edilən məsələdən aydın olur ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti yaşamalarına icazə verilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin və Xarici Kəşfiyyat Xidmətinin rəyi zəruridir. Lakin, maddənin tələbindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, adları qeyd edilən dövlət orqanları rəy bildirmədikdə belə əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə ölkə ərazisində müvəqqəti yaşamaq üçün icazənin verilməsi mümkündür.

Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının ərazisində milli təhlükəsizliyin və ictimai asayişin qorunması üçün əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər barəsində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin və Xarici Kəşfiyyat Xidmətinin rəyi mütləq olmalı və həmin rəyin 10 iş günü ərzində təqdim olunması imperativ olmalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti yaşamaq üçün icazə, Miqrasiya Məcəlləsinin 45.0.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan hal istisna olmaqla, ərizəçinin müraciətində göstərilən, lakin 1 ildən artıq olmayan müddətə verilir və müvafiq əsas olduqda, hər dəfə 2 ildən çox olmayan müddətə uzadıla bilər. Habelə, həmin maddəyə əsasən ölkə iqtisadiyyatına azı 500.000 manat məbləğində investisiya qoyan əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti yaşamaq üçün icazə ərizəçinin müraciətində göstərilən, lakin 3 ildən artıq olmayan müddətə verilir və müvafiq əsas olduqda, hər dəfə 3 ildən çox olmayan müddətə uzadıla bilər. (1, s. 47)

Bundan başqa Miqrasiya Məcəlləsinin 50-ci maddəsində əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti yaşamaq üçün icazənin verilməməsi, müddətin uzadılmaması, əvvəl verilmiş icazənin isə ləğv edilməsi halları göstərilmişdir. Göstərilən hallar aşağıdakılardır: əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə və ya ictimai asayişə zərər vura biləcəyi hallarda; Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti yaşamaq üçün icazə almaq məqsədi ilə saxta sənədlər və ya yalan məlumatlar təqdim etdikdə; şəxsiyyətini təsdiq edən sənədləri olmadıqda və ya bu Məcəllənin 46-cı maddəsində nəzərdə tutulan sənədlərdən biri və ya bir neçəsi təqdim edilmədikdə; pasportunun və ya digər sərəhədkəçmə sənədinin etibarlılıq müddətinin bitməsinə 3 aydan az vaxt qaldıqda; müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilən təhlükəli yoluxucu xəstəliklərin siyahısında nəzərdə tutulmuş xəstəlik virusu daşıyıcısı olduqda (Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı ilə nikahda olanlar istisna olmaqla); əvvəllər Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara çıxarılmıqla, həmin şəxslərin ölkəyə girişinə məhdudiyət qoyulduqda; habelə Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti yaşamağa icazə alınması üçün əsas olmuş hal aradan qalxdıqda və müvəqqəti yaşamağa icazə alınması ilə bağlı bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş digər əsaslar olmadıqda; 180 gün ərzində 90 gündən çox Azərbaycan Respublikasının ərazisindən

kənarda olduqda; xarici dövətdə daimi yaşamaq üçün Azərbaycan Respublikasının ərazisini tərk etdikdə; Azərbaycan Respublikasında olması arzuolunmaz hesab edildikdə; barəsində Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara çıxarıma barədə qərar qəbul edildikdə; Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti yaşadığı dövrdə Azərbaycan Respublikasına gəlişinin bəyan edilmiş məqsədini pozduqda. (1, s. 57-58)

Belə ki, Miqrasiya Məcəlləsinin 50-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hallardan biri baş verdikdə əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti yaşamaq üçün icazənin verilməsindən, müvəqqəti yaşamaq üçün verilən icazə müddətinin uzadılmasından imtina edilir və əvvəl verilmiş icazə isə ləğv edilir. Əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti yaşamaq üçün icazənin verilməsindən və ya müvəqqəti yaşamaq üçün verilən icazə müddətinin uzadılmasından imtina edilməsi Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən əsaslandırılmalı və bu barədə onlara yazılı məlumat verilməlidir.

Şərh edilən məsələlər üzrə müqayisə aparmaq üçün Türkiyə Cumhuriyyətinin milli qanunvericiliyinə nəzər yetirək. Türkiyə Cumhuriyyətinin 6458 nömrəli 04.04.2013-cü il tarixli “Yabancılar və Uluslararası Koruma” Qanununun 30-cu maddəsinə əsasən Türkiyə Cumhuriyyətində yaşamaq icazəsinin növləri aşağıdakılardır: a) müvəqqəti yaşamaq icazəsi; b) ailə yaşamaq icazəsi; c) tələbə yaşamaq icazəsi; ç) uzun müddət yaşamaq icazəsi; d) insani yaşamaq icazəsi və e) insan alverinin qurbanı olan şəxsin yaşamaq icazəsi.

Göründüyü kimi “Yabancılar və Uluslararası Koruma” Qanununda əcnəbilərin Türkiyə Cumhuriyyətində yaşamaq icazəsinin altı növü göstərilmişdir. Lakin, Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsinin 3-cü maddəsində isə əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkə ərazisində yaşamalarının iki növü – Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti yaşayan şəxs və Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan şəxs kim göstərilmişdir.

Daha sonra, “Yabancılar və Uluslararası Koruma” Qanununun 25-ci maddəsində qeyd edilmişdir ki, Türkiyə daxilində yaşamaq icazəsi tələbi-

nin rədd edilməsi, yaşamaq icazəsi müddətinin uzadılmaması və ya yaşamaq icazəsinin ləğvi ilə bağlı proseslərin təbliği Valilik (İcra Hakimiyyəti orqanı) tərəfindən həyata keçirilir. Bu proseslər zamanı əcnəbinin Türkiyədəki ailə bağları, ölkədə yaşadığı müddət, vətəndaşı olduğu ölkədəki statusu və uşağın mənafəinin üstünlüyü əsas götürülərək yaşamaq icazəsi tələbinin rədd edilməsi, yaşamaq icazəsi müddətinin uzadılmaması və ya yaşamaq icazəsinin ləğvi ilə bağlı qərarın verilməsi təxirə salınır. (3)

Aparılan müqayisədən belə nəticəyə gəlmək olar ki, əcnəbilərin ölkə daxilində yaşamaq üçün icazə tələbinin rədd edilməsi, yaşamaq üçün icazə müddətinin uzadılmaması və ya yaşamaq icazəsinin ləğv edilməsinin təxirə salınması halları ilə bağlı müddəalar Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyində öz əksini tapmamışdır.

Fikrimizcə, “Yabancılar və Uluslararası Koruma” Qanununun 25-ci maddəsində sadalanan xüsusiyyətlər Miqrasiya Məcəlləsinin 50.0.7-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti yaşamağa icazə alınması üçün əsas olmuş halın aradan qalxması və müvəqqəti yaşamağa icazə alınması ilə bağlı bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş digər əsasların olmaması; 50.0.8-ci maddəsinə əsasən 180 gün ərzində 90 gündən çox Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənarda olmaları halları ilə bağlı məsələlərəşamil oluna bilər.

Şərh edilən məsələ ilə bağlı belə nəticəyə gəlmək olar ki, Miqrasiya Məcəlləsinin 50.0.7 və 50.0.8-ci maddələrində nəzərdə tutulan hallardan biri baş verdikdə Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti yaşayan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasındakı ailə bağları, vətəndaşı olduğu və ya Azərbaycan Respublikasına gəldiyi ölkədəki statusu və onların uşaqlarının mənafələrinin üstünlüyü nəzərə alınaraq onlara ölkə daxilində müvəqqəti yaşamaq üçün icazənin verilməsindən imtina edilməsi, müvəqqəti yaşamaq üçün icazə müddətinin uzadılmaması və əvvəl verilmiş müvəqqəti yaşamaq icazəsinin ləğv edilməsinin təxirə salınması ilə bağlı qərarın verilməsinə dair yeni müddələrin əlavə edilməsi daha məqsədə müvafiqdir.

Onu da qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan

Respublikasının ərazisində müvəqqəti yaşamaq və haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər müvəqqəti yaşamaq üçün icazə ilə yanaşı, iş icazəsi də alırlar. Həmin şəxslər iş icazəsini onları işə cəlb edən hüquqi şəxslər, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər və xarici hüquqi şəxslərin filial və nümayəndəlikləri vasitəsi ilə alırlar. İş icazəsi Miqrasiya Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş qaydada Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən verilir.

Göründüyü kimi, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Azərbaycan Respublikasının ərazisində həm müvəqqəti yaşamaq, həm də haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaları üçün Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən icazənin verilməsi mütləqdir.

İş icazəsinin verilməsi Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilən əmək miqrasiyası kvotası çərçivəsində həyata keçirilir. Kvota yerli əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi və əmək miqrasiyası proseslərinin tənzimlənməsi sahəsindəki işlərin effektivliyinin artırılması məqsədi ilə tətbiq edilir. Kvota daxili əmək bazarının vəziyyəti, işçi qüvvəsinə tələbat, iş yerinin tələblərinə cavab verən peşə hazırlığına və ixtisasa malik Azərbaycan Respublikası vətəndaşının iddia etmədiyi boş iş yerlərinin mövcudluğu, məşğulluq xidməti orqanlarının işəgötürənlərin işçi qüvvəsinə olan ehtiyaclarını yerli əmək ehtiyatları hesabına təmin etmək imkanı, habelə yüksək ixtisaslı əcnəbi mütəxəssislərin cəlb edilməsi zəruriliyi nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. (1, s. 59)

Nazirlər Kabinetinin 14 mart 2016-cı il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Əmək miqrasiyası kvotasının müəyyən edilməsi Qaydasına” görə əcnəbilərə Azərbaycan Respublikasının ərazisində haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaları üçün iş icazələrinin verilməsi hər təqvim ili üzrə müəyyən edilmiş kvota çərçivəsində həyata keçirilir. Təqvim ili ərzində əmək miqrasiyası kvotası dolduğu təqdirdə iş icazəsi verilmir. (5)

Nümunə kimi Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyasının verdiyi məlumatla nəzər yetirsək görürük ki, 2018-ci təqvim ilində Azərbaycanda əmək miqrasiya kvotası – yəni əmək fəaliyyətini həyata keçirtmək üçün bir il ərzində Azərbaycan Respublikasına gəlmələrinə icazə verilən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayının son həddi 7300 nəfər müəyyən olunub.

Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyasının verdiyi məlumatdan göründüyü kimi respublikada aparılan sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində əldə olunan dinamik inkişaf ölkəmizə xarici əməkçi miqrant axınının sürətlənməsi ilə müşahidə olunur. Bununla əlaqədar Azərbaycanda müvafiq beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq şəraitində dövlət miqrasiya siyasəti ildən-ilə təkmilləşdirilir. Buna misal olaraq “Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı və Miqrasiya Siyasətinin İnkişafı üzrə Beynəlxalq Mərkəz ilə əməkdaşlıqda icra olunan “Azərbaycanın əmək bazarında əcnəbi işçi qüvvəsinə tələbatın müəyyən edilməsi üzrə tədqiqat” layihəsini göstərmək olar.

İstifadə olunmuş mənbələr:

1. Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi. Bakı, “Hüquq Yayın Evi” – 2018.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin «Miqrasiya proseslərinin idarə olunmasında «bir pəncərə» prinsipinin tətbiqi haqqında» 4 mart 2009-cu il tarixli 69 nömrəli Fərmanı.
3. Türkiyə Cumhuriyyətinin 6458 nömrəli 04.04.2013-cü il tarixli “Yabancılar və Uluslararası Koruma” Qanunu.
4. “Yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyat haqqında” Azərbaycan Respublikasının 04 aprel 1996-cı il tarixli 55-IQ nömrəli Qanunu.
5. Nazirlər Kabinetinin 14 mart 2016-cı il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Əmək miqrasiyası kvotasının müəyyən edilməsi Qaydası”
6. <https://muhasibat.az/2018>

Nigar Abbaszade

Opinions and considerations on the legal basis of temporary residence of foreigners and stateless persons in the Republic of Azerbaijan.

Summary

The article investigated the legal assessment of the rules for issuing permits for foreigners and stateless persons to temporarily reside in the Republic of Azerbaijan, to extend their temporary residence, as well as to allow them to reside and work in the country.

At the same time, there are a number of scientific proposals on the existing shortcomings in the Migration Code of the Republic of Azerbaijan regarding the authorization of the temporarily residence permission of foreigners and stateless persons, also the study gives some comparisons between the existing legal norms and the legal norms in the national legislation of the Turkish Republic.

Нигяр Аббасзаде

Мнения и соображения о правовых основаниях временного проживания иностранцев и лиц без гражданства в Азербайджанской Республике.

Резюме

В статье исследована правила выдачи разрешений иностранцам и лицам без гражданства на временное проживание в Азербайджанской Республике, на продление их временного проживания, а также на разрешение им проживать и работать в стране.

В то же время имеется ряд научных предложений о недостатках в Миграционном кодексе Азербайджанской Республики включая временное проживание и выдача разрешений иностранцам и лицам без гражданства на проживание в стране, также проанализированы сопоставления между существующими правовыми нормами и правовыми нормами в национальном законодательстве Турецкой Республики.

Rəyçi: h.ü.f.d., dos. C.Süleymanov

ƏBÜLFƏZ HÜSEYNOV

hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

UOT: 340.1

HÜQUQ FƏLSƏFƏSİNİN ƏSAS KONSEPSİYALARI

Açar sözlər: hüquq, fəlsəfə, əsas, konsepsiya, təbii hüquq, pozitiv hüquq.

Ключевые слова: право, философия, основной, концепция, естественное право, позитивное право.

Key words: law, philosophy, main, concept, natural law, positive law.

Müasir tədqiqatçılar fəlsəfi-hüquqi fikrə retrospektiv baxışlarında əsassız olmayaraq bu və ya digər konseptual mexanizmlərdə hüquq fəlsəfəsinin müxtəlif növlərini və onların predmetlərinin müvafiq formalarını ayırırlar. Xüsusən təbii hüquq fəlsəfəsi, pozitiv hüquq fəlsəfəsi və normativ konseptual müddəa hüdudlarında hər hansısa şərh vermədən humanist hüquq fəlsəfəsi, “hüququn iqtisadi inkişafı şərtliliyi və bir ictimai iqtisadi formasiyadan digərinə keçiddən” çıxış edən formasiya və ya dialektik-materialist konsepsiyası çərçivəsində quldarlıq, feodal, kapitalist və sosialist hüquq formaları ayrılır. Hüquq fəlsəfəsinin tarixinə bu və ya digər sivilizasiya çərçivəsində dəyərlərin əvəzlənməsi prizmasından baxan “sivilizasiya-aksioloji” mexanizm çərçivəsində irrasional hüquq fəlsəfəsi, idealist hüquq fəlsəfəsi və hissi hüquq fəlsəfəsini ayırmaq olar.

Elmi ədəbiyyatda belə bir fikir vardır ki, hüquq fəlsəfəsi anlayışı fəlsəfi əsaslandırma olmadan keçinə bilməz. Öz-özlüyündə təbiəti və təyinatına görə hüququn nədən ibarət olması, adətən hüquq fəlsəfəsinin predmeti haqqında suala verilən bütün cavablar fraqmentar və əlaqəsiz görünür. Bu suallar sırasına həm də Q.V.Qrafski-nin qeyd etdiyi kimi, aşağıdakıları da aid etmək olar: insanlar və sosial qruplar hüquqa necə münasibət göstəririlər? Hüquq qaydalarının (tələblərinin) köməyi ilə nəyi təmin etmək və nəyi itirmək olar?(1,s.63).

Zaman keçdikcə hüququn sosial funksiyala-

rının mürəkkəbləşməsi ilə hüququn insan davranışının bir ölçüsü kimi iki istiqaməti formalaşmışdır. Bunlardan biri texniki-praqmatik, digəri adətən çətinliklə əldə olunan mənəvi və siyasi. Birinci, dar mənada hüquq və vəzifələrin əldə olunması və onların üzərində sərəncamlıq, ikinci isə ədalətin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bu iki istiqamət hələ qədim Romada mövcud idi. Sison deyirdi ki, hüququn tədrisində iki məqsədə, müvafiq olaraq iki ənənə məktəbinə riayət etmək lazımdır: hüquqdan istifadə və ya ədaləti öyrədən məktəb.

İlk baxışda əksər konsepsiyalar birtərəfli və sxematik görünür. Lakin, yaxından baxdıqda o, bu halda aysberqin yuxarı hissəsidir. Aydın ki, hüququn hər bir fundamental nəzəriyyə və fəlsəfəsi bu və ya digər dərəcədə cəmiyyətdə və dövlətdə qanun və adətlər əsasında araşdırma və irəli sürülən qərarların dönmədən yerinə yetirilməsi institutlarının köməyi ilə hüquqi xarakterli münaqişələrin həlli ənənələrinin mövcudluğu haqqında fərziyələrdən çıxış edir.

Hüquq fəlsəfəsi və sosial fəlsəfə Beynəlxalq Assosiasiyasının Prezidenti Aleksandr Peçenik qeyd edir ki, “hüquq fəlsəfəsi məktəblərinin bir-biri ilə mübarizə apardıkları cəngəllik olmalıdır. O, bütün baxışların mümkün olduğu və yaxşı əsaslandırılmış baxışlardan heç birinin inkar olunmadığı zehni birlik olmalıdır. Əgər biz hüquq nəzəriyyəçiləri belə cəmiyyətdə fəaliyyət göstərmək qabiliyyətindəyiksə, cəmiyyət mürəkkəb dünyada müəyyən istiqaməti təmin edən intellektə möhtacdır(7,s.201).

V.A.Kistyakovskinin yazdığı kimi heç bir başqa elmdə hüquq haqqında elmdə olduğu kimi bir-birini istisna edən nəzəriyyələr yoxdur. Onunla ilk tanışlıqdan hətta belə bir təəssürat alınır ki, sanki, o, ancaq bir-birini istisna edən nəzəriyyələrdən ibarətdir(4,s.221).

Hüquq fəlsəfəsi bir sıra aspektlərə malikdir. Hüquqi reallığın şərhində bu və ya digər aspektin

üstünlüyü bütöv fəlsəfi-hüquqi bilik sistemində onun konseptual növlərinin ayrılmasının zəruriliyini şərtləndirir. Bu özünü aşağıdakı konsepsiyalarda göstərir: fəlsəfi-hüquqi idealizm, fəlsəfi-hüquqi materializm; fəlsəfi-hüquqi rasionalizm, fəlsəfi-hüquqi irrasionalizm, fəlsəfi-hüquqi fərdiyyətçilik, fəlsəfi-hüquqi liberalizm və s.

Fəlsəfi-hüquqi idealizm hüquqi reallığın ruh, ideya və ya anlayışların inikası olması haqqında təsəvvürləri birləşdirir. Bu konsepsiya öz əksini F. Akvinski, Hegel, V.S. Solovyov və b. əsərlərində tapmışdır. Məsələn, Hegel yazırdı ki, "... hüququn əsasını təşkil edən fikri dərk etməyə xüsusi tələbat vardır. Fikir mühüm formayadək yüksəlsə hüququ da bir fikir kimi başa düşmək lazımdır" (5, s. 48).

Fəlsəfi-hüquqi materializm belə bir müddəa irəli sürür ki, hüquq iqtisadi amilə, maddi varlığa, iqtisadi münasibətlərə nisbətən ikinci yerdə durur. İctimai quruluş bazis və üstqurumdan ibarətdir. Hüquq üstquruma aid olan hadisədir və deməli iqtisadi bazadan asılıdır. Buraya hüquq sistemlərini təbii, coğrafi şəraitlə bağlayan naturalist konsepsiyaları da aid etmək olar. Əsasən T. Hobbs, K. Marks, F. Engels və b. tərəfindən işlənilib hazırlanmış bu konsepsiya sonralar V.İ. Lenin, L.D. Trotski, İ. V. Stalin və b. kommunist ideoloqları tərəfindən müdafiə edilmişdir.

Digər bir konsepsiya kimi fəlsəfi-hüquqi rasionalizmi göstərmək olar. Belə ki, ümumiyyətlə, B. Spinoza, İ. Kant və b. əsərlərində ifadə olunan bu konsepsiya hüququn mövcudluğunun əsas şərti və hüquqi reallığı təşkil edən əsas amil kimi biliyi əsas götürür və onu əsaslandırır. İ. Kant, xalis və empirik dərk etmə arasında fərqləri tədqiq edərək təcrübədən başlayan və təcrübədən asılı olmayan (apriori) bilikləri ayırırdı və onun əhəmiyyətini göstərirdi (3, s. 41).

Fəlsəfi-hüquqi irrasionalizm konsepsiyası rasionel vasitələrlə, məsələn, iradə, həmrəylik hissi, institusiyalarla izah oluna bilinməyən rasionalaqədərki fenomenlər əsasında hüquqi reallığın formalaşması və mövcudluğu haqqında təsəvvürlərə əsaslanır. Bu konsepsiya əsasən F. Nitşe, E. Dyürkheyim, A. Berqson və b. səyi ilə formalaşmışdır.

Fəlsəfi-hüquqi pozitivizm hüquqa siyasətdən,

psixologiyadan, əxlaqdan "təmizlənmiş", təkə faktların məcmusu kimi baxır, hüququn özünü isə normaların məcmusu kimi müəyyən edir. Burada hüquq "əmr, "göstəriş" "xalis hüquq" kimi əsaslandırılır. Bu konsepsiya O. Kont, C. Ostin, H. Kelzen və b. tərəfindən işlənilmişdir. Q. Hart göstərir ki, hüquq anlayışının ilk nəzərdə sadə görünən "əmr" terminində daha ətraflı anlayışı Ostin tərəfindən edilmişdir (9, s. 26). Belə ki, C. Ostin hesab edir ki, bütün qanunlar əmrdir, göstərişdir. Bu fikri o, qanunvericilik tələblərinin qeyri-könüllü xarakteri ilə əlaqələndirir.

Fəlsəfi-hüquqi fərdiyyətçilik hüquqi reallıqda şəxsiyyəti üstün hesab edir. Fəlsəfi əsasları N. A. Berdyayev və b. tərəfindən müəyyən edilən şəxsiyyət hüquqi reallığın məqsədi və məgzi kimi dəyərləndirilir (2, s. 133).

Konsepsiya kimi fəlsəfi-hüquqi liberalizm hüququn əsasları kimi liberal dəyərləri əsas götürür. Məsələn, bu konsepsiyada liberal dəyərlər, ilk növbədə azad iqtisadiyyat, demokratiya, azadlıq və s. hüququn əsası hesab edilir. Liberal dəyərlər B. N. Çiçerin və b. tərəfindən müəyyən edilmişdir. Məsələn, B. N. Çiçerinin fikrincə, ictimai quruluşun əsasını özgələrinin hüquqlarını pozmadan, azad yerdəyişmə, əmək, fikir, mülkiyyət, həmçinin şəxsiyyətin toxunulmazlığı azadlığı hüququ təşkil edir (8, s. 11).

Hüququn əsas formalarından (məsələn, təbii, pozitiv, humanist) asılı olaraq aşağıdakı fəlsəfi-hüquqi konsepsiyaları da ayırmaq olar.

Təbii hüquq (insanın gündəlik həyatı hüququ) tarixi-hüquqi elmdə insanın öz tələbatından, təbii-həyatı fəaliyyətindən irəli gələn iddiaları kimi təhlil olunur. O, yazılı qanunda hiş olunmur və qətiliklə, pozğunluqların nəticələrinin labüdlüyü ilə xarakterizə olunur.

Pozitiv hüquq (insanın sistemli aləmi hüququ) normativ sənədlərdə qanunda ifadə olunan sosial institutların, tələblərin sistemidir. T. N. Radko hesab edir ki, hüquqda pozitivizm əksər hallarda bir-birini istisna edən və zidd olan ən müxtəlif (formal-doqmatikdən tutmuş sosiolojiyədək) elmi nəzəriyyələrdə, eləcə də yuridik elmin terminologiyası hüdudlarında ən müxtəlif anlayışlar və terminlərlə əksini tapır. Hal-hazırda alimlər arasında elmi nəzəriyyələrin əsasını müxtəlif,

nəinki müsbət (pozitiv) fəlsəfə, eləcə də yeni həgelçilik, kantçılıq, yenikantçılıq və digər idealist fəlsəfi terminlərin fəlsəfi-metodoloji konsepsiya və prinsiplər təşkil etdiyindən hüquqda pozitivizmin məzmunu və mahiyyətinə münasibətdə vahid fikir yoxdur. Bundan başqa, bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, adətən hüquq ədəbiyyatında hücumlara məruz qalan yuridik pozitivizm pozitivizmin fəlsəfəsi ilə ancaq yarandığı və inkişaf əsasını təşkil etdiyi ümumi sosial-iqtisadi şəraitlə bağlıdır. Məntiqi olaraq belə baxış prof.V.D.Zorkinin qeyd etdiyi kimi yuridik və fəlsəfi pozitivizmi bir-birinə qarşı qoyur. T.N.Radko qeyd edir ki, söhbət dövlətin “siyasi tabeçilər” üçün dövlət suverenliyinin qeyri-məhdudluğuna və ölkə daxilində icraya məcburi olan göstəriş, əmr, qanunlar (“hakimiyyət subordinasiyası” - C.Ostin) müəyyən olunan yuridik pozitivizmdən getdikdə belə baxış doğrudur.

H.Kelzenin kantiantçı fəlsəfəyə əsaslanan “hüquq haqqında xalis hüquq”unda təcəssüm tapan “normativ idealizm” nəzərdə tutulduqda yuridik pozitivizmin müsbət fəlsəfəyə qarşı qoyulması hüquqa uyğundur.

T.N.Radkonun fikrincə, onun “formal-doqmatik vasitələri”, “empirik dərkətmə metodunun məhdudluğu” ilə, “ancaq qüvvədə olan hüquqla” işləyən, hüquqi qanunlar sistemi ilə eyniləşdirən və “sosial və tarixi materialın geniş ümumiləşdirilməsindən” imtina edən “pozitiv yurisprudensiyani” tənqid edən alimlərin fikirləri ilə bölüşərək, eyni zamanda məhz belə hüquqşünaslığın pozitiv fəlsəfəyə əsaslanması (O.Kont, Q.Spen-ser) ilə razılaşmaq olmaz (6, s.8). İstisna deyil ki, bir neçə “pozitiv” hüquq konsepsiyalarının müəllifləri onların kontekstindən bütün fəlsəfi təlimi kənara qoyaraq və bu zaman kvintessensiyanın sosiologiyasını unudaraq filosof-pozitivistlərin bir sıra ideyalarını özlərinə məxsus şərh etmişlər.

Fəlsəfi və yuridik ədəbiyyatda əksər hallarda “yuridik” “etatist”, “hüquqi pozitivizm”, “pozitiv”, “formal-doqmatik”, “analitik hüquqşünaslıq” və hətta bütövlükdə “pozitiv hüquq nəzəriyyəsi” anlayışları eyniləşdirilir. “Əksər dövlətlərin hüquq sistemləri məhz etatik pozitivizmin doqma və müddəalarının formalaşdığından” (Q.V.Malçev), bu təəccüblü deyildir. Ölkə yuridik elmin-

də isə hüquqda pozitivizm problemi onilliklər ərzində məlum səbəblərdən lazımi qaydada işlənilib hazırlanmamışdır (6, s.9). Bütün bunlar tam dəyərli bir hüquq təlimi kimi müsbət fəlsəfəyə əsaslanan pozitiv nəzəriyyənin lazımi qədər qiymətləndirilməməsini əvvəlcədən şərtləndirir və bir sıra alimlərin, müxtəlif fəlsəfi təlimlərə söykənən hüquqi ideya və nəzəriyyələrin (“yumşaq pozitivizmdən” “qeyri-tənqidi” leqist-yusnaturalizmədək) sintezi əsasında yeni hüquqi paradigma yaratmasına gətirib çıxarır. Belə bir faktı diqqətdən kənar qoymaq olmaz ki, XIX əsrin 80-ci illərində Rusiyada formalaşan ölkə pozitiv hüquq nəzəriyyəsi və elmi məktəbləri üçün “fəlsəfi pozitivizm ilə son dərəcə sıx əlaqə xarakterikdir”. Hüquqşünaslıqda bu elmi istiqamət üçün pozitivist olmaq “pozitiv fəlsəfinin ardıcılığı” (S.A.Pyatkina) olmaq deməkdir.

XIX əsrin son onilliyi-XX əsrin əvvəllərini “hüquqda fəlsəfi pozitivizm ideyasının dərkəti və yayılması dövrü” adlandıran T.Radko hesab edir ki, M. N. Qernet, S.K.Qoqel, D.A.Dril, M.N. Kapustin, M.M.Kovalevski, N.M.Korkunov, S.A.Muraomtsev, N.A.Neklyudova, N.İ.Palientko, S.V.Paxman, L.İ.Petrajitski, A.A.Piontovski, S.V.Rozniçev, P.A.Sorokin, İ.Y.Foynitski, Q.F.Şerşeneviç və b. əsərlərində hüququn fəlsəfi probleminə, o cümlədən yuridik pozitivizmə dair dəyərli və orijinal faktlar əks olunmuşdur.

Humanist hüquq (insanın həyatı aləminin hüququ) cəmiyyətdə ilk növbədə insana, ümumdemokratik prinsiplərin hökmranlığı və qanuniliyinə yönəlmiş qarşılıqlı münasibətlərin tənzimləyicilərini özündə əks etdirir.

Buradan görünür ki, təbii hüquq materialist və naturalist fəlsəfi-hüquqi konsepsiyalarla uzlaşır, pozitiv hüquq əsasən rəşional və pozitivist nəzəriyyələrlə əsaslandırılır, humanist hüquq isə fəlsəfi-hüquqi personalizm və liberalizm ilə bilavasitə bağlıdır (6, s.13).

Belə bir elmi fikir formalaşmışdır ki, sosiomədəni və antropoloji diskurs hər dəfə hüququn yeni keyfiyyətlərini tarixi dövr şəraitində nümayiş etdirirsə, hüquq fəlsəfəsi yeni hüquqi məkanla bağlıdır. Bu vəziyyət yeni problem situasiya çağırışına cavab verə bilər. Bunu keçmişə görə varisliyi saxlayan və daimi inkişafda olan hüquq fəlsəfəsi

edə bilər.

Aleksandr Peçenik XXI əsrdə hüquq nəzəriyyəsi və fəlsəfəsinin dərki problemlərinə toxunaraq göstərir ki, hüquq fəlsəfəsi daimi dəyişiklikdədir. Əsas tendensiyalar bir-birini əvəz edir, sabit qalan isə insanın təbiət, dərk etmə və hüququn əhəmiyyəti haqqında düşüncələridir. Hazırda bu suallara cavab vermək, onun fikrincə otuz il bundan əvvəl olduğundan da çətinidir. İnsan hüquqlarını üstün istiqamət kimi qiymətləndirən A. Peçenik onu həm universal və həm də müxtəlif mədəniyyətlər kontekstində öyrənir (7, s. 87).

Upsal Universitetinin professoru (İsveç) Stiqe Stryemholma qeyd edir ki, müasir dünyada yurisprudensiyada və hüquq fəlsəfəsində vahid təfəkkür istiqamətini axtarıb tapmağın çətin olmasına baxmayaraq, vacib məsələlər sırasında hüququn əsasları və legitimliyi problemini ayırmaq olar. Burada cəmiyyətlə fərd arasında yuridik elmin vasitələrinin köməyi ilə hüquq və vəzifələrdə ifadə olunan ictimai münasibətlər əks olunur.

Xristian Albert Universitetinin ümumi hüquq və hüquq fəlsəfəsi üzrə professoru Robert Aleks "Hüquq fəlsəfəsinin təbiəti" konsepsiyasında bir sıra məsələləri problem olaraq irəli sürür. Bu konsepsiyaya əsasən hüquq fəlsəfəsi ümumi fəlsəfə ilə sıx bağlıdır, buna görə də fəlsəfənin başlıca məsələləri ilə məşğul olur: nə mövcuddur (ontoloji məsələ); nə edilməlidir və xeyir nədir (etik məsələ); bu və ya digəri haqqında biz nə etməliyik (epistemoloji məsələ). Buradan çıxış edərək demək olar ki, hüquq fəlsəfəsi refleksiv və sistematikdir. Lakin, eyni zamanda o, müəyyən müstəqilliyə də malikdir. Buna görə də bütün bu üç məsələ onda həqiqətən də hüququn təbiətinin ifadəsinə təminat vermək üçün nə qədər mümkündürsə hüquq yaxın olmalı olan koherent nəzəriyyə ilə bağlıdır.

Öz konsepsiyasında R. Aleks hüquq fəlsəfəsinin təbiətinə aid dörd tezi müəyyən edir: ümumi fəlsəfənin bütün problemləri hüquq fəlsəfəsində meydana gələ bilər; hüquq fəlsəfəsinin, bir tərəfdən nüfuzlu və ya müəyyən olunan, digər tərəfdən tənqidi və ya ideal olan hüququn spesifik xarakterindən irəli gələn problemləri mövcuddur; hüquq fəlsəfəsinin siyasi və əxlaq fəlsəfəsi

ilə xüsusi münasibəti mövcuddur; bütün bu hər üç səviyyədə ("hərtərəfli ideal" tezi) problemin həllinə yaxınlaşarsa hüququn fəlsəfəsi səmərəli olacaq. Real olaraq isə hüquq fəlsəfəsi nüfuzlu və müəyyən olunmuş hüququ (hakimiyyət) təhlil etməklə məhdudlaşan, ümumiyyətlə məsələlərin baxılmasından, siyasi və əxlaq fəlsəfəsi ilə əlaqəsindən imtina etməyi tələb edən "hərtərəfli ideal" ilə "məhdudlaşdırıcı prinsiplər" arasında məkanda yerləşir.

Oksford Universitetinin hüquq professoru Con Qardner "hüququn leqallığı" konsepsiyasında konkretlik kateqoriyasını hüquq fəlsəfəsinin ən ziddiyyətli problemlərindən birinə-hüququn aliliyi probleminə nisbətən təhlil edir. Hüququn aliliyi ideali çərçivəsində (hüquq ədəbiyyatında ilk baxışda bəzi qanunların qeyri-qanuni olduğu "qeyri-hüquqi qanun" a ekvivalent olan) ziddiyyətləri başa düşmək mümkün olur. Hüquq sahəsinin artefaktları kimi istənilən qanun qanunidir ("hüquqi"dir). Lakin, bu zaman onlar əxlaqi qanunçuluğun daha geniş idealına müvafiq olmaya da bilər, baxmayaraq ki, bu ideal kifayət qədər ciddi deyildir. Hüququn iki konsepsiyası (hüquq lex, Gezetz kimi və hüquq ius, Recht, droit kimi) leqallığın müxtəlif ideallarını ifadə edir. Belə ikilikdə hüquq və əxlaqın daxili əlaqəsi əks olunur. Bu qərar belə bir məsələnin qoyuluşunu stimullaşdırır ki, leqallığın əxlaqi ideallığı tam ciddi olmalıdır, yoxsa hüququn mənasını qeyri-ciddi ideallar əsasında həyata keçirmək mümkündür (7, s. 120).

Ümumi idrak (əql) və koherentlik ideyaları həqiqət ideyası ilə bağlıdır. Əgər əvvəllər hesab olunurdusa ki, həqiqət dərk etmənin idealıdır, hüquq isə hər halda insanların iradəsi və hissləri ilə bağlıdırsa, indi artıq həqiqətlə hüquq arasında məsafə aradan qaldırılır. Mayama Universiteti (ABŞ) Fəlsəfə və Hüquq professoru Cyoqan Kan "Həqiqət və ədalət məhkəməsi, istintaq və vəkillik, elm və hüquq" konsepsiyasında elmlə hüquq arasında qarşılıqlı təhlil apararaq göstərir ki, elmi kəşflər və ekspertlərin ondan istifadəsi hazırda cinayətkarların ittihamı və ya təqsirsizlərin bəraəti üçün tamamilə dəqiq nəticəyə gəlməyə əsas verir. Məhkəmə ilə bağlı "faktlar-qərarlar" həlqəsində məsuliyyətin yerini dəyişməsi tendensiyası elmi

birliyə keçir.

Boloniya Universitetinin professoru Enriko Pattaronın “Hüquq və normanın obyektivliyinə realist yanaşma” konsepsiyası Skandinaviya realistiklərindən biri olan Aksel Xaqestryomun hüquqda reallıq və ya obyektivlik konsepsiyasının şərhinə həsr olunub. “Real” anlayışının üç mənasını müvafiq olaraq obyektivliyin üç növünə, müəyyənliyə malik kontekstə və məkan-zaman müəyyənliyinə məxsusluq kimi ayıraraq Aksel Xaqestryom müəyyən olan hər şeyi real və obyektiv hesab edir. Qeyri-müəyyənlik açıq ziddiyyətlərin vasitəsi ilə, yəni şeylərin mahiyyətini yox, təkcə bizim emosional vəziyyətimizin ifadəsi olan etik və estetik dəyərlərdə olduğu kimi (xeyir, ədalət, gözəllik) aydın ola bilər. Aksel Xaqestryom bütün labüd kimi hüququn obyektivliyini inkar edir və bunu onunla izah edir ki, labüd davranışın məhdudlaşmasıdır, onda o, məzmun ola bilməz, nəticə etibarlı ilə bu davranış real və ya müəyyən olmur. Lakin, E. Pattoro hüququn reallığı üzərində təkid edir və qeyd edir ki, müxtəlif və paralel dünyalar kimi labüdlük dünyası varlıq dünyası kimi reallıqdır. Hüququn reallığı və obyektivliyi probleminin sonrakı təhlili Yaqelon Universitetinin (Krakov) professoru Yan Volenskinin elmin metodologiyası və məntiqi və İlinoy Universitetinin fəlsəfə və hüquq professoru Mikael Murun əxlaqi keyfiyyətlərin ontologiyası üzrə materiallarda əks olunur. Mikael Mur hüququn ontologiyası və əxlaqi keyfiyyətlərinin ontologiyasının müəyyən edilməsi üsullarını təklif edir. Hüquqi ontologiyanın əsas məsələsini həm əxlaq və həm də mental keyfiyyətlərdən asılı olan hüquqi obyektlərin qeyri-hüquqi əsasları haqqında məsələni, o, hüquqi ontologiyanın əsas məsələsi hesab edir. Belə keyfiyyətin təbii əsasları səbəb-nəticə asılılığı tipi üzrə onlara təsir etmir, özündə qeyri-müəyyən sayda ayrı-ayrı təşkil olunmuş xassələri ifadə edir. M. Murun və əksər müasir alimlərin konsepsiyasında Aksel Xaqestryomun nəslinin ontologiyası ilə müqayisədə reallığın ciddi, qadağanedicilərinin yumşaq, çevik və yol verilən modelinə, metafizikanın inkarından ona dünyanın daha dərin anlamına müraciətə keçid baş verir.

Genuya Universitetinin professoru Kriyitina

Rotando “Hüquqi əsaslar” konsepsiyasını araşdırır. Bu zaman o, insan davranışının iki əks fəlsəfi modelini, yəni, universallıq və partikulyarlığı təhlil edərək bunların normalar və normalara əsaslanana mühakimələrə, düşüncələrə necə təsir etdiyini göstərir. Onun fikrincə, universalizmi elan edərək əksər hüquqi nəzəriyyələr, həqiqətdə hüquqi partikulyar konsepsiyaları qəbul etməyə yönümlüdür.

Maastrix Universitetinin professoru Cyaar Haqe (Niderland) və Boloniya Universitetinin (İtaliya) professoru Covanni Sartor “Yuridik nəzəriyyənin konstruksiyası” konsepsiyasında hüquqi dəlillərin, məhkəmə qərarlarının, norma və məqsədlərin razılaşdırılması yolu ilə hüququn təkmilləşməsinə təsiri problemini tədqiq edirlər. Üstün hüquqi nəzəriyyə, onların fikrincə, məhkəmə qərarları və normalarının mümkün yaxşı şərhini təmin etməlidir.

Lunda Universitetinin hüquq professoru Lars Linda hüquq fəlsəfəsində orta səviyyəli adlandırılan anlayışların rolunu təhlil edir. Onun fikrincə, məsələn, hüquqi nəticə baxımından orta termin rolunu oynayan “mülkiyyət” operativ (qüvvədə olan) şərtlərin bəraətinə tabe olmağa, normaların bəraətverici rasionallığının aşkarlanmasına kömək edir.

Bəzi qərb alim-hüquqşünasların (məsələn, Robert Sammare və b.) fikrincə, hüquqi fenomenlər məqsədli və sistemik münasibətdə qaydalılıq vasitəsi ilə və unifikasiya yolu ilə vahid bütövə çevrilir. Hüquqi dəlillər üzrə elmi fikirlər onu göstərir ki, yuridik təhlil getdikcə mürəkkəbləşir və həqiqilik problemini həll etməyə cəhd edir.

Şimali Karolina (ABŞ) Universitetinin fəlsəfə və hüquq professoru hüquqi normativliyin zaman ölçüləri haqqında məsələni irəli sürür, hüquqi normativliyin ənənəvi modellərinin (rasional, əmr) belə ölçünü inkar etdiklərindən normativliyin metodik modelini təklif edir. Uzunmüddətli hüquq sisteminin tələbləri hüquqi subyektlərin öz hərəkətlərini gələcəkdə layihələşdirmək zərurəti ilə əsaslandırılır. Bu zaman, onun fikrincə qısa müddətli komponentlərin məqsədli münasibəti ilə bağlı bütövlə birləşməsi onların sosial əsaslarının nəzərə alınması hesabına normativ piradimaların qurulmasından imtina müəyyən edir.

“Mexiko Texnoloji İnstitutunun professoru Ulir Şmil “hüquqşünaslıq və inqilab anlayışı”-konsepsiyasını əsaslandıraraq göstərir ki, zamanın hüquqa daha dramatik “müdaxilə” etdiyi inqilablara hüquqi ölçüləri cəmiyyətin normativ əsaslarını didib-dağıdır, normativ aktların ardıcıl-

lığını pozur(7,s.200).

Beləliklə, hüququn mahiyyəti, məzmunu və funksiyaları haqqında müxtəlif konsepsiyalar mövcuddur. Bu konsepsiyalar hüquq fəlsəfəsinin predmeti ilə sıx bağlıdırlar və onun inkişafının müxtəlif istiqamətlərini müəyyən edirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar siyahısı:

1. Графский В.Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция: актуальный и все еще незавершенный проект // Правоведение. С.-Пб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2000, № 3
2. Бердяев Николай. Смысл истории. М.: Мысль, 1990
3. Кант И. Критика чистого разума. М.: Эксмо, 2007
4. Кистяковский Б. А. Философия и социология права. СПб. 1998
5. Правовая мысль: Антология/Автор-составитель В.П. Малахов. М.: Академический проект, 2003
6. Радко Т.Н. Позитивизм как научное наследие и перспектива развития права России // Государство и право, 2005, №3
7. Современный философско-правовой дискурс: XXI Всемирный Конгресс Международной ассоциации философии права и социальной философии // Правоведение, 2003, №6
8. Фишер С.М. Философия права Б.Н. Чичерина. Автореф. канд. филос. наук. М., 2003
9. Харт Г.Л.А. Понятие права /пер с англ. СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007

Абульфаз Гусейнов

Основные концепции философии права

Резюме

В целом, методологической основой философии права выступает не сама юриспруденция и философия, то или иное философско-правовое направление, та или иная философско-юридическая школа, в контексте которой осуществляется философско-правовой анализ правовых явлений. Избранная исследователем юридико-философская школа определяет его ценностные и философско-методологические предпочтения. Философия права способна развиваться на основе следующих юридико-философских школ: кантианства, гегельянства, марксизма, позитивизма, феноменологии, герменевтика, прагматизма, экзистенциализма, синергетика и т. д.

Можно сказать, что философско-правовых концепций может быть столько, сколько существуют юридико-философские школы и направления.

Abulfaz Huseynov

Basic concepts of legal philosophy

Summary

In general, the methodological basis of the philosophy of law is not the jurisprudence and philosophy itself, philosophical and legal direction, this or that school of law, in the context of which the

philosophical and legal analysis of legal phenomena is carried out. The legal and philosophical school chosen by the researcher determines his value and philosophical and methodological preferences. The philosophy of law is can develop on the basis of practically the following legal and philosophical schools: Kantianism, Hegelianism, Marcism, Positivism, Phenomenology, Hermeneutics, Pragmatism, Existentialism, Synergetics, etc. It can be said that there are as many philosophical and legal concepts there are legal and philosophical schools and directions.

ELBAY NƏBİYEV

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin “Dövlət və hüquq nəzəriyyələri və tarixi” kafedrasının dosenti, h.ü.f.d.

nəbiyevbay@gmail.com

UOT: 340.1

İBTİDAİ CƏMIYYƏTDƏ VƏ PROTODÖVLƏTLƏRDƏ MƏNAFƏ ÜMUMİLİYİ, TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASI VƏ ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə tarixi aspektdə təhlükəsizliklə bağlı məsələlər araşdırılır; onun kökünün ibtidai icma quruluşu dövründən başladığı və birləşdirici amillərdən biri kimi çıxış etdiyi göstərilir; ellik zamanətdən, qədim dövrdə cinayətkarlıqla mübarizədə əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin bir növü olan cinayət axtarışından bəhs olunur; ayrı-ayrı qədim dövlətlərin timsalında mövcud olmuş siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat, həmin zamanlarda dövlət sirri, məxfilik məsələlərinə toxunulur.

Açar sözlər: təhlükəsizlik, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, təhlükə, ibtidai cəmiyyət, ellik zamanət, ictimai təhlükəli əməl, cinayətkarlıq, cinayət axtarışı, siyasi axtarış, kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat.

Ключевые слова: безопасность, оперативно-розыскная деятельность, опасность, первобытное общество, круговая порука, общественно опасное деяние, преступность, уголовный розыск, политический розыск, разведка, контрразведка

Keywords: security, operational-search activity, danger, primitive society, national warranty, socially dangerous action, criminality, criminal prosecution, political search, intelligence and counterintelligence

Tarixin bütün mərhələlərində aktual və strateji məsələlərdən biri kimi təhlükəsizlik məsələləri cəmiyyətin və dövlətin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Təhlükəsizliyi təmin etmək zərurəti yarana biləcək və ya yaranan təhlükələrdən irəli gəlir. Təhlükələr geniş spektr-

li olmaqla iqtisadi, siyasi, sosial, hərbi, ekoloji və s. sferaları əhatə edir, cəmiyyət və dövlət üçün müəyyən təhdidlər yaratmaqla onların normal fəaliyyətini pozur.

Bu yönümdə cəmiyyət və dövlət qarşısında duran əsas vəzifə təhlükələri vaxtında aşkarlamaq və qarşısını almaqdır ki, bu da təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədinə xidmət edir. İlk dəfə 1190-cı ildə istifadə olunmuş “təhlükəsizlik” termini özünü istənilən təhlükədən müdafiə olunmuş hesab edən insan ruhunun sakit vəziyyətini ifadə edir. Təhlükəsizliyin müqəddəs və toxunulmaz olduğunu Ç. Bekkaria “Cinayətlər və cəzalar haqqında” məşhur əsərində qeyd etmişdir (2, s.17). O, göstərirdi ki, “Vətəndaşlar şəxsi təhlükəsizliyinə nail ola bilərlərsə, bu ədalətlidir, çünki insanlar bunun naminə cəmiyyətdə birləşmişlər, bu, faydalıdır, çünki hər kəs özünün səhv hərəkətlərinin xoşagəlməz nəticələrini dəqiq hesablaya bilər” (2, s.23). Hüquq ensiklopediyasında təhlükəsizlik (security) şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyatı cəhətdən mühüm mənafeələrinin siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi, texnogen, ekoloji və s. xarakterli daxili və xarici təhdidlərdən müdafiə olunma vəziyyəti kimi göstərilir (20, s.82).

Təhlükəsizlik məsələlərinə təkə müasir dövrdə deyil, qədim zamanlarda da xüsusi önəm verilir. Tarixin bütün dövrlərində təhlükəsizliyin təminatı məsələsi aktual olmuş, cəmiyyətin iqtisadi, ictimai-siyasi inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq müəyyən təkamül yolu keçmiş, müasir vəziyyətə çatmışdır. İstər keçmişdə, istərsə də müasir dövrdə hakimiyyət dövlətin və cəmiyyətin təhlükəsizliyini müxtəlif xarakterli qəsdlərdən və cinayətkar

əməllərdən qorumağı və təmin etməyi prioritet məsələlər sırasında göstərir. Bu da təhlükəsizliyin və ictimai qaydanın təmin olunmasının dövlətin mühüm funksiyalarından biri olduğuna dəlalət edir. "...Ölkənin təhlükəsizliyinin qorunması sahəsində dövlətin fəaliyyətinin başlıca istiqamətini onun müdafiə qüdrətinin möhkəmləndirilməsi funksiyası təşkil edir" (5, s.104) Təhlükəsizliklə bağlı məsələləri nəzərdə saxlamaq üçün hakimiyyət orqanları yarana biləcək və ya yaranan təhlükələr barədə məlumatlar toplayır və onların qarşısını vaxtında almaq üçün müvafiq tədbirlər görməli olur.

Eyni zamanda bu mühüm sosial funksiyayı yerinə yetirən dövlət təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlmiş müvafiq qanunlar qəbul edir, hakimiyyət strukturları (hüquq mühafizə və xüsusi xidmət orqanları) yaradır, bu yönümdə onların vəzifə və səlahiyyətlərini müəyyən edir. Bu dövlət orqanlarının əsas fəaliyyət istiqamətləri isə dövlətə, onun başçısına, dövlətçiliyə, cəmiyyətə, insanlara qarşı yönəlmiş qəsdlərin qarşısını vaxtında almaq, baş vermiş cinayətlərin açılmasını, aşkarlanmasını, onları törədənlərin müəyyən olunub ədalət mühakiməsi qarşısında cavab verməsini təmin etməkdir ki, bu da müvafiq qanunverilik aktlarında öz əksini tapır. Sadalanan, eləcə də bəzi digər vəzifələr əməliyyat-axtarış fəaliyyəti (bundan sonra – ƏAF) çərçivəsində həyata keçirilir. Təhlükəsizliyin təminatı məsələsi bir vəzifə olaraq ilk dəfə Şərqdə qoyulmuşdur (4, s.6).

İbtidai cəmiyyətdə sosial duyğuların təzahürü olaraq insanlar intuitiv surətdə öz təhlükəsizliyi barədə düşünməli və onun təmin olunmasına səy göstərməli olurdular. Odur ki, ibtidai icma quruluşu dövründə icmanın sırası üzvlərindən tutmuş icma başçısına qədər təhlükəsizlik məsələləri hamını ciddi düşündürür və narahat edirdi. "Bəşəriyyət yarandığı gündən təhlükəsizlik məsələsi mağara adamından sivil insana, qədim qəbilə və tayfadan dövlətə və cəmiyyətə qədər hamını düşündürmüşdür" (4, s.6). Bu narahatçılıq səbəbsiz deyildi, çünki həmin zamanlarda insanlar müxtəlif xarakterli təhlükələrlə üz-üzə idilər. Təhlükələrin bir qismi təbii xarakter daşdığı halda, digər qismi insan amili ilə bağlı idi.

İbtidai cəmiyyətdə birgə əməyə zərurət hər bir

fərdin təbiət qüvvələri qarşısında acizliyindən irəli gəlirdi. Qəbilənin hər bir üzvü ümumi təsərrüfatı idarə edirdi. İbtidai insanların iqtisadi həyatı üçün kooperasiyaya əsaslanan icmaçılıq (kollektivlik) əlaməti səciyyəvi idi. İnsanların ibtidai ittifaqları fərdlərin kooperasiyası haqqında anlayışının özündən təbii olaraq irəli gələn müəyyən ədalətliklə xarakterizə olunur (17, s. 127).

İnsan amili ilə bağlı hala gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, hələ qəbilə quruluşunun çiçəkləndiyi dövrdə təsadüf olunan tayfalar arasında toqquşmalar, bir qədər sonrakı dövrdə isə daha geniş miqyas alan qonşu ərazilərə hücumlar baş verirdi. Odur ki, qədim dövrdə öncə ibtidai cəmiyyətdə, sonra Şərq dövlətlərində, daha sonra isə antik dövlətlərdə təhlükəsizlik strateji məsələ olaraq gündəmə gəlmiş və onun təminatı üçün müəyyən tədbirlər görülmüşdür. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki təhlükəsizlik təmin olunmadan heç bir inkişafdan və sabitliyin təmin olunmasından söhbət belə gedə bilməzdi. Artıq biososial varlıq kimi formalaşmış ibtidai insan dərk etməyə başlamışdır ki, daxili təhlükəsizlik təmin olunmadan normal həyat tərzi keçirmək, inkişaf etmək, tərəqqiyə nail olmaq, mənsub olduğu ərazini yadellilərdən qorumaq mümkün deyil. Bu baxımdan təhlükəsizlik hamının maraqlarına toxunurdu, hamı təhlükələrin aşkar olunmasında və qarşısının alınmasında maraqlı idi.

Qədim dövrün qanunvericiliyinin mənbələrindən birinin adət hüququ olmasını nəzərə alsaq, o zaman qədim dövlətlərdə rast gəldiyimiz xeyli məsələlərin kökünün ibtidai cəmiyyətdə olduğunu ehtimal etmək olar. İbtidai cəmiyyət irəliyə - protodövlətlərə (dövlətin prototiplərinə) doğru inkişaf etdikcə təhlükəsizliyin təmin olunması məsələsi daha da aktuallaşmış və dövlətin mühüm funksiyalarından birinə çevrilmişdir. Təsadüfi deyil ki, qədim dövrün qanunvericiliyində cinayət və cəza məsələlərinə xüsusi diqqət verilmişdir. Hakim elitanın təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmiş dövlətin səyləri dövlət təhlükəsizliyinin təminatı kimi xüsusi funksiyanın meydana gəlməsinə, gələcəkdə isə bu mühüm sahəyə görə məsul olan dövlət strukturlarının təşkilati cəhətdən formalaşmasına gətirib çıxardı (9, s.6).

İbtidai cəmiyyətdə sosial münasibətlər formalaşarkən təhlükələrdən qorunmaq zərurəti o zamankı

insanlar üçün birləşdirici amil kimi çıxış etmişdir ki, bunun da əsasını, ilk növbədə iqtisadi amillər təşkil edirdi. Ümumi təhlükəsizlik insanları, tayfaları birləşdirən motiv idi. İnsanların birləşməsi fərdi və ictimai maraqlarla bağlı idi və obyektiv zərurətdən irəli gəlirdi. Marağ isə insan tələbatının təzahür forması, onun aydın dərk edilməsidir (7, s.353) Tələbatlar səylər şəklində təzahür olunur, bütün tələbatlar sosial cəhətdən şərtləndirilir. Bütün tələbatlar təbii sistem halında bir-birilə daxilən əlaqədardır (12, s.63).

Birliyin ayrılmaz elementi isə həyatın birliyi idi ki, bu da müxtəlif sferalarda: vahid dildə, vahid nəsilə və sitayışda, vahid yaşayış məkanında, vahid dostlarda və düşmənlərdə öz ifadəsini tapır (16, s.72). Odur ki, sirlə dünya ilə əhatə olunan ibtidai icma sıx birləşmiş bir ittifaq idi, o, əhatə olunduğu dünya ilə uğurlu mübarizə aparmaq üçün qapanıb və bu qapanmış nizamda öz həyatı funksiyalarına və meyhlərinə görə bütün elementlər həmrəy olur, hamı ümumi həyatla və ümumi qüvvələrlə yaşayır. Bu da “hamı bir nəfər üçün, bir nəfər isə hamı üçün” prinsipinin bərqərar olduğunu nümayiş etdirir (17, s.314). Bu birliyin təbii nəticəsi olaraq ellik zəmanət (hamının hər biri üçün və hər birinin hamı üçün zəmin olması) meydana gəlmişdir ki, bu da təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynamışdır. Məhz ellik zəmanətin təzahürü olaraq bir nəfərin hamıya görə, hamının isə bir nəfərə görə məsuliyyəti (qrup məsuliyyət) müəyyən olunmuşdur. Məs., Qədim Romada e.ə. V əsrdə döyüş meydanından qaçmaq üstündə hər on nəfərdən biri edam olunurdu.

“Hamı bir nəfər üçün, bir nəfər isə hamı üçün” prinsipinin özü icmanın nə dərəcədə sıx ittifaqda birləşdiyinin göstəricisidir. İcma üzvlərinin birinə zərərin vurulmasını bütün icma hiss edir (icmanın hər bir üzvü bunu özünə zərərin vurulması kimi qəbul edir), eyni ilə bütün icma hər bir üzvlərinin hərəkətlərinə görə məsul idi. Bir tərəfdən, hər bir icma üzvü onun yaşadığı ərazidə asayışın, təhlükəsizliyin təmin olunmasında maraqlı idi. Digər tərəfdən, məsuliyyət icmanın üzvlərinə qoyulmaqla dövlət onları fəallığa sövq edir, həm də cinayət törətmiş şəxsin məsuliyyətə cəlb olunmasının zərurətini bildirirdi.

Kollektiv məsuliyyət institutu Avestaya da mə-

lum idi. Avestaya görə bəzi hallarda ailə üzvlərinin təqsiri bütün ailə üzvlərinə və ya digər qohumlara şamil edilirdi. Belə ki, IV fərqləndirmə yolu ilə müqavilənin pozulmasına görə təqsirli şəxs müəyyən sayda tikan zərbələri ilə cismani cəzalar, habelə onun yaxın qohumlarının məsuliyyətini nəzərdə tuturdu (Vendidat IV, 24-35). Aborta razılıq vermiş qızla yanaşı onun valideynləri də məsuliyyət daşıyırdı (38-ci maddənin XV fərqləndirməsi). Sonuncu halla bağlı belə qənaətə gəlmək olar ki, valideynlər qızını belə əməldən (cinayətdən) çəkəndirməli idi. İctimai təhlükəli əməli və ya cinayəti törədən şəxs məlum olmadığı hallarda bunu bilənlər, görənlər məlumat verməli idi. Əks təqdirdə bütün kollektiv məsuliyyət daşıyırdı. Bu adət insanları ictimai təhlükəli əməllər barədə məlumat verməyə sövq edirdi. Bu da ibtidai cəmiyyətdə ictimai təhlükəli əməllərlə mübarizədə insanların fəal iştirak etməsini, belə əməllər məlum olduqda isə onların bu barədə məlumat verməsini əsaslandırır və bunun tədricən sosial vərdişə çevrildiyini göstərir.

Ellik zəmanətin başqa bir əhəmiyyətli tərəfi də mövcuddur. Z.M. Çernilovski qeyd edir ki, Qədim Çində e.ə. IV əsrin ortalarında görkəmli filosof və dövlət xadimi Şan Yan tərəfindən keçirilmiş islahatlardan biri ellik zəmanətin saxlanılmasına və möhkəmləndirilməsinə xidmət etmişdir. Bu, əhali üzərində hökumət nəzarətinin vacibliyi ilə izah olunur: hər beş kəndli ailəsi ilkin beşhəyət-özəyi təşkil etmişdir; ona hər birinin davranışına görə dövlət qarşısında məsul olan kəndxuda başçılıq edirdi; beş beşhəyət bir kənd təşkil edirdi və s. (19, s.34)

Şan Yan “beşhəyət” prinsipini orduya da şamil etdi. Bütün digər əhali kimi əsgərlər də ellik zəmanətlə bağlı idi: bir nəfərin günahına görə beş nəfər cavab verməli idi. “Ellik zəmanət sistemində görə 5 və 10 nəfərdən ibarət olan dəstələrin üzvləri nəinki bir-birinə görə cavabdehlik daşıyırdı, həm də başqalarının hərəkətlərini müşahidə etməli idilər” (6, s.111). Qrup məsuliyyətin meydana gəlməsi əslində təqsiri olmayan şəxslərə cəzanın verilməsi anlamına gəlir ki, bu da qədim dövrdə, demək olar ki, bütün dövlətlər üçün səciyyəvi olan obyektiv təqsirləndirmə ilə eyniyyət təşkil edirdi. Fikrimizcə, bunu, hüquqi nöqtəyi nəzərdən digər

səbəblərlə də əlaqələndirmək olar. Birinci səbəb həmin zamanlarda təqsir anlayışının məlum olmaması idi. Bu da obyektiv təqsirləndirmə və kollektiv məsuliyyət prinsiplərinin geniş yayılmasına gətirib çıxarmışdır. İkincisi, həmin zamanlarda təqsirə görə məsuliyyətin olmaması hakim dairələri qane edir və məmur özbaşınalığı üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Fərdi və ümumi maraqların üst-üstə düşməsi (qəbilə icmasında üstəlik qohumluq əlaqələri, uzun müddət böyük patriarxal ailələrin mövcudluğu) insanların birləşməsi üçün əlverişli zəmin yaradırdı. Təbii şərait insanları kollektiv həyat tərzini keçirməyə və bununla da öz təhlükəsizliyini təmin etməyə sövq edirdi. İbtidai cəmiyyət şəraitində qruplarda birləşmə sağ qalmaq, ətraf mühitə uğurla uyğunlaşmaq və təhlükəsizlik rəhninin şərti idi (15, s.121). Bunun kökündə isə torpaq dururdu. N. Rulanın qeyd etdiyi kimi, torpaq insanla və cəmiyyətlə assosiasiya olunurdu (16, s.116). Sinifli cəmiyyətə qədərki dövrdə torpaq ümumi mülkiyyətdə olduğundan cəmiyyətin bütün üzvləri icmanın maraqlarının qorunmasında, həmin ərazidə təhlükəsizliyin, sülh və sabitliyin saxlanılmasında maraqlı idi.

Məlumdur ki, qəbilələr özünün ümumi adət, məişət xüsusiyyətləri və mədəniyyətlərinə malik olmuşdur. Qəbilənin iqtisadi əsasını kollektiv mülkiyyət təşkil etmişdir. Qəbilələrin mülkiyyəti ilə yanaşı tayfa mülkiyyəti də mövcud idi (qəbilələrin məskən saldığı yerlər, ümumi otlaqlar və s.). Bu ümümlilik həm də ictimai təhlükəsizliyi (hamının təhlükəsizliyini), ümumi maraqları şərtləndirirdi. Qəbilə-tayfa ümumiliyi təsərrüfat fəaliyyətinin və ibtidai mədəniyyətin inkişafı üçün yeni imkanlar açır, insanların birləşməsinə kömək edirdi.

Bu zəmində kollektivin təhlükəsizliyini təmin etmə kimi yeni tələbatlar və maraqlar meydana gəldi. Hər bir ibtidai insan cəmiyyətin həyatı təmin olunma məsələlərində öz yerini və rolunu dərk edirdi. Çünki kollektiv onun üçün doğma və yaxın idi. Təsadüfi deyil ki, mühüm məsələlər kollektivin maraqlarından irəli gələrək öz həllini tapırdı. Bu, həmin dövrün reallıqları idi. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir cəmiyyətdə insanların psixologiyası yaşadığı dövrün xüsusiyyətlərinin möhürünü daşıyır.

Göstərilən amillərlə (kollektivlik, birgə əmək və s.) yanaşı din ümumiliyi də ictimai özünüdarənin əsas vahidi kimi çıxış edən qəbilə icmasının əsaslarını möhkəmləndirdi. Dini ayinlər, adət-ənənələr əsasında təşəkkül tapmış primitiv davranış qaydaları – qəbilə normaları bütün icma üzvləri üçün məcburi idi. Qəbilə-icma normaları sinkretik xarakter daşımış və özündə dini, əxlaqi və sosial imperativləri ehtiva etmişdir (14, s.27).

Mifoloji-simvolik örtüyə malik qəbilə normaları totemist ayinlərlə bağlı idi və ibtidai icma həyatının təbii şəraitini əks etdirirdi. Həmin normalar icma üzvləri üçün müxtəlif qadağalar və sərt davranış çərçivələri müəyyən etməklə kollektivlik ruhu ilə duyulur, qəbilə icması daxilində üzvlərin qarşılıqlı dəstəyini nəzərdə tutur, təsərrüfat fəaliyyətini və nikah münasibətlərini tənzimləyirdi. (13, s.14) Bu da insanları birləşdirən mühüm bir amil idi. Təsadüfi deyil ki, qədim dövlətlərdə kahinlər dövlət işlərində mühüm rol oynayır, məhkəmə funksiyasını yerinə yetirirdilər.

İbtidai cəmiyyətdə mənəviyyatla ictimai qayda arasında müəyyən əlaqə də diqqəti çəkir. İbtidai quruluşda insanın mənəvi öhdəlikləri ona məlum olan aləmə, yəni yaxınlarına, tanıdığı adamlara aid edilir və onları yerdə qalanlara, onun üçün özgə saydığı aləmə qarşı qoyurdu. Bu baxımdan bu cəmiyyətdə “özünkülərə” qarşı, yəni həmin cəmiyyətə qarşı törədilmiş cinayət ən təhlükəli cinayət sayılırdı (17, s.324). Məhz bu səbəbdən həmin cəmiyyətin üzvü törədilmiş cinayətin açılmasında, törədənin isə müəyyən olunub cəzalandırılmasında maraqlı idi ki, bu da ƏAF-ə aid məsələlərdən biri idi.

Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, ibtidai cəmiyyət inkişaf etdikcə kənar şəxslərin gəlib icma ərazisində məskunlaşması halları baş verirdi. Bu da təhlükəsizlik məsələləri ilə birbaşa əlaqədə idi. Belə hallarda yadelliyə ehtiyatla yanaşma diqqəti çəkir. Məs., frank tayfalarında “özgənin” icmanın ərazisinə köçüb gəlməsi üçün bütün icma üzvlərinin razılığı olmalı idi. Heç olmasa bir icma üzvü buna etiraz bildirərdisə həmin şəxs icmanı tərk etməli idi. Özgənin niyyətini bilməmək bir növ təhlükə kimi qəbul olunurdu. Başqa sözlə desək, icma ərazisinə gəlib orada məskən salmaq istəyən özgələrin heç də hamısı xoş, xeyirxah niy-

yət güdmürdü. Bu da icma üzvlərini ayıq-sayıqlığı artırmağa məcbur edirdi. İbtidai insanın özgəyə düşmənçilik, ədavətli münasibəti onun niyyətlərinə bələd olmamasından irəli gəlir və yadellinin xoş niyyətləri məlum olduqdan sonra bu münasibət ən yüksək xeyirxah münasibətə çevrilirdi (17, s.314).

İbtidai cəmiyyətdə ictimai qayda və təhlükəsizliyin təmin olunmasında bu cəmiyyəti idarə edənlər, ilk növbədə qəbilə-tayfa başçıları mühüm rol oynayırdılar. Sonuncunun inzibati funksiyasına uyğun olaraq mühüm vəzifələrindən biri nəzarət etdiyi ərazidə ictimai qayda və təhlükəsizliyi təmin etmək idi. Qədim Hindistan hüququnun mühüm tarixi abidəsi olan Manu Qanunlarının (e.ə. II – eramızın II əsri) dili ilə desək, “şahın güclü əli ilə təhlükəsizliyi təmin olunan ölkə suvarılan ağac kimi daim çiçəklənəcəkdir” (11, s.207). Eyni zamanda o, həm də inzibati və məhkəmə funksiyalarına da malik idi.

Təhlükəsizliyin təmin olunmasında qəbilə-tayfa başçıları ilə yanaşı cəmiyyət üzvlərinin fəal iştirakı da son dərəcə vacib idi. Çünki cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması hər kəsin şəxsi təhlükəsizliyinin təmin olunması kimi qəbul olunurdu. O zamankı insan dərk edirdi ki, təhlükəsizliyi fərdi qaydada deyil, kollektiv şəkildə təmin etmək mümkündür. İcma üzvünə qarşı ictimai təhlükəli əməl (cinayət) törədildikdə zərərçəkmişlə yanaşı bütün icma cinayətkarın axtarışında iştirak edirdi.

Hələ qədim şumer qanunlarına “alibi”, “maddi sübut” kimi terminlər məlum idi. Bundan əlavə, məlumdur ki, qəbilə-tayfa münasibətləri formalaşan zamanlarda geniş yayılmış adətlərdən biri qan intiqamı olmuşdur. Belə hallarda qatili axtarış tapmaq zərurəti yarana bilərdi. Bütün bunlar həmin zamanlarda axtarış fəaliyyətinin əlamətlərinin mövcudluğundan xəbər verir. Məs., Qədim Çin dövləti meydana gəldiyi zamanlarda Şan (İn) dövründə (e.ə. XIV – XI əsrlər) məhkəmə prosesində axtarış formalarının elementlərinə təsadüf olunur.

Bununla belə ibtidai cəmiyyətdə törədilmiş ictimai təhlükəli əməllə bağlı təqibin başlamasında bir vacib məqamı da qeyd etmək lazımdır. Belə ki, ilk zamanlar qəbilə və ya tayfa daxilində hansısa şəxsin və ya yaxınlarının maraqlarının pozulması

baş verdikdə (məs., qətl hadisəsi törədildikdə), bu, ilk növbədə onun yaxınlarının şəxsi işi sayılırdı. Məs., o zamankı cəmiyyətdə qətl törədildiyi halda zərərçəkmişin qohumlarının (icma üzvlərinin) qisas alması onların mənəvi borcu idi. Böyük ehtimalla belə olduğu təqdirdə qatili müəyyən etmək və axtarış tapmaq vəzifəsi də müəyyən mənada onların üzərinə düşürdü. Qatili tapmaq üçün şahidlərin də müəyyən olunub axtarış tapılması zərurəti yarana bilərdi. Bu da o zamankı axtarış fəaliyyətində: a) ayrı-ayrı fərdlərin (icma üzvlərinin) iştirak etməsi barədə düşünməyə əsas verir; b) bu fəaliyyətə çox insanın cəlb edildiyini göstərir; c) bu fəaliyyətin əlamətlərinin meydana gəlməsindən xəbər verir. Güman etmək olar ki, bu proses icma özünüidarə orqanlarının nəzarəti altında həyata keçirilirdi.

Hər bir cəmiyyətin normal fəaliyyətini təmin etmək üçün müxtəlif sferalar üzrə sosial tənzimləmə zəruridir. İbtidai cəmiyyətdə bu funksiyaları adət-ənənələr yerinə yetirirdi. Müəyyən mühit, sosial-iqtisadi, siyasi şərait formalaşan zaman bu şəraitə uyğun hərəkət, davranış çoxluq tərəfindən ədalətli sayılıb bəyənilərdisə, o, tədricən adətə çevrilirdi. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, təhlükəsizliyin qorunması insanları mövcud təhlükələrə qarşı birləşməyə və hamılıqla qəbul olunmuş qaydaların pozulmasına qarşı birgə mübarizəyə sövq edirdi. Adətlərin meydana gəlməsi isə erkən ibtidai cəmiyyət dövründən başlamışdır. Təsadüfi deyil ki, sonrakı dövrlərdə - protodövlətlərdə adət hüququ hüququn mühüm mənbələrindən biri idi.

İctimai münasibətlərin dəfələrlə təkrarlanması nəticəsində tədricən müəyyən davranış qaydaları formalaşır, müəyyən zaman ərzində təkrarlanaraq nəsildən nəsilə keçir və nəticədə hamının maraqlarına cavab verən ümumi adətlər şəklində təşəkkül tapırdı. Hamılıqla qəbul olunmuş davranış qaydaları (adətlər, ənənələr) pozulduqda isə məhkəmənin, yəni ailə-qəbilə kollektivinin (yığıncağının) qərarı ilə müxtəlif xarakterli təsiredici tədbirlər tətbiq olunurdu. Bu davranış qaydaları dövlət tərəfindən sanksiyalaşdırıldıqdan sonra hüquqi adətlərə çevrilmişdir. Qədim hüquq isə ailə-klan icma üzvlərinin həyatını, təhlükəsizliyini, ləyaqətini digər qəbilə-tayfa qruplarından olan şəxslərin qəsdlərindən qoruyurdu.

Son qəbilə cəmiyyətində hüquqi başlanğıcların formalaşmasının nəticəsi olaraq “hüquq öncəsi” adlanan normalar kompleksinin meydana gəlməsi baş verdi. Sonuncunu əvəz etmiş qədim hüquq ailə-klan icması üzvlərinin həyatını, təhlükəsizliyini, ləyaqətini digər qəbilə-tayfa qrupların qəsdlərindən qoruyurdu. Həmin dövrdə formalaşan münasibətlər hüququn müxtəlif sahələrinə sirayət etmişdir. Məs., xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi onun müdafiəsi məsələsini gündəmə gətirmişdir. Bununla belə, ərazi kənd icması ibtidai icma quruluşunun qalıqlarını hələ uzun müddət daşımışdır. Bunu həmin dövrün hüquqi aktlarından sezmək olar. Belə ki, qəbilə üzvləri bir-biri ilə çoxsaylı qan qohumluğu əlaqələri ilə bağlı olmuşlar: burada kollektivlik əlaməti (ellik zəmanət, kollektiv məsuliyyət, kollektiv mülkiyyət) üstünlük təşkil etmişdir. Qohumluq əlaqələri zəiflədikcə fərdiyyətçiliyin rolu artırdı.

İnsan cəmiyyətinin sinfi öncəsi cəmiyyətdən sivilizasiyaya, yəni sinifli cəmiyyətə və protodövlətə transformasiya olunması ilə mənafe ümumiliyi qalmaqda davam etmişdir. Hegelə görə dövlətdə hüquq və vəzifələrin birliyi baş verir. Dövlət qarşısında öz vəzifələrini yerinə yetirən fərd (yəni ümumi tələblər) eyni zamanda öz vəzifələrini yerinə yetirir (yəni xüsusi tələblər) və bununla da azadlığa nail olur. Fərdin öz vəzifəsinin icrasında öz marağı, məmnunluğu və ya öz təxmini olmalıdır, və onun dövlətə münasibətindən onun hüququ irəli gəlir ki, bunun da sayəsində ümumi iş onun öz işi kimi qəbul olunur. Ümumi ilə xüsusi, hüquq və vəzifələr arasında ziddiyyət aradan qaldırılır, çünki ümumi ilə xüsusi birləşir. (10, s.201).

Tarixi mənbələrdə rast gəldiyimiz faktları əsas götürərək hüquqi bənzətmə, analogiya (oxşayış) metodlarından istifadə etməklə, tarixilik prinsipini həyata keçirən metodoloji yanaşma əsasında məntiqi cəhətdən belə faktlarla bağlı, onlardan irəli gələn məsələlərin də mövcudluğu barədə müəyyən mülahizələr yürütmək olar. Haqqında söhbət gedən məsələlərin kontekstində qədim dövrdə meydana gəlmiş və sonralar protodövlətlərlə əvəz olunmuş ibtidai cəmiyyət təxminən eyni inkişaf yolu keçmiş, eyni proseslər yaşamışdır. Belə ki, ibtidai cəmiyyətdə ictimai təhlükəli əməllər olduğu halda onlarla mübarizə hallarının olması və ya

qədim dövlətlərdə cinayətlərin qarşısının alınmasına, aşkarlanmasına, açılmasına, bunu törədənlərin müəyyən olunmasına yönəlmiş ƏAF-ə aid bəzi məsələlər (törədilmiş cinayət barədə məlumat vermə, şahidlərin axtarılıb tapılması, hərbi demokratiya mərhələsində hərbi yürüş və ya ərazinin müdafiəsinə yönəlmiş kəşfiyyət və əks-kəşfiyyətin konturlarının mövcudluğu) barədə müəyyən mülahizələr yürütmək mümkündür.

Müasir dövrdə olduğu kimi, ibtidai icma quruluşu dövründə də təhlükələrin bir qismi daxilə (icmaya, ərazi daxilinə) aid olduğu halda, digər bir qismi xarici təhlükələrlə (yadellilərin hücumlarından müdafiə olunmaq zərurətilə) bağlı idi. Xarici təhlükələrdən qorunmaq dövlətlərin xarici funksiyasından irəli gəlirdi. M.Məlikova qeyd edir ki, “Xarici funksiyaların həyata keçirilməsi daxili funksiyaların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə kömək edir” (5, s.108). İnsan və cəmiyyət üçün ciddi daxili təhlükələrdən biri ictimai təhlükəli əməllər olmuş, bu səbəbdən onlarla ciddi mübarizə aparılmışdır. İbtidai icma quruluşu şəraitində ictimai təhlükəli əməllər dedikdə hamılıqla pislənilən, mövcud adətlərin pozulması ilə müşayiət olunan, insan, cəmiyyət və idarəçilik üçün ciddi təhdidlər yaradaraq onlara zərər vuran və bu səbəbdən müəyyən cəzalar nəzərdə tutan əməllər anlaşılır. Belə əməllər cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinə və ya bütövlükdə qəbiləyə və ya tayfaya ciddi zərər vururdu. Odur ki, belə əməllərlə mübarizə aparılan cəmiyyət bu sarıdan öz təhlükəsizliyini təmin etmək məcburiyyətində idi.

O zamankı cəmiyyətdə ictimai təhlükəli əməllərlə, sinifli cəmiyyətdə və dövlətdə isə cinayətkarlıqla mübarizə, onların qarşısının alınması, aşkarlanması, açılması, belə əməlləri törədənlərin ifşa olunması, onların axtarılıb tapılması, yadellilərdən qorunması və s. çoxəsrli tarixə malikdir ki, bu da ƏAF-ə aid məsələlərdəndir. “Ümumi mənafe cinayətlərin, xüsusən də cəmiyyət üçün xüsusilə təhlükəli olan cinayətlərin qarşısının alınmasını tələb edir. Buna görə də pozulan rifah nə qədər mühümdürsə və cinayət törətməyə meyl nə qədər güclüdürsə, insanları cinayət etməkdən çəkindirən hallar da, bir o qədər güclü olmalıdır”. (2, s.25).

İnsanları cinayətlərdən çəkindirən mühüm amil isə cəzanın labüd olmasıdır. Cəzanın labüdü-

yünün təmin olunmasında ƏAF mühüm rol oynayır. Bu baxımdan ƏAF qanunla cəza arasında ayrılmaz bir həlqə, vasitə təşkil edir. İctimai təhlükəli əməllərin meydana gəlməsi, heç şübhəsiz ki, onların vaxtında qarşısının alınması, aşkarlanması, açılması, törəmənlərin, məsuliyyətdən yayınanların müəyyən olunub axtarılıb tapılması yönündə müəyyən fəaliyyəti də şərtləndirmişdir ki, bu da məhz ƏAF-dır. Bu baxımdan bu fəaliyyətin meydana gəlməsi təbii və qanunauyğun hal idi. “Cinayətə görə cəza nə qədər tez verilsə, bir o qədər də faydalı olar.” (2, s.60)

Fikrimizcə, cəza ilə ƏAF arasında digər bir əlaqə də diqqəti çəkir. Belə ki, qədim dövrün qanunvericiliyindən məlumdur ki, cəza növləri sırasında damğalama, şikəstetmə olmuşdur. Cinayətkarın damğalanması və ya şikəst edilməsi onun cinayət törətməsini və buna meyilli olduğunu bildirirdi ki, bu da müəyyən mənada ƏAF üçün əhəmiyyətli olan əməliyyat uçotunu xatırladır.

İctimai təhlükəli əməllərə görə cəzanın verilməsi zamanlarından başlayaraq belə əməllərlə mübarizənin əsası qoyulmuşdur ki, bu da primitiv xarakter daşıyan əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin, daha dəqiq desək, axtarış fəaliyyətinin rüşeymlərinin meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Sınıflı cəmiyyət formalaşan zamanlarda o zamankı qanunlarda öz əksini tapmış bəzi hallar bunu təsdiq edir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki qədim dövrün hüquq abidələri (məs., Avesta (avesta-zərdüştilik hələ qəbilə quruluşu dövründə - e.ə. VI əsrdə meydana gəlmişdir) qəbilə quruluşundan dövlət quruluşuna keçid dövrünü, erkən dövlət quruluşunun meydana gəlməsi dövrünü əks etdirirdi. Təsadüfi deyil ki, ibtidai cəmiyyət dövrünün bir çox institutları sivilizasiyanın erkən mərhələlərində də qalmaqda davam edirdi. Belə ki, hüquqda varislik prinsipinin mövcudluğunu əsas götürərək Qədim Şərqi dövlətlərinin hüquq abidələrində (Hammurapi Qanunlarında – e.ə. XVIII əsrdə Babilistanda tərtib olunmuşdur), Manu Qanunlarında, Avestada və s.) rast gəldiyimiz bir sıra məsələlər (obyektiv təqsirləndirmə, ellik zəmanət, ordaliya kimi terminlər, cinayət törədilən hallarda şahidlik institutunun mövcudluğu) və müddəalar bunu bir daha təsdiq etməklə yanaşı onların hələ dövlətəqədərki dövrdə məlum olması barədə müəyyən mülahizə

yürütməyə əsas verir. Məs. obyektiv təqsirləndirmə dedikdə təqsiri olmayan şəxsə cəzanın verilməsi anlaşılır. Təbii ki, bunu düzgün hal saymaq olmaz. Lakin, fikrimizcə, bu yanaşma ilə o zamanki hakimiyyət (qanunverici) cinayət törətmək niyyətində olan şəxsi belə əməllərdən çəkindirməyi qarşıya məqsəd qoyurdu. Əks təqdirdə onun özü ilə yanaşı yaxın qohumları da cəzalandırıla bilərdi. Bu səbəbdən bu barədə məlumatı olan şəxslər (ilk növbədə yaxınları) cəzanın qorxusu altında onu bu əməldən çəkindirməli və lazım gələndisə məlumat verməli idi. İcma üzvlərinin, yaxın qohumların məsuliyyətini məhz bununla izah etmək olar.

Qədim dövrün qanunvericiliyinə nəzər saldıqda dövlətlərin əksəriyyətində ibtidai istintaqın olmaması və ya primitiv formada olması, cinayət prosesinin mülki prosesdən, məhkəmə hakimiyyətinin inzibati hakimiyyətdən ayrılmaması və təbii ki, cinayətlərin araşdırılmasında ƏAF-ın ayrıca bir mərhələ təşkil etməməsi və istintaqdan ayrı olması diqqəti çəkir. Belə bir şəraitdə məmur həm araşdırma aparır, həm də məhkəmə funksiyasını yerinə yetirirdi. Bu məntiqlə yanaşdıqda oxşar vəziyyətin müəyyən qədər ibtidai icma quruluşu dövründə də mövcud olması barədə müəyyən mülahizə yürütmək olar.

Məlumdur ki, ƏAF və onun ayrı-ayrı növləri (cinayət axtarışı, siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat) həm ictimai təhlükəli əməllərlə (cinayətlərlə), həm də digər təhdidlərlə (çevrilişlərlə, üsyanlarla, hərbi təhlükələrlə, separatçılıqla və b. bu kimi təhlükələrlə) mübarizədə mühüm rol oynayır. Bunu qədim dövrə də şamil etmək olar. Lakin şəkildə desək, bu fəaliyyət çərçivəsində cinayət törədən şəxs və ya şəxslər, şahidlər müəyyən olunur, sübutlar axtarılıb tapılır, dövlət başçısına qarşı hazırlanan sui-qəsdlər, üsyanlar aşkar olunur, bu barədə məlumatlar toplanılır və çatdırılır, istər dinc, istərsə də müharibə dövründə casuslardan istifadə olunur. Çünki bu fəaliyyətin əsas məqsədlərindən biri spesifik (aşkar və qeyri-aşkar) üsullarla cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyini cinayətkar qəsdlərdən və digər təhdidlərdən qorumaqdır.

ƏAF həyata keçirilməklə təhlükələr (ibtidai cəmiyyət üçün təhdid olan ictimai təhlükəli əməllər) aşkar olunur, qarşısı alınır və açılması təmin olunur. Belə təhdidləri vaxtında aşkarlamaq və

qarşısını almaqla isə təhlükəsizlik təmin olunurdu. Lakin qədim zamanlarda sözün müasir mənasında ƏAF olmasa da, onun ayrı-ayrı əlamətlərinə rast gəlmək olur. Bu baxımdan o zamankı bu fəaliyyət növü, xüsusən də öz başlanğıcında daha çox əməliyyat-axtarış deyil, primitiv şəkildə axtarış fəaliyyətini xatırladır.

Tarixi faktlar göstərir ki, qədim zamanlarda siyasi axtarışa, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyata lazımcasına diqqət verilmədikdə ciddi təhlükələrin yaranmasına, dövlət başçısına qarşı ağır cinayətlərin törədilməsinə yol açılır. Bunu Qədim Romada baş vermiş tarixi hadisələrin timsalında sezmək olar. E.ə. I əsrdə burada siyasi təşkilatlar – optimatlar və populyarlar (müəyyən mənada “partiyalar”) fəaliyyət göstərdiyi və onlar arasında ciddi mübarizə getdiyi şəraitdə e.ə. 44-cü ildə məşhur sərkərdə və dövlət xadimi Qay Yuli Sezar daimi diktator vəzifəsinə seçilmişdir. E.ə. 58-51-ci illərdə Qalliya yürüşləri zamanı çox güclü kəşfiyyat qrupu yaratmışdır. Lakin Romanın hökmdarı olduqdan sonra o, kəşfiyyatdan demək olar ki, imtina etdi. (4,7) Bu da ona həyatı hesabına başa gəldi. Onun bir sıra siyasi və iqtisadi xarakterli tədbirləri köhnə Roma respublikası rejiminin tərəfdarları olan əyanların güclü müxalifətinə səbəb oldu. L.Q. Kassi və J. Brutun başçılığı ilə ona qarşı qəsd təşkil edildi və o, senatın iclasında öldürüldü. (1, s.167). Ondan sonra hakimiyyətə gələnlər üçün bu, ciddi ibrət dərsi oldu. Tiberi və Domisian kimi tiranlar sayca bir orduya bərabər gizli agentlər saxlayırdılar. Romada onları “delyator” (“informer”) adlandırırdılar. (4, s.7).

Məlum olduğu kimi, ibtidai icma quruluşunun müəyyən tarixi mərhələsində insan cəmiyyəti ibtidai demokratiya mərhələsindən hərbi demokratiya mərhələsinə keçmişdir. Yeni şəraitdə müharibələr soyğunçuluq vasitəsinə çevrilmişdir. E.ə. IV-III minilliklərdə meydana gəlmiş ilk dövlət qurumları olan şəhər-dövlətlər (protodövlətlər) özünün idarəetmə funksiyaları çərçivəsində düşmən hücumlarından müdafiəni, qonşu ərazilərin işğalını həyata keçirirdilər. Göründüyü kimi, əsaslı hələ qəbilə icması dövründə qoyulmuş tayfalar arasında baş verən epizodik toqquşmalar, qonşu ərazilərə hücumlar sonrakı dövrlərdə getdikcə artır, özgə torpaqların, mal-qaranın və digər sərvətlərin, orada

yaşayan əhalinin qula çevrilməsi ilə müşayiət olunan tayfaların iri miqyaslı miqrasiyası müşahidə olunur (13, s.17). Bu yolla yeni ərazilər, mal-qara, qullar, var-dövlət ələ keçirilirdi.

Hərbinin rolunun artması bir sıra digər məsələlərlə yanaşı kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatın meydana gəlməsi ilə müşayiət olundu ki, bu da təbii hal idi. Hərbi başçı qismində çıxış edən qəbilə-tayfa başçısı həm də meydana gəlməkdə olan kəşfiyyat və əks-kəşfiyyata da rəhbərliyi həyata keçirirdi. Çünki hərbi yürüşləri, hərbi əməliyyatları, ərazini yadellilərin hücumlarından müdafiəni kəşfiyyatsız və əks-kəşfiyyatsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Məs., kəşfiyyat zamanı qarşı tərəfin hərbi dəstələrinin sayı, harada yerləşməsi, düşmənin zəif və güclü tərəfləri və s. haqqında məlumatlar toplanılır. Hərbinin rolunun artması və bundan irəli gələn kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat məsələləri protodövlətlər və onları əvəz etmiş erkən dövlətlər dövründə daha geniş vüsət almışdır.

Bu prosesləri qədim Azərbaycan ərazisində də müşahidə etmək olar. Hələ e.ə. IX əsrin 80-ci illərindən başlamış assuriyalıların gələcək Midiya torpaqlarına qarşı mütəmadi viranedici yürüşləri bu torpaqlarda yaşayan tayfaları öz torpaqlarını yadellilərdən müdafiə etmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyə məcbur edirdi. Midiya torpaqlarına assuriyalıların aramsız yürüşləri bu vilayətlərin yerli əhalisini şahların başçılığı altında hərbi itti-faqlarda birləşməyə vadar edirdi. Digər tərəfdən, midiya tayfaları bir-birilə aramsız müharibələr aparırdı. Təxmin etmək olar ki, hərbi demokratiya mərhələsindən başlayaraq bu ərazidə kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat da meydana gəlir. Məs., Avestada hərbi başçının düşmənin hərəkətlərini müşahidə etməsinin göstərilməsi kəşfiyyatın mövcudluğundan xəbər verir. O zamankı kəşfiyyatı öz primitivliyinə görə “ibtidai kəşfiyyat” adlandırmaq olar.

Sınıflı cəmiyyətə və dövlətə doğru yaxınlaşdıqca dövlətin (ilk növbədə hökmdarın) maraqlarına toxunan və ya qəsd edən dövlət xəyanəti, üsyan, dövlətə qarşı sui-qəsd və s. bu kimi dövlətin sülhünə qəsd edən siyasi xarakterli ağır cinayətlər meydana gəldi ki, bu da daha çox siyasi axtarışa aid məsələlərdəndir. Məs., Qədim Misirdə ağır cinayətlər sırasında siyasi rejimə qarşı cinayətlər, döyüş zamanı firona və dövlətə qarşı xəyanət, mo-

narxa qarşı sui-qəsd, qiyam, dövlət sirrini yayma, habelə XVIII sülalənin sonuncu fironu Xoremxəbin dövründə (e.ə. 1319-1292-ci illərdə) məmurlar sırasında başlamış korrupsiyaya qarşı mübarizə göstərilir. (14, s.119) Odur ki, dövlət belə cinayətlərin qarşısının alınmasında, aşkarlanmasında və açılmasında maraqlı idi. Bu kateqoriya cinayətlərin təqib olunması isə dövlətin təşəbbüsü ilə başlayırdı.

Həmin zamanlarda siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat məsələlərinin mövcudluğunu Qədim Hindistanın timsalında da müşahidə etmək olar. Belə ki, burada (Maurya sülaləsinin banisi Çandraquptanın müşaviri olmuş Kaytilyanın Arthaşastrasında) (e.ə. IV əsr) şaha müxtəlif hiyləgərliklərdən (qanunun, faydanın, qorxunun, məhəbbətin hiylələrindən) istifadə etməklə təyin etdiyi nazirlərin düzgünlüyünü, sədaqətliyini sınaqdan keçirməsindən, bunun üçün gizli casuslardan geniş istifadə olunmasından, sonuncuları insanların, izdihamin içinə salmaqda onlar vasitəsilə məlumatların toplanılmasından, konspirasiya qaydalarına əməl olunmasından, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatdan və digər bu kimi məsələlərdən bəhs olunur (21).

Bu məsələlərə Manu Qanunlarında (Qədim Hindistanda) da xüsusi diqqət verilmişdir. Qanunların bir sıra maddələri məhz göstərilən məsələlərdən bəhs edir. Burada göstərilir ki, “Daim müharibəyə hazır olmaq, düşmənin gücünü, sirlərini, zəif cəhətlərini aşkar etmək lazımdır.” (VII fəsil, 102). “Aşkarlanmamaq üçün müşavirələr dağın başında və ya sarayda gizlənərək və ya meşədə təklənərək xəlvəti keçirilməlidir” (11, s.135). Sonuncu müddəə Manu Qanunlarına konspirasiya qaydalarının məlum olması barədə şəhadət verir ki, bu da ƏAF-ə aid məsələlərdən biridir.

Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, ƏAF-ın xüsusiyyətlərindən biri bu fəaliyyət növünün əksər hallarda qapalı xarakter daşmasıdır. Qədim dövrdən başlayaraq təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə məlumatların məxfi saxlanması xüsusi diqqət verilir, bunun üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunurdu. Dövlət, hərbi, xidməti sirlərin yayılması dövlət və cəmiyyətin təhlükəsizliyi üçün təhdid yaradırdı. Bu da məxfilik məsələlərinə xüsusi diqqət verməyi tələb edirdi. Hələ Qədim Misirdə xüsusi təlimatlar məxfi

sənədlərlə davranma qaydalarını müəyyən etmişdir. Burada dövlət sirrini yayma ağır cinayətlərdən biri sayılırdı. Qədim Yunanıstanda da məxfilik məsələsinə xüsusi diqqət verilirdi. Burada Sirakuzalı hökmdarları məxfi məlumatı kənar yerə göndərəkən məxfiliyi qoruyub saxlamaq üçün “çarpının başını qırxdırır, informasiyanı ora yazır və tüklənənə qədər gözləyir, sonra isə həmin ünvana göndərirdilər” (4, s.6-7).

Formalaşmaqda olan dövlətin bu məsələyə qoşulması əslində yuxarıda göstərilən cinayətlər üzrə ƏAF-ı həyata keçirməsi anlamına gəlir. Belə cinayətlərin sayının artması onlarla mübarizədə müvafiq strukturlara da ehtiyac yaradırdı. Əgər göstərilən fəaliyyət növlərinə ehtiyac yaranmışdırsa, deməli, onları həyata keçirən müvafiq vəzifə və funksiyalar da meydana gəlmişdir. Bunu qədim dövrdəki dövlətlərdə mövcud olmuş bir sıra vəzifələrdən sezmək olar. Belə vəzifələrdə ƏAF-ə aid səlahiyyətlərə rast gəlmək olar. Məs., Qədim Misirdə “şahın bütün əmrlərinin məxfi müşaviri olan” vəzir (cati) ölkənin iqtisadi və siyasi həyatı ilə bağlı mühüm səlahiyyətlərlə yanaşı şahın əleyhinə olan adamlara qarşı polis və məhkəmə funksiyasını həyata keçirir, sərhəd məsələlərinə baxırdı.

Qədim Hindistan ərazisində dövlət formalaşan zamanlarda potel adlanan başçı kənd işlərinə ümumi nəzarəti həyata keçirməklə yanaşı polisə başçılıq edir, talyor adlı vəzifə sahibi cinayətlər və xətalər barədə məlumatlar toplayırdı, Maurya imperiyası dövründə isə şahın mühüm səlahiyyətlərinə casuslardan gizli məlumatlar almaq daxil idi, Qədim Azərbaycanda (Midiya və Atropatena dövründə) şəhər hakimləri hakimiyyət nümayəndələrinə polis funksiyalarının yerinə yetirilməsinə köməklik göstərir, onların köməkçiləri daxili təhlükəsizliyi və qaydanı təmin edir, katib əyalət hakiminin işlərinə və davranışına göz qoyurdu, Qədim Afinada fəaliyyət göstərən strateqlər ordu üzərində komandanlıqdan başqa dövlətin xarici və daxili təhlükəsizliyi ilə bağlı bir sıra mühüm vəzifələri icra edirdilər. Təsədüfi deyil ki, müasir dövrdə də bütün dövlətlərdə buna oxşar fəaliyyəti məhz təhlükəsizlik orqanları (Azərbaycanda Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti) həyata keçirir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, qədim dövlətlərin qanunvericiliyində cinayətkarlıqla

mübarizəyə mane olan əməllər diqqətdən kənar da deyildi. Belə hallarda cinayətin və cinayətkarın aşkarlanıb sonuncunun tutulmasına mane olanların məsuliyyəti, ədalət mühakiməsinin təmin olunmasına yönəlmiş hərəkətlər qanunvericilik qaydasında təsbitlənmişdir. Tarixən cinayəti gizlətmə özü belə cinayət sayılmışdır. Bu növ cinayətlər ondan əvvəl törədilmiş cinayətlərin aşkarlanıb açılmasına, onun axtarışına, son nəticədə cinayətkarlıqla mübarizəyə mənfi təsir göstərir. Bu isə onu göstərir ki, o zamankı qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş bəzi cinayətlər ƏAF-lə birbaşa bağlıdır. Müasir sözlərlə ifadə etsək belə hüquqpozmalara cinayətlər barədə məlumat verməmə, onları gizlətmə aid idi. Məs., Qədim Babilə Hammurapi Qanunlarının 16-cı maddəsinə görə qaçmış qulu gizlədən şəxs edam olunmalı idi. (18, s.13). Qədim Hindistanda Manu Qanunlarının 271-ci maddəsində göstərilirdi ki, “kəndlərdə oğurlara yem və təchizatını gizlətmək üçün yer verənlər edam olunmalıdır.” Oxşar müddəaya 278-ci maddədə də rast gəlmək olar. (11, s.209)

Təhlükəsizliyin təmin olunması hamının maraqlarına xidmət etdiyindən (yuxarıda göstərdiyimiz səbəblərdən) hər bir icma üzvü ictimai təhlükəli əməllər barədə məlumat verməkdə maraqlı idi. Müəyyən hallarda cinayət barədə məlumat olan şəxs bu barədə məlumat verməməsi onu gizlətməsinə bərabər idi. Məs., Hammurapi Qanunlarının 109-cu maddəsinə görə cinayətkarların sövdələşməsinə görə onların zərərsizləşdirilməsi üçün zəruri tədbirlər görməyən meyxanaçı cəzalandırılırdı.

Bununla əlaqədar həm də qeyd etmək lazımdır ki, ibtidai cəmiyyətdə ictimai təhlükəli əməllərlə (cinayətkarlıqla) mübarizədə icma üzvlərinin ictimai hakimiyyətə münasibəti mühüm rol oynayırdı. Sosial bərabərlik və ədalət prinsiplərinə söykənən ibtidai demokratiyanın mövcud olduğu şəraitdə hakimiyyətlə sırası üzvlər arasında etibarlı (etibarəddi) münasibətlər sonuncuları cinayətkarlıqla mübarizədə fəal olmağa sövq edirdi.

Qədim dövlətlərdə mövcud olmuş bir çox adətlərin kökü ibtidai icma quruluşu dövrünədək gəlib çıxmasını nəzərə alsaq məlumat verməni də həmin dövrdən başladığını zənn etmək olar. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, istər həmin dövrdə,

istərsə də müasir dövrdə ƏAF-ın başlaması üçün müvafiq məlumatın daxil olması zəruridir. Qeyd etmək kifayətdir ki, ƏAF-ın vəzifəsinə aid məlumat daxil olmadan belə fəaliyyət başlaya bilməz. Bu baxımdan qədim dövrün dövlətlərində rast gəldiyimiz sosial, siyasi, hərbi xarakterli təhlükələr, təhdidlər, cinayətlər barədə məlumat vermə belə əməllərin qarşısının alınmasında, aşkar olunmasında, açılmasında, törədənlərin müəyyən edilməsində əvəzolunmaz rol oynamışdır. Qədim Azərbaycanda (Midiya və Atropatena dövlətləri dövründə) polis funksiyalarını yerinə yetirən xəbərgəzdirlər və mühafizəçilər dövlətin hər yerində fəaliyyət göstərirdilər. (3, s.17) Hətta e.ə. II əsrin ortalarında Qədim Çində xəbərçilərə mükafat verməklə xəbərçilik mükafatlandırılırdı. Böyük ehtimalla güman etmək olar ki, həmin dövrün dövlətlərində rast gəldiyimiz bu məsələ, yəni məlumat vermə ibtidai icma quruluşu dövrünə də məlum idi. Deməli, ƏAF-ın rüşeymləri meydana gəlirdi ki, bu da həmin zamanlardan başlayaraq ictimai təhlükəli əməllərlə (sinifli cəmiyyətdə və dövlətdə isə cinayətlərlə) mübarizəni şərtləndirməklə əməliyyat-axtariş funksiyasının meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır.

Protodövlətlər dövründə dövlət başçıları dövlət və cəmiyyət üzərində nəzarəti daha da gücləndirmişdir ki, bu da o zamankı siyasi axtarışda öz ifadəsini tapmışdır. Qədim dövlətlərin qanunvericiliyindən görmək olar ki, dövlət öz məmurları vasitəsilə cəmiyyətdə və dövlətdə gedən prosesləri öz nəzarətində saxlamağa çalışırdı. Bunu Qədim Hindistanda rast gəlinən Arthaşastradan sezmək olar. Burada şah müxtəlif hiylələrdən istifadə etməklə casuslar, hətta digər nazirlər vasitəsilə nazirlərin və digər vəzifəli şəxslərin ona sədaqətliyini yoxlayır, onları sınaqdan keçirirdi. “Qoy Şah öz kahininə tapşırınsın ki, o and içmiş casuslar vasitəsilə nazirləri aşağıdakı qaydada təhrik etsin: “ Bu Şah özbaşınalıq edir, gəlin onu dəyişək, əvəzinə. ədalətli Şah qoyaq - onun yaxınlarından, əsilzadələrdən, nüfuzlu şəxslərdən ... birini. Hamı bu təkliflə razıdır, bəs sən necə ?” Təklifdən imtina etdiyi təqdirdə həmin nazir (vəzifəli şəxs) təmiz, sədaqətli sayılırdı (21).

Bunun hətta mexanizminə də rast gəlmək olar. Belə ki, Qədim Hindistanda Manu Qanunlarında

deyilirdi ki, kənddə baş vermiş cinayətlər barədə kəndxuda on kəndi idarə edənə, sonuncu iyirmi kəndi idarə edənə, o da öz növbəsində yüzlüyü idarə edənə, o da minliyi idarə edənə məlumat verməli idi. Onların fəaliyyətinə isə şahın etibarlı şəxsi olan xüsusi əyan nəzarət edir. Xüsusi təyin olunmuş şəxs xəfiyyə vasitəsilə onların fəaliyyətini yoxlayır. (VII fəsil) (11, s.136-137)

Göründüyü kimi, bütün qədim dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycan ərazisində məlumat ötürənlərin və casusların köməyindən geniş istifadə olunmuşdur. Bu da bütün ərazidə kriminal durumu və vəzifəli şəxslərin davranışını nəzarətdə saxlamağa imkan verirdi. Fikrimizcə, oxşar yanaşmalar dövlətlərəqədərki dövrlərdə də mövcud olmuşdur.

Bütün bunlar onu göstərir ki, həmin zamanlarda və şəraitdə əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin deyil, primitiv axtarış fəaliyyətinin meydana gəlməsindən danışmaq olar. Qəbilə insanları həm də qohumluq əlamətinə görə birləşdirdiyini nəzərə alsaq, o zaman bu məsələyə çox insanın cəlb edildiyini anlamaq olar. Bu baxımdan ellik zəmanət qan intiqamında təzahür oluna bilərdi. Qəbilə-tayfa başçısı isə mövcud adətlərə riayət olunmasına nəzarət edirdi.

Cinayət təqibinin maraqlı şəxsin (zərərçəkmişin) təşəbbüsü ilə başlanması hələ uzun müddət qədim dövlətlərdə ibtidai icma quruluşunun qalığı kimi qalmaqda davam etmişdir. Məs., Yunanıstanın qədim ədəbi abidələrindən biri olan Homerin "Odiseya" poemasında (homer dövrü - e.ə. XI - IX əsrlər) Odisey tərəfindən qətlə yetirilmiş Antinoyun atası qohumlara müraciət edərək qatilin tapılmasında ona kömək göstərməyə çağırır (8, s.94,95). Təsadüfi deyil ki, həmin zamanlarda cinayətlərin əksəriyyəti xüsusi ittiham xarakteri daşıyır, zərərçəkmişin təşəbbüsü ilə başlayırdı. Qədim dövlətlərdə ümumi ittiham üzrə, yəni dövlətin maraqlarına qəsd edən cinayətlərin sayı hələ azlıq təşkil edirdi. Lakin tədricən bu kateqoriya cinayətlərin sayının artması baş vermişdir ki, bu da ƏAF-ın genişlənməsinə və şaxələnməsinə, bu yönümdə yeni üsul və metodların meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır.

Bu kontekstdə törədilmiş cinayətin açılmasını təmin etmək, cinayətkarı müəyyən etmək, axtarış tapmaq məsələsi ortaya çıxırdı. Bu məsələ ilə bağlı

qədim dövlətlərdə mövcud olmuş sübutlar müəyyən mühakimələr yürütməyə əsas verir. Məlum olduğu kimi, qədim dövlətlərdə məhkəmə prosesində şahid ifadələri, allah mühakiməsi (ordaliya) və onun müxtəlif növləri, etiraf əsas sübut növləri olmuşdur. Bu sübutların da kökünün uzaq keçmişdən gəldiyini güman etmək olar. Həmin dövrlərdə məhkəmənin çəkişmə xarakteri daşması, tərəflərin sübutlar toplaması və təqdim etməsi onların axtarış fəaliyyətində fəal iştirak etməsi anlamına gəlir.

Sübutların tipolojiyasından bəhs edən N. Rulan sübutların transsendent (qeyri-adi) növünə diqqəti yönəldir. Bu sübut növü axirət dünyasının gözə görünməz qüvvələrinə söykənir, bunlara allah mühakiməsi, peyğəmbərlik və andiçmə aiddir. (16, s.165). Məhz həmin sübut növü həm ibtidai cəmiyyətdə, həm də uzun bir zaman kəsiyində sonrakı dövrlərdə də əsas sübut növlərindən biri olmuşdur. Məs., allah mühakiməsi müəyyən işarələrlə şəxsin davranışına hüquqi qiymət verməyə imkan verirdi.

Əslində cinayətlərin aşkarlanmasına, açılmasına yönəlmiş belə yanaşmalar ƏAF-ı əvəz edirdi. Belə ki, peyğəmbərlikdə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs tam passiv subyekt olaraq qalırdı. Bu yanaşma çərçivəsində bəzi yerlərdə "meyitin dindirilməsi" baş verir, digər halda isə heyvanların köməyindən istifadə olunurdu. Birinci halda mərhumu dəfn yerinə aparanaqların yerisinə (necə yeriməsinə) nəzarət olunur: nəşini aparanaqların hərəkət etdiyi istiqamətdən asılı olaraq ölümün təbii olub-olmadığı, qohumla və ya özgə ilə münəqişə nəticəsində baş verib-vermədiyi barədə qənaətə gəlinirdi. İkinci halda isə hörümçəyin yuvacığı qarşısında saplar asılıb düzülür. Bu saplar mərhumin hər bir qardaşını simvolizə edir. Hörümçək hansı sapı çəkərsə, o şəxs təqsirli sayılırdı. Sonuncu halda o, qətlə yetirilənin əvəzinə öz nəslindən bir kişi və ya qadın verməli idi. Bu cür problemləri həll etmək üçün cadugərə müraciət olunurdu. (16, s.165-166.)

Beləliklə, ibtidai cəmiyyətdə digər faktorlarla yanaşı təhlükəsizliyi təmin etmə kimi ümumi maraqlar insanları birləşdirmiş, cəmiyyətin, kollektivin maraqlarının müdafiəedici amili kimi çıxış etmişdir. Təhlükəsizliyə təhdid yarandıqda hamının

birləşməsi onu göstərir ki, ibtidai insanlara, o zamanı tayfalara kollektivlik əlaməti səciyyəvi idi.

İbtidai cəmiyyətdə mövcud olmuş mənafə ümumiliyi ictimai təhlükəli əməllərlə (cinayətlərlə) mübarizəyə müsbət təsir göstərən mühüm amil olmuşdur. Məhz təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlmiş ümumi maraqlar, eləcə də kollektiv məsuliyyət qorxusu, hakimiyyətə etibarlı münasibət insanları ictimai təhlükəli əməllər barədə məlumat verməyə sövq edirdi.

Öncə ictimai təhlükəli əməllərin (ibtidai cəmiyyətdə), sonra isə cinayətlərin (sinifli cəmiyyətdə) meydana gəlməsi ilə onların aşkarlanması, araşdırılması, açılması, onları törədənlərin axtarılıb tapılması məsələləri ilə eyni zamanda baş vermişdir.

Dövlətin qədim funksiyalarından biri olan təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlmiş bu mübarizə ƏAF-ın və onun ayrı-ayrı növlərinin meydana gəlməsinin əsasını qoymuşdur. Öncə adətlərlə, bir qədər sonra isə adət hüququ ilə tənzimlənən bu məsələlər varislik qaydasında sinifli cəmiyyətə və dövlətə transformasiya olunmuş və uzun müddət öz mövcudluğunu saxlamışdır. Qədim dövrün qanunvericiliyində öz ifadəsini tapmış ƏAF-ə aid yuxarıda göstərilən müddəalar və tarixi faktlar bunu sübut edir. Belə müddəalar ƏAF üçün hüquqi baza qismində çıxış etmişdir.

Qəbilələri və tayfaları idarə etmək zərurəti bu və ya digər funksiyaları həyata keçirən idarə etmə orqanlarının (başçı, kahin, hərbi rəis və s.) meydana gəlməsinə gətirib çıxardı. Bu cəmiyyətdə (qəbilə icmasına, ərazi icmasına) siyasi rəhbər insanlar üzərində müəyyən hakimiyyətə malik idi ki, bu da onun hüquq və vəzifələrini şərtləndirir, o cümlədən nəzarət etdiyi ərazidə ictimai qayda və təhlükəsizliyi təmin etmək vəzifəsinə sahib olduğunu göstərir. Bütün bunlar həm də belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, monarxiya üsul idarəsi olan qədim dövlətlərdə (xüsusən də Qədim Şərqdə) dövlət başçısının (hökmdarın) qanunverici, icraedici, məhkəmə, hərbi hakimiyyətlərə malik olması bir qalıq olaraq varislik qaydasında ibtidai cəmiyyətdən ona miras kimi keçmişdir.

yətdən ona miras kimi keçmişdir.

İbtidai icma dövründən başlayaraq sonrakı dövrlərdə də cinayət axtarışı ilə yanaşı ƏAF-ın digər növləri olan siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatın əlamətlərini sezmək olar. Bu baxımdan ƏAF-ın sadalanan növləri, həm də təhlükəsizliyin təmin olunmasının mühüm vasitələri kimi çıxış edirdi. Daxili təhlükəsizliyin təmin olunması dövlətin mühafizə funksiyasını önə çəkir. Məhz ƏAF və onun həyata keçirən orqanlar istər dövlət quruluşuna qarşı cinayətlərlə, istərsə də ümumi cinayətlərlə mübarizədə onların aşkar edilməsinə və qarşısının alınmasına köklənmişdir. Bu mübarizədə, eləcə də xarici təhlükələrin qarşısının alınmasında kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatdan istifadə olunurdu.

Mənafə ümumiliyi bu gün də aktual və praktiki əhəmiyyət kəsb edən mühüm məsələlərdən biridir. İnsan dərk etməlidir ki, onun təhlükəsizliyi cəmiyyətin təhlükəsizliyidir, cəmiyyətin təhlükəsizliyi isə onun təhlükəsizliyidir. Belə düşüncə tərzinə daha çox inkişaf etmiş dövlətlərdə rast gəlmək olar. Şəxsiyyətin mənafeləri ictimai və dövlət mənafeləri ilə üst-üstə düşdükdə o, bunlara biganə qalmamalı və ehtiyac yarandıqda vətəndaş mövqeyi nümayiş etdirməlidir, çünki bu, hamının təhlükəsizliyidir. Tarixi inkişafın çoxəsrli təcrübəsi göstərir ki, cinayətkarlıqla mübarizədə ictimaiyyətin fəal iştirak etməsi bu mübarizəyə müsbət təsir göstərir və təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Müasir dövrdə terrorçuluq hallarının baş verdiyi bir şəraitdə bu məsələ xüsusi aktualıq kəsb edir. Bizim halda bu, baş vermiş hər hansı qayda pozuntusu, xüsusən də hazırlanan, törədilən və ya törədilmiş ağır cinayət, cinayətkar, axtarılda olan şəxs və digər hallar barədə dərhal hüquq mühafizə və xüsusi xidmət orqanlarını məlumatlandırmaqda ifadə oluna bilər. Bu da son dərəcə vacibdir, çünki vaxtında verilmiş məlumat cinayətin qarşısını ala, açılmasına, aşkarlanmasına, axtarılda olanın tapılmasına xeyli köməklik göstərə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1.ASE. 10 cildə. 5-ci cild. B. 1981, 592 s.
- 2.Bekkaria Ç. "Cinayətlər və cəzalar haqqında". "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı. B. 2011. 131 s.

3. İsmayılov X. Azərbaycanın hüquq tarixi. "Elm və təhsil". B. 2015. 572 s.
4. Qasimov C., Bağırov X. Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanlarının qısa tarixi (Dərslik). MTN-in nəşriyyatı. B. 2008. 492 s.
5. Məlikova M. Hüquq nəzəriyyəsi. Dərslik. "Elm və təhsil". B. – 2019. 448 s.
6. Məlikova M, Nəbiyev E.. Xarici ölkənin dövlət və hüquq tarixi B. 2005. 464 s.
7. Tağıyev A. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik. B.- Mütərcim-2018. 504 s.
8. Всеобщая история государства и права. Т.1. Под ред. В.А. Томсинова. М. "Зерцало-М". 2002. 640 с.
9. Воронцов С. А. Спецслужбы России. Учебник. Ростов н/Д: Феникс, 2006. 512 с.
10. Гегель Г. Собр. Соч. Т.1. С. 288. Источник: И.Ю. Козлихин, В.А. Поляков, Е.В. Тимошина. История политических и правовых учений. Учебник. Издательский Дом. С.-Петербург. 2007. 854 с.
11. Законы Ману. Перевод С.Д. Эльмановича, переведенный и исправленный Г.Ф. Ильиным. М. 1960. 359 с.
12. Зеркин Д.П. Объективные законы общественного развития. М.: Мысль. 1982. 158 с.
13. История государства и права зарубежных стран. Под ред. О.А. Жидкова и Н.А. Крашенинниковой. Ч.1. Изд. Моск. Ун-та. 1988. 352 с.
14. История государства и права зарубежных стран. Учебник для вузов. Том 1. 3-е издание, переработанное и дополненное Норма: ИНФРА-М М. 2010. 720 с.
15. Марков Г.Е. Первобытное общество. Учебное пособие.. Изд.-во исторического факультета московского университета. М. 2009. 210 с.
16. Норбер Рулан. Юридическая антропология. М. 1999. 310 с.
17. Петри Э.Ю. Антропология. Т.1. Основы антропологии. Санкт-Петербург. Издание картографического заведения А.Ильина. 1890. 575 с..
18. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Под ред. З.М. Черниловского. М. Юрид. лит. 472 с.
19. Черниловский З.М. Всеобщая история гос-ва и права. М. Юристь. 1995ю 576 с.
20. Юридическая энциклопедия. Издание 5-е, дополненное и переработанное / Под ред. М.Ю. Тихомирова. М.: 2007. 972 с.
21. <http://www.pseudology.org/artkhashastra/index.htm>

Эльбай Набиев

ОБЩНОСТЬ ИНТЕРЕСОВ, ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПЕРВОБЫТНОМ ОБЩЕСТВЕ И В ПРОТОГОСУДАРСТВАХ.

РЕЗЮМЕ

В статье в историческом плане рассматриваются вопросы обеспечения безопасности, которая выступала в качестве одного из объединяющих факторов, уходящих корнями в далекое прошлое – в период первобытно-общинного строя, говорится о круговой поруке, об уголовном розыске как одном из видов оперативно-розыскной деятельности в борьбе с преступностью в древний период, о политическом розыске, разведке и контрразведке, имевших место в отдельных древних государствах, затрагиваются вопросы государственной тайны, секретности того периода.

Elbay NABIYEV**GENERAL INTERESTS, ENSURING SECURITY AND SOME ISSUES OF
OPERATIONAL-SEARCH ACTIVITY IN THE PRIMITIVE SOCIETY AND
PROTO-STATES****SUMMARY**

The article explores security issues from the historical aspect and it is noted that its roots began in the era of the primordial community and acted as one of the connecting factors. It deals with national warranty, a criminal search that was a type of operational-search activity in the fight against crime in ancient times, touches on the political search, intelligence and counterintelligence issues that existed in the image of separate ancient states, state secrets and confidentiality at that time.

Rəyçi: h.ü.e.d., prof. Xəyyam İsmayılov

AİDƏ HƏMİDOVA

BDU-nun Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi kafedrasının doktorantı,

E-mail: hemidovaida@mail.ru

UOT 342.537.36

BƏZİ XARİCİ ÖLKƏLƏRİN HÜQUQ SİSTEMİNDƏ KONSTITUSİYA QANUNLARI

Açar sözlər: konstitusiya qanunu, orqanik qanun, Konstitusiyaya dəyişikliklər, Konstitusiyaya əlavələr.

Ключевые слова: конституционный закон, органический закон, поправки к Конституции, дополнение Конституции

Keywords: constitutional conventions, organic law, amendments to the Constitution.

Xarici ölkələrin hüquq sistemində konstitusiya qanunu anlayışını xarakterizə etmək üçün hər bir ölkənin Konstitusiyası və qanunvericilik sistemini təhlil etməklə müəyyən etmək olar. Bütün fərqli cəhətləri ilə bircə hər bir hüquq ailəsi üzrə Konstitusiya qanunlarının ümumi cəhətlərini də ümumiləşdirmək mümkündür.

Bəzi ölkələrin qanunvericiliyində Konstitusiya qanunları anlayışı özünü fərqli məzmununda bürüzə verir: Konstitusiyaya əlavələr orqanik qanun, Konstitusiyaya dəyişikliklər isə Konstitusiya qanunu kimi anlaşılır. Bu anlayışların bir-birinin sinonimi kimi istifadəsinə də rast gəlmək olur. Hər bir halda bu növ qanunların qəbul olunması ölkənin konstitusiyasında təsbit olunur, onun məzmununda ediləcək əlavə və dəyişiklikləri və ya onun inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur(5, s.21-22). Bu araşdırmanın məqsədləri baxımından məqalədə konstitusiya qanunları dedikdə, Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklər edən qanunlarbaşa düşülür.

Hüquq sistemlərinin araşdırılması belə bir ümumiləşdirmənin aparılmasına əsas verir ki, konstitusiya qanunları vahid akt şəklində olmayan Konstitusiyanın tərkib hissəsi kimi Konstitusiyaya dəyişikliklər barədə, Konstitusiyanın qüvvəyə minməsi barədə, hüquqi qüvvəsinə görə Konstitusiyadan aşağıda dayanan, adi qanundan üstün olan və tənziqləmə predmeti Əsas qanunla

müəyyən olunan akt kimi müxtəlif formalarda çıxış edə bilər. Hər bir halda xarici ölkələrin qanunvericilik sistemində Konstitusiya qanunları digər qanunlardan fərqli xüsusi hüquqi statusa malikdir. Belə ki, onlar formal-hüquqi baxımdan Konstitusiyanın tərkib hissəsi olmadıqda belə, əhəmiyyətinə görə daha çox Əsas qanuna yaxındır və onunla yanaşı qüvvəyə malikdir. Konstitusiya qanunlarının məcmusu konstitusiya qanunvericiliyinin bir hissəsi kimi çıxış etmiş olur.

Qeyd edək ki, Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklər Konstitusiyanın mühafizə mexanizminin bir elementi kimi çıxış edir. Konstitusiyanın “sərt” və ya “yumşaq” olması məhz ona əlavə və dəyişiklərin edilməsi mexanizmi ilə əlaqəlidir. “Mühafizə” mexanizmi sərt olan konstitusiyalara əlavə və dəyişikliklərin aparılması zamanı böyük çətinliklərə rast gəlinir. Konstitusiyaların “sərt” və ya “yumşaq” kimi bölgüsünün əsasında onların hüquqi cəhətləri deyil, sosioloji faktorlar durur. Məhz bu səbəbdən məsələni sırf hüquqi problem kimi nəzərdən keçirmək çətindir. Konstitusiyaya əlavə və ya dəyişikliklərin olunması qaydasının “çətin” və ya “asan” və yaxud konstitusiyanın “sərt” və ya “yumşaq” olması dövlətin tarixi inkişafı, cəmiyyətin ənənələri və ictimai düşüncəsi də daxil olmaqla digər obyektiv və subyektiv faktorlardan asılıdır. Bunu Azərbaycan Respublikasında Konstitusiya qanunlarının qəbulu proseduru ilə bəzi xarici ölkələrin hüquq sistemlərində konstitusiya qanunlarını müqayisə etdikdə daha aydın müşahidə etmək olur. Adətən “sərt” konstitusiyalara ABŞ və Yaponiya konstitusiya qanunları, “yumşaq” konstitusiyalara isə İngiltərə Konstitusiyası aid olunur.

Ayrı-ayrı dövlətlərin hüquq sistemində Konstitusiya qanunlarının hüquqi təhlilinə keçməzdən əvvəl Konstitusiyaya əlavələr və dəyişikliklərin

nəzəri mahiyyəti haqqında bəzi ümumi məsələləri qeyd etmək yerinə düşərdi.

Hüquq ədəbiyyatında Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərin olunması barədə fərqli mövqelər mövcuddur. Bir qrup müəlliflərə görə Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərin olunması qəbul edilməzdir. Bu mövqə təbii hüquq nəzəriyyəsi nümayəndələri tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu fikrin əsaslandırılmasına görə Konstitusiya müqavilə xarakteri daşıyır, siyasi sistemin iştirakçıları arasında “sosial saziş” qismində çıxış edir və bütün iştirakçıların səs çoxluğu ilə qəbul edildiyinə görə razılaşmanın dəyişdirilməsi üçün dövlətin razılığı zəruridir. Müəlliflərin fikrincə, belə bir razılığı əldə etmək mümkün olmadığı üçün Konstitusiyanın dəyişdirilməsi, həmçinin ona əlavələr olunması praktiki olaraq mümkün deyildir. Çünki cəmiyyətin bütün üzvlərinin hansısa konkret məsələdə birləşmələri mümkün deyildir. Digər qrup müəlliflərə görə isə zaman-zaman konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərin edilməsi vacibdir və bu, sosial reallıqlar baxımından zəruridir. Cəmiyyətdə olan ictimai münasibətlərin dinamikliyi statik vəziyyətdə olan konstitusion normaların ona uyğunlaşmasını, başqa sözlə, mətninə əlavə və dəyişikliklərin olunmasını tələb edir. Konstitusiya müəyyən bir zaman çərçivəsində mövcud olan sosial və siyasi gerçəkliyə görə dövlətin təşkili məsələləri təsbit edən bir sənəddir. Bu gerçəkliklər dinamik vəziyyətdə olduğu üçün dövlətin təşkili ilə bağlı məsələlərin daima eyni məzmununda nizamlanması da mümkün deyildir. Məhz buna görə də Əsas qanunun dəyişilməzliyi ideyası ilə razılaşmaq çətindir.

Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərin lehinə olan başqa bir fikir T.Ceffersonun “yeni nəsillər nəzəriyyəsi”nə əsaslanır. Bu nəzəriyyəyə görə keçmiş nəsillərin iradəsi yeni nəsillər üçün məcburi sayıla bilməz. Dünya nemətlərindən ölümlər deyil, dirilər yararlına bilər. Bu halda yeni nəslin əvvəlki nəslin yaratdığı Konstitusiyayı dəyişmək və ona əlavələr etmək hüququ vardır. Bu ideyanın əsasında “tempora mutantur et leges mutantur in illis - dövr dəyişir, qanunlar da onunla birlikdə dəyişir” fikri dayanır(3, s.161).

Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərin olunmasının zəruriliyi fikri ilə razılaşmaq lazım gəlir. Lakin Konstitusiyada onun mətnində müəyyən

dövr ərzində əlavə və dəyişikliklərin edilməsini qayda kimi təsbit olunması ilə birmənalı şəkildə razılaşmamaq üçün əsaslar mövcuddur. Məsələn, 1933-cü il Portuqaliya Konstitusiyasına görə hər on ildən bir Konstitusiyada dəyişikliklərin edilməsi icrası zəruri hesab olunurdu. Bu halda dövlətin Əsas qanunu buna tələbat olmadan dəyişdirilmiş olur ki, bunu da hüquqyaratmanın stabilliyi aspektindən uğurlu hal kimi qiymətləndirmək çətindir.

Qeyd etmək lazımdır ki, anqlosakson hüquq ailəsinə malik olan bəzi ölkələrdə vahid konstitusiya anlayışı olmasa da, hüquqi qüvvəsinə görə demək olar ki, hər birində Konstitusiya qanunları hüququn mənbələri sferasında özünəməxsus yer tutur. Bu ölkələrdə Konstitusiya qanunlarına ilk növbədə konstitusiyalar, belə aktın olmadığı ölkələrdə (İngiltərə, Kanada) isə konstitusiya aktları aid olunur. İngiltərədə bu növ qanunlara Parlament haqqında 1911-ci il aktını, ona dəyişiklikləri nəzərdə tutan 1949-cu il qanununu, Monarxın nazirləri haqqında 1937, 1964 və 1875-ci il qanunlarını, Xalq nümayəndəliyi haqqında 1969-cu il aktını, Yerli özünüidarəetmə haqqında 1972-ci il aktını və sairiləri aid etmək olar. Kanadada isə belə qanunlara 1982-ci il Kanada aktı və Konstitusiya aktını, 1982-ci il Konstitusiya aktına əlavələri nəzərdə tutan 30 akt və qaydaları (orders), hər iki akta əlavə və dəyişiklikləri nəzərdə tutan aktlar da daxildir. Konstitusiyanın vahid akt kimi qəbul olunduğu ölkələrdə konstitusiya aktlarına konstitusiyaya əlavə və dəyişiklikləri nəzərdə tutan qanunlar da Konstitusiya qanunları hesab olunur(7, s.168-169).

İngiltərə də daxil olmaqla Yeni Zelandiya, İsveç kimi ölkələrdə Konstitusiya aktlarına əlavə və dəyişiklik etmək cari qanunlardan heç nə ilə fərqlənmir. Heç şübhəsiz ki, bu həmin aktlara əlavə və dəyişikliklərin olunmasının “asan”lığı ancaq məsələnin hüquqi aspektlərində özünü göstərir, sosioloji baxımdan bu əlavə və dəyişiklikləri çətinləşdirən müxtəlif faktorlar mövcud ola bilər.

Azərbaycan Respublikası hüquq sistemindəki Konstitusiya qanunlarının mahiyyəti baxımdan əhəmiyyətli təcrübələrdən biri Fransa qanunvericilik sistemində Konstitusiya qanunlarının mövcudluğudur.

Fransada Konstitusiyaya qanunu dedikdə Konstitusiyanın özü deyil, onun məzmununa edilən dəyişikliklər Konstitusiyaya qanunu (loi constitutionnelle) kimi başa düşülür (4, s.95).

Fransa Konstitusiyasının 89-cu maddəsinə görə Konstitusiyaya dəyişikliklərin edilməsi barədə təşəbbüs irəli sürmək səlahiyyəti Respublika Prezidentinə, Baş nazirə və parlamentin üzvlərinə məxsusdur. Konstitusiyaya dəyişikliklərin olunması barədə layihə və ya təklif eyni məzmununda parlamentin hər iki palatası tərəfindən qəbul olunur. Dəyişiklik referendumla qəbul edildikdə yekun olaraq qəbul olunmuş hesab olunur. Lakin Konstitusiyaya dəyişiklik barədə layihə Respublika Prezidenti tərəfindən Konqres kimi parlamentin birgə müzakirəsinə verilməsi barədə qərar qəbul edildikdə referendum keçirilmir. Bu halda irəli sürülən dəyişiklik layihəsi səsə 3/5 səs çoxluğu ilə qəbul edilərsə, qəbul olunmuş sayılır.

Fransa hüquq sistemində konstitusion əhəmiyyətli məsələlər orqanik qanunlarla tənzimlənir. Məsələn, Konstitusiyanın 34-cü maddəsində parlamentin müvafiq məsələlərlə bağlı qanunlar qəbul etmək səlahiyyətinin məhz orqanik qanunlarla dəqiqləşdirilmələr və əlavələr edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu təcrübənin Azərbaycan Respublikasında da mövcudluğunun şahidi olmaq olar. AR Konstitusiyasının 94.III və 95.IV maddələrində də belə əlavələrin məhz Konstitusiyaya qanunu ilə qəbul olunması imkanı təsbit olunmuşdur.

Fransa Konstitusiyasının bir çox müddəalarında orqanik qanunların qəbulu blanket şəkildə nəzərdə tutulur. Konstitusiyanın 46-cı maddəsinə görə, Əsas qanunun orqanik qanun kimi müəyyən etdiyi qanunlar aşağıdakı şərtlərlə qəbul olunur və ya dəyişdirilir.

Qanun layihəsi və ya təklif daxil olduqdan 15 gün müddət ərzində parlamentin irəli sürüldüyü müvafiq palatasında müzakirəyə və səsə qoyulur. Bundan sonra isə adi qanunlar üçün Konstitusiyanın 45-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada müzakirələr keçirilir. İrəli sürülən təklif və ya layihə təqdim olunduğu mətndə parlamentin hər ikipalatasında ardıcıl şəkildə baxılır. İki palata arasında qanunvericilik təşəbbüsü və ya qanun layihəsi ilə bağlı iki oxunuşdan sonra fikir ayrılığı

yarandıqda fikir ayrılığına səbəb olan məsələlərlə bağlı yeni mətnin hazırlanması üçün baş nazirin təklifi ilə birgə paritet komissiya yaradıla bilər.

İki palata arasında orqanik qanunun qəbulu ilə bağlı razılıq olmadıqda qanun layihəsi Milli Yığıncaq (aşağı palata) tərəfindən sonuncu oxunuşda yalnız mütləq səs çoxluğu ilə qəbul edilə bilər. Senata aid olan orqanik qanunlar eyni redaksiyada hər iki palata tərəfindən qəbul olunmalıdır. Respublika Prezidenti orqanik qanunla bağlı veto hüququna malikdir. Bu kontekstdə AR Prezidentinin Konstitusiyaya qanunları ilə bağlı mütləq veto hüququna malik olmasını həm Fransa, həm də Azərbaycan Respublikası üçün bu növ qanunların qəbulu prosedurunun ümumi cəhəti kimi qəbul etmək olar.

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də, Fransa Konstitusiyasına uyğun olaraq Konstitusiyaya qanununun qəbulu prosedurunda onun konstitusion nəzarət mexanizmindən keçərək qüvvəyə minməsi ilə əlaqədardır. Əsas qanunun 61-ci maddəsinə görə orqanik qanunlar dərc edilməmişdən əvvəl konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən Konstitusiyaya Şurasına təqdim olunur ki, Şura onun Konstitusiyaya uyğun olub-olmaması barədə rəyini bildirir. Məlumat üçün qeyd etmək lazımdır ki, adi qanunlar da dərc edilməmişdən öncə Respublika Prezidenti, Baş nazir, Milli yığıncağın sədri, Senatın sədri, 60 deputat və ya 60 senat tərəfindən eyni məqsədlə Konstitusiyaya Şurasına göndərilə bilər. Konstitusiyaya Şurası isə bununla əlaqədar bir ay müddətində qərar qəbul etməlidir. Həmçinin Hökumətin tələbi ilə bu məsələ təxirəsalınmaz olduqda müddət səkkiz günə endirilir. Konstitusiyaya Şurasının qərarı qəti sayılır və buna görə də Şuranın qanunun Konstitusiyaya zidd hesab etdiyi müddəaları dərc olunmur və qüvvəyə minmir. Fransada orqanik qanunlar yalnız Konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən Konstitusiyaya Şurası tərəfindən onun Konstitusiyaya uyğunluğunu təsdiq etdikdə dərc olunur və qüvvəyə minir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 156.V maddəsinə görə Konstitusiyaya qanunu Konstitusiyanın əsas mətninə zidd olmamalıdır. Qanunvericilik sistemindəki aktların iyerarxik olaraq bir-birinə uyğunluğunu təmin etmək səlahiyyəti Konstitusiyaya Məhkəməsinə mənsubdur. Zənn etmək olar ki, konstitu-

siya qanunlarının Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin iyerarxiyasında yeri aydın şəkildə ifadə olunmadığı üçün ona konstitusion nəzarət məsələləri Konstitusiyanın 130-cu maddəsində birbaşa öz təsbitini tapmamışdır. Konstitusiya qanunları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının ayrılmaz hissəsi sayıldığı üçün bu növ qanunların Konstitusiyaya uyğunluğunun əvvəlcədən yoxlanılması mexanizminin milli hüquq sistemində səmərəli olacağı qənaətini yaradır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 153-cü maddəsinə görə Konstitusiyanın mətnində dəyişiklikləri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi və ya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti təklif etdikdə, təklif olunan dəyişikliklərə dair əvvəlcədən Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin rəyi alınır. Milli hüquq sistemində Konstitusiya ilə bağlı referendumların keçirilməsi təcrübəsi göstərir ki, adətən ümumxalq səsverməsinə Əsas qanuna dəyişikliklərlə birgə əlavələr də çıxarılır. Bu təcrübədən 2009-cu il martın 18-də və 2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmiş ümumxalq səsverməsində (referendumda) istifadə olunmuşdur. Belə olan halda Konstitusiyaya referendumla edilən əlavələr qüvvəyə minməmişdən əvvəl Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən Konstitusiyaya uyğunluğu yoxlanılmış olur.

Qeyd olunanları ümumiləşdirsək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Konstitusiyaya edilən əlavələrin bir qismi qüvvəyə minməmişdən öncə konstitusion nəzarət qaydasında Konstitusiyaya uyğunluğu yoxlanılır, Konstitusiya qanunu formasında edilən əlavələr isə qüvvəyə minməmişdən öncə belə bir yoxlamaya məruz qalmamış olur.

Konstitusion nəzarətin qitə hüquq sisteminin xüsusiyyətlərini, bunu zəruri edən tarixi səbəbləri və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına referendumla edilən əlavələrin qəbulu proseduru və təcrübəsini nəzərə alaraq bu qaydanın ölkəmizdəki Konstitusiya qanunlarının qəbulu prosedurunun da tətbiq olunması müvafiq hüquq normalarının səmərəliliyi baxımdan məqsədəuyğun olardı.

Fransadakı orqanik qanunların qəbulu prosesinin təhlili onun barəsində “çətinləşdirilmiş” prosedura malik olduğu haqqında fikir irəli sür-

məsinə kifayət qədər əsas vermir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının Konstitusiya qanununun qəbulu üçün nəzərdə tutduğu qaydanı daha uğurlu saymağa əsas verir. “Çətinləşdirilmiş” prosedurun tərkib hissəsi kimi Dövlət başçısının müvafiq növ qanunlarla bağlı mütləq veto hüququna malik olmasını, Konstitusiya qanunu layihəsinin 6 aylıq ara verməklə iki dəfə müzakirəsini xüsusi olaraq qeyd etmək yerinə düşərdi.

Fransa Konstitusiyasında barəsində orqanik qanun qəbul edilməsi nəzərdə tutulan məsələlərin dairəsi də kifayət qədər genişdir. Bu sırada Respublika Prezidentinin seçilməsinin şərtləri, müəyyən vəzifəli şəxslərin təyin olunması, parlament mandatının əvəzlənməsi qaydası, parlament palatalarının fəaliyyət müddəti, onun üzvləri, onların maaşları, seçilməsi şərtləri, Konstitusiya şurasının təşkili, fəaliyyət və oraya müraciət qaydası, məhkəmələrin statusu, Avropa Birliyi vətəndaşlarının yerli seçkilərdə iştirakının tətbiqi kimi məsələlər aid edilmişdir.

Konstitusiya qanunlarının özünəməxsus cəhətləri ilə diqqəti cəlb edən roman-german hüquq ailəsinə daxil olan ölkələrdən biri İtaliya hüquq sistemidir. İtaliya hüquq sistemində Konstitusiya qanunu anlayışından Konstitusiyanın müxtəlif maddələrində istifadə olunur. İtaliya Konstitusiyasında konstitusiyaya yenidən baxılması və Konstitusiya qanunları məsələsi ayrıca fəsilə - VI bölmənin II fəslində nizamlanmışdır.

İtaliyanın Əsas qanununun 138 və 139-cu maddələrinə əsasən Konstitusiyayı dəyişən və digər Konstitusiya qanunları hər palata tərəfindən minimum üç aylıq fasilə ilə iki ardıcıl müzakirədən və hər iki palata üzvlərinin mütləq səs çoxluğu ilə ikinci səsvermədən sonra qəbul olunmuş hesab olunur. Bu növ qanunlar dərc edildikdən üç ay müddətində qanunverici palataların hər hansı birinin 1/5 hissəsi, 500 min seçici və ya 5 vilayət şurası tərəfindən tələb edildikdə referendumla çıxarılır. Referendumla çıxarılan qanunlar etibarlı səsələrin mütləq çoxluğu ilə bəyənilmədikdə qəbul edilməmiş sayılır. Konstitusiya qanunu ikinci səsvermədə palataların hər birində üzvlərin 2/3 səs çoxluğu ilə qəbul olunduqda o referendumla çıxarılır.

İtaliya Konstitusiyasının 71-ci maddəsinə

görə isə, Konstitusiyaya qanunları da daxil olmaqla ümumilikdə qanunvericilik təşəbbüsü hüququ hökumətə, parlamentin istənilən üzvünə, eyni zamanda Konstitusiyaya qanunu ilə müəyyən olunan digər orqan və institutlara məxsusdur. Bundan başqa xalq da Konstitusiyaya qanunu təşəbbüsü ilə çıxış etmək hüququna malikdir. Belə ki, 50 min seçici Konstitusiyaya qanunu layihəsini təklifini irəli sürə bilər.

İtaliya hüquq sistemindən fərqli olaraq Azərbaycan Respublikası hüquq sistemində vətəndaşların Konstitusiyaya qanunlarının layihəsini irəli sürmək hüququ nəzərdə tutulmamışdır. “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının qanunvericilik təşəbbüsü hüququndan istifadə etməsi qaydası haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2 oktyabr 2019-cu il tarixli 1689-VQ sayılı qanunun 3-cü maddəsinə görə vətəndaşların qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Konstitusiyaya qanunlarının layihələri təqdim oluna bilməz. Həmçinin vətəndaşların qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında təqdim etdiyi qanun (qərar) layihəsində Konstitusiyaya dəyişikliklərin edilməsi də daxil ilə olmaqla referendumla bağlı məsələlər nəzərdə tutula bilməz.

İtaliyada Konstitusiyanın dəyişdirilməsi və ona əlavələr edilməsinin eyni qanun formasında qəbul edilməsi onun dövlət forması və tarixi inkişafı ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası özünün mətnində dəyişiklik və əlavələr edilməsinin fərqli hüquqi mexanizmini nəzərdə tutmuşdur. Fikrimizcə, bu məsələdə müvafiq institutun effektivliyini qiymətləndirilməsi üçün hər bir ölkənin milli xüsusiyyətləri əsas götürülməklə onun üstünlükləri ortaya çıxarılmalıdır. İstənilən halda Konstitusiyada əlavə və dəyişikliklər Konstitusiyanın qəbulu forması ilə sıx bağlıdır və ondan asılıdır.

İtaliya Konstitusiyasında barəsində Konstitusiyaya qanunlarının qəbul edilməsi nəzərdə tutulan məsələlərə deputatların sayı (48-ci m.), bəzi vilayətlərin statusu (116-cı m.), Konstitusiyaya məhkəməsinə konstitusion qanunçuluq haqqında işin başlanması üçün müraciətin şərtləri, forması və müddətləri, Konstitusiyaya Məhkəməsi hakimlərinin müstəqilliyinin təminatları (137-ci m.) aid olunur.

Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklər barədə

qanun kimi Almaniya Federativ Respublikası Konstitusiyasında Konstitusiyaya qanunları anlayışını təhlil etmək, onun qəbulunun “çətinləşdirilmiş” mexanizmini öyrənmək əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

AFR Konstitusiyasının 79-cu maddəsinə görə Əsas qanun onun mətnini dəyişdirən və ya ona əlavələr edən qanunla dəyişdirilə bilər. Bu növ qanun Bundestaq və Bundesratda 2/3 səs çoxluğu ilə qəbul oluna bilər. Həmçinin Əsas qanunun Federasiyanın torpaqlara bölgüsü, torpaqların qanunvericilikdə iştirak prinsipləri və ya Əsas qanunun 1 və 20-ci maddələrində təsbit olunmuş prinsiplərin dəyişdirilməsinə yol verilmir.

Əsas qanuna müvafiq əlavə və dəyişiklikləri nəzərdə tutan qanun layihəsini təklif etmək səlahiyyətləri digər qanunlarla eynidir. Bu layihələri Bundestaqa Federal hökumət, Bundestaqın və ya Bundesratın üzvləri irəli sürə bilər. Federal hökumətin layihələri ilk əvvəl Bundesratda irəli sürülməlidir.

Konstitusiyaya qanunu layihəsi təşəbbüsünü irəli sürə bilən subyektlərin dairəsi də milli hüquqda Konstitusiyaya qanunlarının özünəməxsus cəhətlərindən biri kimi göstərilir. M.F.Məlikovaya görə Konstitusiyaya qanunlarının aşağıdakı özünəməxsus cəhətləri vardır:

- 1) AR Konstitusiyasına əlavələr Konstitusiyaya qanunu şəklində qəbul edilir;
- 2) AR Konstitusiyasının ayrılmaz tərkib hissəsidir;
- 3) AR Konstitusiyasının əsas mətninə zidd olmamalıdır;
- 4) AR Konstitusiyasına əlavələrin təklif edilməsi hüququna AR Prezidenti və ya AR Milli Məclisinin azı 63 deputatı malikdirlər;
- 5) AR Konstitusiyasında onun “Ümumi müddəalar” adlanan birinci bölməsində əks etdirilmiş müddəalarla əlaqədar əlavələr təklif edilə bilməz;
- 6) digər qanunlardan özünün xüsusi qəbul edilməsi qaydası ilə fərqlənir(2, s.169-170).

Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərin qəbuluna görə bariz “çətinləşdirilmiş” nümunəsini ABŞ Konstitusiyasını göstərmək olar. Belə ki, onun dəyişdirilməsi və yaməzmununa əlavələrin edilməsi mexanizmi adi qanundan fərqlənən çox mürəkkəb qaydalar sistemini nəzərdə tutur. Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklər Konqresin

hər iki palatasının 2/3 hissəsinin (adətən bu qaydada qəbul olunur) və ya ştatların qanunvericilik orqanlarının 2/3 hissəsinin tələbi ilə çağırılan Konvent tərəfindən qəbul olunur. Bu əlavə və dəyişikliklər ştatların qanunvericilik orqanlarının 3/4 hissəsi və ya ştatlarda xüsusi olaraq bu məqsədlə çağırılmış konventlərin 3/4 hissəsi tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra qüvvəyə minir (5, s.354). Məhz bu mexanizmə görə qəbul olunmuş Konstitusiyaya əlavələr bəziləri qüvvəyə minməmişdir. Bu baxımdan haqlı olaraq elmi ədəbiyyatda ABŞ Konstitusiyasını “sərt” konstitusiyalara aid edirlər.

Yaponiya Konstitusiyasına əlavə və dəyişikliklərin də özünəməxsus proseduru nəzərdə tutulmuşdur ki, onu “sərt” Konstitusiyaya kimi xarakterizə etməyə əsas verir. Bu mexanizm “Əlavə düzəlişlər” adlanan IX fəsildə öz əksini tapmışdır. 96-cı maddəyə görə Konstitusiyaya əlavə

düzəlişlər parlamentin təşəbbüsü ilə irəli sürülür, hər iki palatanın deputatlarının 2/3 hissəsinin səs çoxluğu ilə qəbul edilir, daha sonra isə xalq tərəfindən xüsusi referendumda və ya parlament tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada seçkilərdə mütləq səs çoxluğu ilə bəyənildikdə qəbul olunmuş sayılır. Bu qaydada təsdiqlənmiş əlavə dəyişikliklər İmperator tərəfindən xalqın adından qüvvədə olan Konstitusiyanın tərkib hissəsi kimi dərhal dərc olunur.

Göstərilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olur ki, Konstitusiyaya qanunun qəbulu, onun “çətinləşdirilmiş” mexanizmi və tənzimləmə predmeti dövlətin forması, onun tarixi inkişafı və obyektiv və subyektiv faktorlara bağlıdır. Hüquqi tənzimlənmənin qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olmaq üçün göstərilən mexanizmlərin elementlərindən istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. 12 noyabr 1995-ci il.
2. Məlikova M.F. Hüquq nəzəriyyəsi. Dərslik. Yenidən ilənməmiş və əlavələr edilmiş üçüncü nəşri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 448s.
3. Gözler K. Kurucu İktidar. Ekin Kitabevi yayınları, 1998, 190s.
4. Гавриленко В.И., Ленкина Т.А. Конституционные и органические законы: интерпретация понятий в конституциях российской федерации и зарубежных стран // Вестник Саратовской государственной юридической академии, 2014, № 1 (96). с.93-97.
5. Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов / Под общ. ред. чл.-корр. РАН, проф. М. В. Баглая. М.: Норма, 2004. 832 с.
6. Конституции зарубежных стран. Сборник / Сост. В.Н.Дубровин М.:Юрлитформ, 2009, 440с.
7. Марченко М. Н. Правовые системы современного мира. Учебное пособие. М.: ИКД «Зерцало-М», 2001. 400с.

Аида Гамидова

Конституционные законы в правовой системе некоторых зарубежных стран

Резюме

В статье на основе сравнительного анализа исследуются вопросы юридической силы, порядка принятия и другие аспекты конституционных законов развитых зарубежных стран, особое внимание уделяется установкам Конституции Азербайджанской Республики по исследуемым вопросам, подчеркиваются их отличительные особенности, обусловленные историческими, традиционными и национальными факторами страны. В статье даются научные подходы к вопросам темы, к которым выражена авторское отношение.

Aida Hadimova**Constitutional conventions in the legal system of some foreign countries****Summary**

The article explores the issues of legal force, order of adoption and other aspects of the constitutional laws of developed foreign countries on the basis of comparative analysis. special attention is paid to the provisions of the Constitution of the Republic of Azerbaijan on the studied issues, emphasizes their distinctive features due to the historical, traditional and national factors of the country. The article provides scientific approaches to the issues of the topic, to which the author's attitude is expressed.

Rəyçi: h.ü.f.d., dos. C.Süleymanov

AYDIN ƏLİYEV

**AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
Cinayət hüququ və cinayət prosesi şöbəsinin
böyük elmi işçisi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

E-mail: aydin.vk@gmail.com

UOT 342.721

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASI İLƏ BƏYAN OLUNMUŞ YAŞAMAQ HÜQUQUNA DAİR NORMANIN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: yaşamaq hüququ, ölüm cəzası, insan, insan həyatının başlanğıcı, insan həyatının sonu

Ключевые слова: право на жизнь, смертная казнь, человек, начало жизни человека, конец жизни человека.

Keywords: the right to live, the death penalty, human, the beginning of human life, end of human life.

Yaşamaq hüququ – insanın birinci fundamental təbii hüququdur. Onsuz bütün digər hüquqlar öz mənasını itirir, belə ki, ölümlərin heç bir hüquqa ehtiyacı yoxdur. Obyektiv olaraq o, demokratik bir cəmiyyətdə hüquq və azadlıqların başlanğıcı, meyarı, dayaq nöqtəsi kimi çıxış edir... İnsansız, ondan kənarında, ondan ayrılıqda istənilən hüquq boş bir abstraksiyaya çevrilir. Hüquqlar fərdin həyatının bir şərti və tərkib hissəsidir [7, s. 198]. Məhz buna görə ölkədə aparılan bütün dəyişikliklərin, islahatların, bəyan olunmuş proqramların və məqsədlərin, işlənən iqtisadi siyasətin kökündə insan amili durmalıdır. İnsanın həyatının, sağlamlığının, şəxsi təhlükəsizliyinin, şərəf və ləyaqətinin mühafizəsi əsas fundamental ideyadır. Başqa nə varsa ona uyğunlaşdırılmalıdır. Yaşamaq hüququ insana dövlət, hakimiyyət tərəfindən deyil, ana təbiət tərəfindən verilir. Hər şeydən üstün olan bu dəyərin tanınması, ona hörmət edilməsi və onun hərtərəfli qorunması dövlətin və onun müvafiq orqanlarının vəzifəsidir.

Yaşamaq hüququ – hər bir insanın qanunla qorunan ayrılmaz hüququdur. Bu hüququn məzmunu ondan ibarətdir ki, heç kəs qəsdən həyatdan

məhrum edilə bilməz. Yaşamaq hüququ dövlətin üzərinə insan həyatının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və qəsdən adamöldürmə cinayətlərinin effektiv araşdırılması kimi bir öhdəlik qoyur [14].

Amerika Birləşmiş Ştatlarının 4 iyul 1776-cı il tarixli İstiqlal Bəyannaməsində ilk dəfə elan edilmiş yaşamaq hüququ [12] XX əsrin ortalarına kimi nə ABŞ-ın, nə də digər dövlətlərin konsitusiyaalarında nəzərdə tutulmurdu. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən qəbul etmiş İnsan Hüquqları Haqqında Ümumi Bəyannamənin 3-cü maddəsilə hər bir insanın yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququnu malik olduğu bəyan edilmişdir [9]. Bir müddət sonra, yəni 1950-ci ildə Avropa Şurası çərçivəsində İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası qəbul olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası tərəfindən 25 dekabr 2001-ci ildə təsdiq olunmuş həmin Konvensiyanın 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsilə bəyan edilir: «hər kəsin yaşamaq hüququ qanunla qorunur. Heç kəs qanunla ölüm cəzası nəzərdə tutulmuş cinayət törətməyə görə, məhkəmə tərəfindən çıxarılmış belə hökmün icrasından başqa həyatından məhrum edilə bilməz» [10].

Həmin maddənin 2-ci hissəsilə həyatdan məhrum etmənin, güc tətbiqində mütləq zərurətin nəticəsi olduğu aşağıda göstərilən hallarda göstərilən normanın pozulması kimi nəzərdən keçirilməyi müəyyən edilir:

- a) istənilən şəxsin hüquqa zidd zorakılıqdan qorunması üçün;
- b) qanuni həbsi həyata keçirmək və ya qanuni

əsaslarla həbsdə olan şəxsin qaçmasının qarşısını almaq üçün;

c) qanuna müvafiq olaraq çevriliş və ya qiyanın yatırılması üçün [10].

Yaşamaq hüququna dair əhəmiyyətli sənədlərdən biri də 1966-cı ildə BMT çərçivəsində qəbul olunmuş Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktdır. Azərbaycan Respublikasının 13 avqust 1992-ci ildə qoşulduğu həmin Paktın 6-cı maddəsilə yaşamaq hüququnun hər bir insanın ayrılmaz hüququ olduğu və onun qanunla qorunduğu bəyan edilir [11].

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, danılmaz əhəmiyyətinə, beynəlxalq hüquq normalarında və ayrı-ayrı ölkələrin milli qanunvericilik aktlarında təsbit edilməsinə baxmayaraq, bu gün dünyanın heç bir yerində yaşamaq hüququ real olaraq tam təmin olunmur. Bir çox obyektiv və subyektiv səbəblərlə bağlı olaraq, insanların yaşamaq hüququ bu gün də ciddi təhlükələrlə üzləşir.

Birincisi, insanlar müxtəlif cinayət əməllərinin qurbanı olur (məsələn, 2016-cı ildə reqlon ölkələrindən Rusiya Federasiyasında 15561 nəfər, İranda 2300 nəfər, Azərbaycanda 179 nəfər, Ermənistanda 87 nəfər, Gürcüstanda 39 nəfər qəsdən adamöldürmə cinayətinin qurbanı olmuşdur); ikincisi, müxtəlif müharibə və münaqişələr nəticəsində daha böyük sayda insan həyatını itirir (məsələn, Ermənistan Respublikasının ölkəmizə qarşı etdiyi hərbi təcavüz nəticəsində son otuz il ərzində hər iki tərəfdən on minlərlə insan həyatdan məhrub olmuşdur); üçüncüsü, müxtəlif terror aktları böyük sayda insanın ölümünə səbəb olur (məsələn, bir neçə gün əvvəl Yeni Zelandiyada məsciddə törədilmiş terror aktı nəticəsində 49 nəfər həlak olmuş, 50 nəfərə yaxın insan yaralanmışdır); dördüncüsü, təbii fəlakətlər, qəzalar, digər fəvqəladə hadisələr çoxsaylı insanın həyatdan məhrum olması ilə nəticələnir (Məsələn, 2002-ci ildə Lıvov ş. yaxınlığında aviaşou keçirilən zaman Su-27 qırıcı təyyarəsi qəzaya uğramış, tamaşaçıların üzərinə düşməsi nəticəsində 77 nəfər, o cümlədən 28 uşaq, həlak olmuş 543 nəfər müxtəlif dərəcəli xəsarət almışdır) və s. [8; 13; 15; 16].

Bütün bunlar beynəlxalq təşkilatlardan və dünyəvi dövlətlərdən insanların yaşamaq hüququnun təmin edilməsi yolunda daha effektiv tədbirlər

görməyi tələb edir.

Yuxarıda göstərilən beynəlxalq sənədlərə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsinin I hissəsilə hər kəsin yaşamaq hüququnun olduğu bəyan edilir [1, s. 11]. Bu Konstitusiya norması, hər şeydən əvvəl, yaşamaq hüququnun toxunulmazlığı və həyatdan qanunsuz məhrum etmənin yolverilməzliyi deməkdir.

Yaşamaq hüququ dövlət, eləcə də digər subyekt tərəfindən insanın özbaşına həyatdan məhrum edilməsinə bilavasitə qüvvədə olan qadağa ilə yanaşı, hər bir fərdin həyatının müdafiəsinə görə dövlətin məsuliyyətini də nəzərdə tutur. Yaşamaq hüququnun təminatçısı kimi dövlətin daşdığı bu məsuliyyət qanunların, bütün səviyələrdə dövlət orqanlarının fəaliyyətinin məna və məzmununu müəyyən edir.

Yaşamaq hüququnun dövlət müdafiəsi dövlətin bütün fəaliyyət sahələrində həyata keçirilir, həmin vəzifənin bütün dövlət orqanları tərəfindən yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur, fəaliyyəti həyat üçün təhlükəli olan bütün digər subyektlər barəsində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsini tələb edir.

Yaşamaq hüququ Konstitusiya səviyyəsində insanın işgəncə və əzaba, ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya, özünün könüllü razılığı olmadan tibbi, elmi və başqa təcrübələrə məruz qoyulmasının qadağan edilməsi, sosial təminat verilməsi, eləcə də hər kəsin sağlamlığının qorunması, tibbi yardım almaq və sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüquqlarının müəyyən edilməsi yolu ilə təmin edilir [Konstitusiyanın 38; 39; 41 və 46-cı maddələri].

İnsanın özbaşına olaraq həyatdan məhrum edilməsinin konstitusional-hüquqi vasitələrlə qadağan edilməsi və belə təhlükənin qarşısının alınması üzrə dövlətin vəzifələri sahəvi qanunvericiliklə konkretləşdirilir. Yaşamaq hüququnun təminatı olaraq insan həyatı Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 18-ci fəslinin 120-125-ci maddələri qorunur. Həmin Məcəllənin 120-ci maddəsinə əsasən qəsdən adamöldürmə xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasına aid edilir və belə əməlin törədilməsinə görə müəyyən hallarda ən ciddi cəza növü olan ömürlük azadlıqdan

məhrumətinin tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur [3, s. 112-113].

Eyni zamanda cinayət qanunvericiliyində həyat üçün təhlükə yaradan terrorçuluq, insanları girov götürmə, hava və ya su nəqliyyatı gəmisini, yaxud dəmir yolu qatarını qaçırma, habelə belə gəmiləri və ya qatarı qaçırmaq məqsədilə ələ keçirmə, dəniz quldurluğu, tikinti, mədən işlərinin və sair işlərin aparılmasının təhlükəsizlik qaydalarını pozma, partlayış təhlükəli obyektlərdə təhlükəsizlik qaydalarını pozma, radioaktiv materiallarla qanunsuz davranma, qanunsuz olaraq silah, onun komplekt hissələrini, döyüş sursatı, partlayıcı maddələr və qurğular əldə etmə, başqasına vermə, satma, saxlama, daşıma və gəzdirmə və digər cinayət əməllərinə görə məsuliyyət nəzərdə tutulur.

Cinayət-prosessual qanunvericilikdə yaşamaq hüququ cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə törədə biləcək qərarların qəbul edilməsi və ya hərəkətlərə yol verilməsinin qadağan edilməsi vasitəsilə həyata keçirilir (CPM-in 13.1-ci maddəsi).

Yaşamaq hüququnun həyata keçirilməsi və müdafiəsi həyatın başlanğıcı və sonu kimi konkret hüdüdlərə malikdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 24-cü maddəsinin II hissəsilə müəyyən edildiyi kimi, hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır. Bununla bağlı olaraq insanın yaşamaq hüququ onun həyatının başlanğıcı və sonu, yəni doğum və ölüm faktları ilə əlaqələndirilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsinin II hissəsilə dövlətə silahlı basqın zamanı düşmən əsgərlərinin öldürülməsi, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmünə əsasən ölüm cəzasının tətbiqi və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallar istisna olmaqla, hər bir şəxsin yaşamaq hüququnun toxunulmaz olduğu bəyan edilir [1, s. 11].

Həmin maddənin III hissəsində qeyd olunduğu kimi, «müstəsna cəza tədbiri kimi ölüm cəzası, tam ləğv ediləndək, yalnız dövlətə, insan həyatına və sağlamlığına qarşı xüsusilə ağır cinayətlərə görə qanunla müəyyən edilə bilər» [1, s. 11].

Qeyd etməliyik ki, Konstitusiyanın 27-ci maddəsinin II hissəsinin mətnində «məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmünə əsasən ölüm cəzasının tətbiqi» ifadəsinin, III hissəsinin mətnində isə «tam ləğv ediləndək» ifadəsinin işlədilməsi ölkəmizdə ölüm cəzasının ləğv edilməsinin müvəqqəti xarakter daşması təəssüratını yaradır. Lakin bu real vəziyyətə uyğun deyil, belə ki, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində ölüm cəzası nəzərdə tutulmur. 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mətninin və 2002-ci il avqustun 24-də, 2009-cu il martın 18-də və 2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmiş ümumxalq səsvermələri (referendumları) nəticəsində Konstitusiyaya edilmiş əlavə və dəyişikliklərin mətnləri ilə qarşılıqlı təhlili göstərir ki, ötən müddət ərzində Konstitusiyanın 27-ci maddəsinin mətni heç bir dəyişikliyə uğramamış, yəni ilkin variantda olan məzmununu saxlamışdır. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edilən zaman Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin ayrı-ayrı maddələrində ölüm cəzasının nəzərdə tutulduğunu və onun ləğv edilməsinin ancaq müzakirə mövzusu olduğunu nəzərə alaraq, belə nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsinin II hissəsinin mətnində «məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmünə əsasən ölüm cəzasının tətbiqi», eləcə də III hissəsinin mətnində «tam ləğv ediləndək» ifadələri yerində işlədilmişdir. Lakin 10 fevral 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə Azərbaycan Respublikasında ölüm cəzası ləğv edildikdən sonra Konstitusiyanın 27-ci maddəsinin II və III hissələri ilə cinayət qanunvericiliyi arasında uyğunsuzluq yaranmışdır. Belə ki, həmin Qanunla Azərbaycan Respublikasında ölüm cəzasının tam ləğv edilməsinə, 30 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə qəbul edilmiş yeni Cinayət Məcəlləsində ölüm cəzası kimi cəza növünün nəzərdə tutulmasına və bundan sonra, 2002, 2009 və 2016-cı illərdə ümumxalq səsvermələri (referendumları) yolu ilə Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərin edilməsinə baxmayaraq Konstitusiyanın 27-ci maddəsinin II və III hissələri əvvəlki məzmun-

da qalmışdır. Yəni ölüm cəzasının ləğv edilməsi nəticəsində Konstitusiyanın 27-ci maddəsinin III hissəsi artıq faktiki olaraq işləməyən qanun normasına çevrilmişdir. Həmin normanın məzmunundan göründüyü kimi, müstəsna cəza tədbiri kimi, yalnız dövlətə, insan həyatına və sağlamlığına qarşı törədilə bilən xüsusilə ağır cinayətlərə görə qanunla ölüm cəzasının müəyyən edilməsi ancaq «ölüm cəzası, tam ləğv edilənədək» mümkün ola bilmiş. Odur ki, ölüm cəzasının tam ləğv edilməsi faktı artıq belə bir qanunun qəbul edilməsini istisna edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsinin IV hissəsilə qanunla nəzərdə tutulmuş zəruri müdafiə, son zərurət, cinayətkarın yaxalanması və tutulması, həbsdə olanın həbs yerindən qaçmasının qarşısının alınması, dövlətə qarşı qiyamın yatırılması və ya dövlət çevrilişinin qarşısının alınması, ölkəyə silahlı basqın edilməsi halları istisna olmaqla insana qarşı silah işlədilməsi yolverilməz sayılır [1, s. 11].

«Polis haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun, «Daxili qoşunların statusu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun, Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin, Cəzaçəkmə müəssisələrinin Daxili İntizam Qaydalarının, eləcə də digər müvafiq normativ hüquqi aktların müvafiq müddəaları aşağıda göstərilən məqsədlərlə silah və xüsusi vasitələrin tətbiq edilməsinə nəzərdə tutur:

1) insan həyatına və sağlamlığına real təhlükə yaradan basqın və ya digər zorakılıq hərəkətlərinin qarşısının alınması;

2) qiyam və ya kütləvi ixtişaşların qarşısının alınması;

4) girovovların azad edilməsi, terrorçuluq, dövlətin konstitusiya quruluşunun zorla dəyişdirilməsi və digər cinayətkar qəsdlərin qarşısının alınması;

5) yaşayaş binalarına, habelə müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların binalarına qrup halında basqının dəf edilməsi;

6) cinayət törədilməsində şübhələnildiyinə görə tutulmuş, barəsində həbs qətimkan tədbiri seçilmiş və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə, yaxud ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum olunmuş

şəxslərin həbsdən qaçmasının, onların zorakılıqla azad edilməsinin, habelə silahlı müqavimət göstərmənin qarşısını alınması;

7) hərbi qulluqçuların, daxili işlər orqanları əməkdaşlarının və islah-əmək müəssisələri işçilərinin həyatına və ya sağlamlığına təhlükə törədən basqının dəf edilməsi və odlu silahın digər şəxs tərəfindən ələ keçirilməsinin qarşısının alınması;

8) hərbi şəhərciklərə, hərbi eşalonlara və dəstələrə, mühafizə olunan obyektlərə, qurğulara və yüklərə, vətəndaşların mənzillərinə, dövlət orqanlarının, ictimai birliklərin, müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların binalarına qrup halında və ya silahlı basqının dəf edilməsi;

9) fəvqəladə vəziyyət rejimi şəraitində yaşayış məntəqəsinə giriş-çıxış postlarında əməkdaşın və ya hərbi qulluqçunun tələblərinə baxmayaraq dayanmaqdan imtina edən nəqliyyat vasitəsinin zədələnilib saxlanması;

10) özlərində olan silahı və döyüş texnikasını təhvil vermək barəsində olan qanuni tələbləri yerinə yetirməkdən imtina edən silahlı qrupların müqavimətinin qırılması və onların hüquqa zidd hərəkətlərinə son qoyulması.

Silah tətbiqinə ilə bağlı olan göstərilən tədbirlərin yolverilən olmasının qiymətləndirilməsi onların qanuni məqsədlərə xidmət etməsilə yanaşı, ortaya çıxacaq həyatdan məhrum etmə riskinin nail olunacaq nəticəyə mütənasibliyinin təsdiq edilməsinə tələb edir.

Yuxarıda göstərilən məqsədlərlə silah və xüsusi vasitələrin tətbiq edilməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsinin IV hissəsilə müəyyən edilən tələblərə cavab verir. Lakin bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, 27-ci maddənin IV hissəsinin mətninə «ölkəyə silahlı basqın edilməsi halları» ifadəsinin daxil edilməsilə təkrarçılığa yol verilmişdir. Belə ki, dövlətə silahlı basqın edilməsi silah tətbiq edilməsinə əsas verən hal kimi Konstitusiyasının 27-ci maddəsinin II hissəsidə nəzərdə tutulmuşdur. Odur ki belə bir halın həmin maddənin IV hissəsində bir daha təkrar olunması qanunvericilik texnikası baxımından düzgün deyil.

Göstərilənlərə əsaslanaraq hesab edirik ki, qeyd olunan ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası

nın 27-ci maddəsinin II hissəsinin mətnindən «məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmünə əsasən ölüm cəzasının tətbiqi» ifadəsinin, həmin maddənin III hissəsinin, yaxud onun mətnin-

də olan «tam ləğv edilənədək» ifadəsinin, eləcə də həmin maddənin IV hissəsinin mətnindən «, ölkəyə silahlı basqın edilməsi» ifadəsinin xaric edilməsi məqsədəuyğundur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏLƏR

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2016. 92s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessua Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2014. 568 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: «Hüquq Yayın Evi», 2017, 756 s.
4. Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli. Bakı, Hüquq Ədəbiyyatı, 2010. 724 s.
5. Барихин А.Б. Большая юридическая энциклопедия. (Серия Профессиональ-ные справочники энциклопедии») М.: Книжный мир, 2010. 960 с.
6. Комментарийк Конвенциои защите прав человекаи основных свободи практике её применения. Под / ред. В. А. Туманова, Л. М. Энтина. Москва: Норма, 2002. 336 с.
7. Матузов, Н. И. Право на жизнь в свете российских и международных стандартов //Правоведение. 1998. № 1. С. 198 – 212.

İnternet resursları

8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanda cinayətkarlığın əsas göstəriciləri(002_1(3). URL:[https://www.stat.gov.az/source/crimes/\(müraciət tarixi – 13.03.2019\)](https://www.stat.gov.az/source/crimes/(müraciət_tarixi_13.03.2019)).
9. İnsan Hüquqları Haqqında Ümumi Bəyannamə. URL: http://www.justice.gov.az/?view=humanrights&post_id=1 (müraciəttarixi – 17.03.2019).
10. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası. URL: http://az.aidhr.org/?page_id=537(müraciəttarixi – 17.08.2018).
11. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt. URL: [http://www.mfa.gov.az/files/file/bmt3%20\(1\).pdf](http://www.mfa.gov.az/files/file/bmt3%20(1).pdf)(датаобращения – 18.03.2019).
12. Декларация независимости США. URL:<https://ru.wikipedia.org/wiki/>(дата обращения– 22.03.2019).
13. Мировой Атлас Данных. URL:<https://knoema.ru/atlas/topics/Преступность/Убийства/Уровень-убийств>(дата обращения– 23.03.2019).
14. Право на жизнь. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Право_на_жизнь(дата обращения – 17.03.2019).
15. Скниловская трагедия 27 июля 2002 года. URL:<https://ru.wikipedia.org/wiki/>(дата обращения – 25.03.2019).
16. Террор в Новой Зеландии. URL:<https://22century.ru/society/75643>(дата обращения– 24.03.2019).

Айдын Алиев

**Некоторые аспекты конституционной нормы о праве на жизнь,
провозглашенной Конституцией Азербайджанской Республики****Резюме**

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы обеспечения право на жизнь, предусмотренное как в международном, так и национальном законодательстве. Анализируя статьи 27 Конституции Азербайджанской Республики автор приходит к выводу, что на момент принятия Конституции Азербайджанской Республики в 1995 году указанная статья отвечала соответствующим требованиям. Однако после отмены смертной казни в уголовном законодательстве Азербайджанской Республики возникла несоответствие между частями II и III статьи 27 Конституции и уголовным законодательством Азербайджанской Республики, что требует внесения соответствующих изменений в содержание анализируемой статьи.

Aydin Aliyev

**Some aspects of the constitutional norm on the right to life,
proclaimed by the Constitution of the Republic of Azerbaijan****Summary**

This article deals with topical issues of ensuring the right to life, as provided for in both international and national legislation. Analyzing article 27 of the Constitution of the Azerbaijan Republic, the author comes to the conclusion that at the time of adoption of the Constitution of the Azerbaijan Republic in 1995, this article met the relevant requirements. However, after the abolition of the death penalty in the criminal legislation of the Republic of Azerbaijan there was a discrepancy between parts 27 and 21 of the Constitution of 27 and the criminal legislation of the Republic of Azerbaijan, which requires making appropriate changes to the content of the analyzed article.

Rəyçi: h.ü.f.d., dos. S.Ağayev

ASİF QƏDİROV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Hüquq kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: asif.qadirov.71@mail.ru

UOT 342.7

CİNAYƏT PROSESİNDƏ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİNATININ KONSTITUSİON-HÜQUQİ ƏSASLARI

Açar sözlər: informasiya təhlükəsizliyi, cinayət prosesi, konstitusiyə-hüquqi əsaslar, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları, vəkil sirri.

Ключевые слова: информационная безопасность, уголовный процесс, конституционно-правовые основы, права и свобода человека и гражданина, тайна адвоката.

Keywords: information security, criminal procedure, constitutional and legal framework, rights and freedom of a person and citizen, the secret of a lawyer.

İnsan hüquq və azadlıqlarının təbii və ayrılmaz xarakterinin tanınması dövlətin onları müdafiə etməsinin, onların hüquqi və digər təminatları sisteminin yaratmasının əhəmiyyətini azaltmır. İnsan hüquq və azadlıqlarının dövlət müdafiəsinin təminatlılığı dövlətin Konstitusiyasının 12-ci maddəsində ifadəsini tapmış ali məqsədi ilə bağlıdır. Həmin maddəyə əsasən insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Hakimiyyətin ayrı-ayrı qolları insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına görə cavabdehlik daşıyır. Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən Konstitusiyada təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcudur.

İstənilən hüquqi kateqoriyanın realizə mexanizminin olması həmin hüququn və ya digər hüquqi konstruksiyanın səmərəsinə birbaşa təsir edir. Hüquq və azadlıqların təminatı çox geniş anlayışdır. Buraya konkret hüququn həyata keçirilməsi qaydalarından tutmuş, bu qaydalar pozulduqda görülməli olan tədbirlər, o cümlədən

hüquqların həyata keçirilməsini stimullaşdıran müxtəlif təsir vasitələri aiddir. Təminat mexanizmi, sadəcə, Konstitusiyə ilə nəzərdə tutulmur. Çoxsaylı hüquq və azadlıqlar sahə təminatı mexanizminə də malikdirlər və dövlət birbaşa hüquqla nəzərdə tutulmayan çoxsaylı vasitələrdən istifadə etməklə insanların hüquq və azadlıqlarının səmərəli realizə olunmasına çalışır. Buna görə də hüquq və azadlıqların realizə mexanizmi tək bir hüquq sahəsinin imkanları xaricində qalan müəyyən tədbirlər kompleksinə çevrilir. Konstitusiyada bu təminatların əsasları nəzərdə tutulur [9, s.125].

Vəzifəli şəxslərin prosessual vəzifələrinin lazımı qaydada icrasının ən mühüm təminatı – cinayət prosesi iştirakçılarında verilmiş prosessual hüquqlardır. Bu hüquqlar sistemində şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin prosessual hüquqları, o cümlədən vəsatət qaldırmaq və cinayət prosesini aparan orqanların və vəzifəli şəxslərin hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət vermək hüququ xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şəxsin ona qanunla verilmiş hüquqdan istifadə edib-etməməsi onun öz iradəsindən asılı olsa da, onun öz hüquqlarından hər hansı birinin pozulması ilə razılaşması heç bir hüquqi qüvvəyə malik deyildir [7, s.95].

Cinayət prosesinin hüquqi tənzimlənməsi cinayət prosessual hüququn mənbələri tərəfindən reallaşır. CPM-in 2.1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından;
2. CPM-dən;
3. Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarından;

4. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən.

Konstitusiyanın ali hüquqi qüvvəyə malik olmasına görə bir çox insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının yüksək dəyər ifadə etməsi nəzərə alınmaqla onlar məhz Konstitusiyada təsbit olunaraq cinayət-prosessual qanunvericiliyin digər mənbələri hesabına daha geniş tənzimlənmişdir.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının dövlət müdafiəsini təmin etmək üçün Konstitusiya həmin vəzifənin həyata keçirilməsinin müxtəlif üsul və vasitələri də daxil olmaqla təminat sistemini yaradır. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının dövlət təminatı yalnız demokratik siyasi və hüquqi rejimin mövcud olduğu şəraitdə mümkündür. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları tarixən demokratiyanın inkişafı ilə əlaqədar yaranmış və yalnız demokratik cəmiyyətdə həyata keçirilə bilər. Konstitusiyanın 7-ci maddəsində Azərbaycan dövlətinin demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublika elan edilməsi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının dövlət təminatının vahid sisteminin yaradılması ilə müəyyən olunmalıdır.

Ümumiyyətlə, hüquqi təminat dedikdə, normativ hüquqi aktlar ilə müəyyən edilmiş elə vasitə və üsullardır ki, onların köməyi ilə vətəndaşların hüquqları mühafizə və müdafiə edilir, pozulmasının qarşısı alınır və nəticələri aradan qaldırılır.

Cinayət prosesində şəxslər üçün tanınan əsas təminatlardan biri onların barəsində olan, ümumiyyətlə, cinayət mühakimə icraatının maraqlı ilə əlaqədar olan informasiyanın yayılmasının qarşısının alınmasını, qanunla qorunan sirlərin yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada yayıla bilməsini özündə əks etdirən informasiya təhlükəsizliyinin təminatıdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsində bu təminata konstitusion-hüquqi xarakter verilir. Konstitusiyanın 32-ci maddəsinin I və II hissələrinə görə, hər kəsin şəxsi toxunulmazlıq, şəxsi və ailə həyatının sirrini saxlamaq hüququ vardır. Qanunla nəzərdə tutulan hallardan başqa, şəxsi və ailə həyatına müdaxilə etmək qadağandır. Hər kəsin şəxsi və ailə həyatına qanunsuz müdaxilədən müdafiə hüququ vardır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, demokratik dövləti sə-

ciyyətləndirən cəhətlərdən biri ilk növbədə fərdin özünün hüquqlarını müdafiə etməkdə daha artıq fəallığa malik olmasıdır [6, s.106]. Bu cür fəallıq isə hüquqlarını müdafiə etmək üçün ona verilmiş hüquqlardan irəli gəlir. Təsadüfi deyildir ki, hüquqi müdafiənin təmini hüquqi dövlətin hər bir şəxsə öz hüquqlarını müdafiə etməsi üçün dövlətin hüquq-mühafizə orqanları və məhkəmələrinə real müraciət etmək imkanını yaratmaq vəzifəsidir.

Ümumiyyətlə, şəxsi toxunulmazlıq insan fəaliyyətinin ailə, məişət və intim münasibətlərdə həyat tərzini əhatə edir. İnsanın bu sahələrdə həyat fəaliyyətinə dövlət, ictimai təşkilatlar, ayrı-ayrı vətəndaşlar müdaxilə və nəzarət edə bilməzlər. İnsanın həyat tərzini, düşüncələri, şəxsi qeydləri, tutduğu gündəlik yazışmaları, telefon danışıqları, övladlığa götürmə sirri onun şəxsi həyatının sirrinə aiddir. Məzmunundan asılı olaraq sirlər: şəxsi, dövlət, qulluq, hərbi, peşə növlərində ola bilərlər. Şəxsi və ailə sirri heç kimə etibar olunmayan və olduqca şəxsi xarakter daşıyan sirlərdir [3, s.165-166].

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq Konstitusiyanın 32-ci maddəsinin III hissəsində təsbit edilir ki, öz razılığı olmadan kimsənin şəxsi həyatı haqqında məlumatın toplanılmasına, saxlanılmasına, istifadəsinə və yayılmasına yol verilmir. Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, heç kəs onun xəbəri olmadan və ya etirazına baxmadan izlənilə bilməz, video və foto çəkilişinə, səs yazısına və digər bu cür hərəkətlərə məruz qoyula bilməz.

Konstitusiyanın 32-ci maddəsinin III hissəsinin tələbindən irəli gələrək “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinin II hissəsində qeyd edilir ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını, hüquqi şəxslərin qanuni mənafeələrini pozmaq qadağandır. Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiqi ilə bağlı insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müvəqqəti məhdudlaşdırılmasına yalnız “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunla müəyyən edilmiş qaydada cinayətlərin qarşısının alınması, onların açılması, məhkəmə, istintaq və ya təhqiqat

orqanlarından gizlənən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran şəxslərin, itkin düşənlərin axtarışı zamanı yol verilə bilər. Qeyd edilən məqsədlərdən heç biri olmadıqda, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektləri tərəfindən şəxsi həyatının toxunulmazlığına olan təminat pozulmuş olacaqdır. Həmçinin, həmin Qanunun 14-cü maddəsinin IX hissəsinin tələbinə əsasən, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirərkən dövlət sirri və xidmət sirri sayılan, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin təşkilinə, əməliyyat məlumatların mənbəyinə, üsul və metodlarına, eləcə də vətəndaşların şəxsi və ailə həyatına aid olan məlumatlar aşkarlanmamalıdır. Həmçinin, nəzərə almaq lazımdır ki, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin siyahısı, habelə onların keçirilməsi üçün səbəb və əsaslar yalnız “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunla müəyyən edilir.

Konstitusiyanın 32-ci maddəsinin IV hissəsinə əsasən, hər kəsin yazışma, telefon danışqları, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirrini saxlamaq hüququna dövlət təminat verir. Bu hüquq qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada cinayətin qarşısını almaqdan və ya cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti üzvə çıxarmaqdan ötrü məhdudlaşdırıla bilər. Bu cür məlumatların ələ keçirilməsi özünü ya prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi zamanı, ya da əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı göstərə bilər. Burada dövlət təminatının nələrdən ibarət olması məsələsini aydınlaşdırmaq gərəklidir. Həmin təminatları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. CPM-in 256.1 və 259.1-ci maddələrinə əsasən bu cür göndərişlər üzərinə həbs və ya məlumatların ələ keçirilməsi, bir qayda olaraq, məhkəmənin qərarı əsasında reallaşdırılır, yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş təxirəsalınmaz hallarda müstəntiq öz qərarı ilə bu fəaliyyəti gerçəkləşdirə bilər;

2. CPM-in 259.3-cü maddəsinə əsasən, bəzi məlumatların, yəni maliyyə əməliyyatları, bank hesablarının vəziyyəti və vergilərin ödənilməsi barədə məlumatlar daxil olmaqla, şəxsi, ailə, dövlət, kommersiya və ya peşə sirrini təşkil edən məlumatlarının ələ keçirilməsi yalnız məhkəmə qərarı əsasında həyata keçirilə bilər;

3. Telefon və digər qurğularla aparılan da-

nışıqların, rabitə və digər texniki vasitələrlə ötürülən məlumatların ələ keçirilməsi altı aydan artıq davam edə bilməz.

Oxşar müddəə Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 8-ci maddəsində də əksini tapmışdır. Həmin maddəyə əsasən, hər kəs öz şəxsi və ailə həyatına, mənzilə və yazışma sirrinə hörmət hüququna malikdir. Milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş, ölkənin iqtisadi rifah maraqları naminə, iğtişas və ya cinayətlərin qarşısını almaq üçün sağlamlığı, yaxud məənəviyyəti qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan hallar istisna olmaqla, bu hüququn həyata keçirilməsinə dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən müdaxiləyə yol verilmir. Hüquq mühafizə orqanlarının fərdi xarakterli məlumatlarla işləmək qaydası müvafiq qanunlarla, ilk növbədə cinayət-prosessual qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Hüquq mühafizə orqanları vətəndaşların şəxsi həyat sirrinə müdaxilə zamanı qanunla müəyyən edilmiş həddi aşmamalıdır. Hüququn hər hansı məhdudlaşması demokratik cəmiyyət üçün bunun zəruriliyindən asılıdır [6, s.272].

CPM-in 12.1-ci maddəsinə əsasən, cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar cinayət prosesində iştirak edən bütün şəxslərin Konstitusiyaya ilə təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına riayət olunmasını təmin etməlidirlər. Maddənin məqsədi cinayət prosesi gedişində Konstitusiyada təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatının hüquqi əsaslarının cinayət-prosessual qanunvericiliyində möhkəmləndirilməsidir.

CPM-in 16-cı maddəsi isə konstitusion norma şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnu daha ətraflı şəkildə tənzimləyərək onun təmin edilməsini cinayət mühakimə icraatının prinsiplərindən biri səviyyəsinə çıxarır. Həmin maddəyə əsasən, cinayət təqibi gedişində heç kəsin şəxsi (özünün və ailəsinin) həyatın sirrinin, telefon danışqları, poçt-teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatların və başqa məlumatların sirrinin saxlanması hüququ CPM ilə nəzərdə tutulmuş hallardan başqa məhdudlaşdırıla bilməz. Poçt, teleqraf və digər göndərişlərin üzərinə həbs qoyma, onu yoxlama və götürmə, telefon və di-

gər qurğularla aparılan danışıqların və başqa rəbitə və texniki kanallar vasitəsi ilə ötürülən məlumatların və başqa məlumatların tutulması CPM ilə müəyyən edilmiş hallarda, bir qayda olaraq, məhkəmənin qərarı ilə həyata keçirilə bilər. Bu maddənin məqsədi cinayət prosesi gedişində şəxsi həyatın toxunulmazlığını təmin edən müddəaların cinayət-prosessual qanunvericiliyində təsbit olunması ilə şəxsi həyat sirlərinin təminatına nail olunmasından ibarətdir.

Ümumiyyətlə, cinayət-prosessual qanunvericiliyində həyat sirlərinin qorunması təminatları aşağıdakı formalarda öz ifadəsini tapmışdır:

- Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin susmaq hüququ;
- Müstəntiqin şəxsi həyat sirlərini yaymamaq vəzifəsi;
- Başqa cinsdən olan şəxsin yanında müəyyən icazə verilməməsi;
- Zəruri hallarda məhkəmə baxışının qapalılığı;
- Şəxsi yazışma sirlərinin məhkəmə iclasında onu yazan tərəflərin razılığı ilə açıqlanması və s.

Konstitusiyanın 127-ci maddəsinin V hissəsinə əsasən, bütün məhkəmələrdə işlərin icraatı açıq aparılır. İşə qapalı iclasda baxılmasına yalnız o halda icazə verilir ki, məhkəmə açıq icraatın dövlət, peşə və kommərasiya sirlərinin açılmasına səbəb olacağını güman edir, ya da vətəndaşların şəxsi və ya ailə həyatının məxfiliyini qorumaq zərurətinin mövcudluğunu müəyyən edir. Lakin məhkəmə iclasının açıq keçirilməsi nə qədər prosesin daha ədalətli və tərbiyəvi xarakter daşmasına xidmət etsə də, bəzi hallarda onun qapalı keçirilməsinə zərurət yaranır. İclasın zərurət olduqda qapalı şəkildə keçirilməsi Konstitusiyada qeyd edilmiş sirlərin yayılmasının qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Buna görə də qeyd edilən müddəanın özündə cinayət prosesində informasiya təhlükəsizliyinin təminatını ehtiva etdiyini söyləsək, yanlış olmarıq.

Qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər təminatlardan biri CPM-in ibtidai araşdırma məlumatlarının yayılmasının yolverilməzliyini özündə əks etdirən 222-ci maddəsidir. İbtidai araşdırma məlumatların yayılması, CPM-in 222.2 və 222.6-cı maddələrində nəzərdə tutulmuş hallardan başqa, yolverilməzdir.

İbtidai araşdırma məlumatlarının yayılmasının qarşısının alınması ibtidai araşdırma sirlərinin qorunmasına yönəlmişdir [1, s.46].

CPM-in 222-ci maddəsinin təhlilindən aydın olur ki, ibtidai araşdırmanın heç də bütün məlumatları yayılma qadağası altında deyildir. Cinayət işi üzrə məhkəmə baxışınadək ibtidai araşdırma məlumatları cinayət prosesinin iştirakçıları və jurnalistlər tərəfindən yalnız müvafiq olaraq müstəntiqin, təhqiqatçının, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun və ya məhkəmənin icazəsi ilə ibtidai araşdırmanın maraqlarına zidd olmayan və cinayət prosesinin digər iştirakçılarının hüquq və qanuni mənafelərini pozmayan həddə yayıla bilər.

İbtidai araşdırma sirləri dedikdə, cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliklə qorunan, cinayət işinin təhqiqatı və istintaqı ilə bağlı olan, yayılması və ya qeyri-qanuni istifadəsi təhqiqatın və istintaqın və ya onun iştirakçılarının qanuni maraqlarına ziyan vura bilən konfidensial məlumat başa düşülür [4, s.27]. Kommentariya müəllifləri isə qeyd edirlər ki, ibtidai araşdırma sirlərini təşkil edən məlumatlar dedikdə, cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliklə qorunan, ibtidai araşdırmanın maraqlarını əks etdirən, təhqiqatçı, müstəntiq, yaxud ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror tərəfindən konfidensial hesab edilən və ibtidai araşdırmanın maraqlarına real və potensial təhlükənin qarşısının alınması məqsədilə yayılmasına qadağa qoyulan məlumatlar başa düşülür [8, s.676].

Cinayət-prosessual qanunvericilik məhkəmə baxışından fərqli olaraq, ibtidai araşdırma məlumatlarının yayılmasını qadağan edir. Bu ondan irəli gəlir ki, ibtidai araşdırma məlumatlarının gizli saxlanması, bir qayda olaraq, hər bi cinayət işi üzrə cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə, istintaqın obyektiv, hərtərəfli və tam aparılmasına, habelə istintaq aparıcı şəxsə kənar təsirin aradan qaldırılmasına təminat yaradır. Əks təqdirdə isə ibtidai araşdırma məlumatlarının vaxtından əvvəl elan edilməsi (yayılması) istintaqı aparılan cinayət işinə son dərəcədə mənfi təsir göstərir və bir çox hallarda təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının və qanuni marağının pozulması ilə nəticələnir [2, s.411].

CPM-in 222.6-cı maddəsinə əsasən, ictimai maraq kəsb etməsi, yanlış məlumatların yayılmasının qarşısının alınması və ya cinayətə görə məsuliyyətin labüdlüyünün nümayiş etdirilməsi ilə əlaqədar ibtidai araşdırma məlumatları ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən və ya ibtidai araşdırmanı aparən orqan tərəfindən bilavasitə və ya kütləvi informasiya vasitələri ilə açıqlana bilər. Bu zaman açıqlanan məlumat cinayət hadisəsi ilə bağlı əldə edilmiş ibtidai araşdırma nəticələrindən ibarət olmalı, davam edən ibtidai araşdırmanın maraqlarına, cinayət prosesinin digər iştirakçılarının şəxsi həyat toxunulmazlığı hüququna zidd olmayan həddə olmalı, təqsirsizlik prezumpsiyasına uyğun olaraq şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin cinayətə aidiyyəti ilə bağlı hissədə onun cinayəti törətməkdə şübhəli bilinməsinə dair həddi keçməməlidir.

CPM-in 222.7-ci maddəsinə əsasən isə yetkinlik yaşına çatmayan şübhəli, təqsirləndirilən və ya zərər çəkmiş şəxslərin şəxsiyyəti barədə məlumatların açıqlanmasına yalnız həmin şəxslərin və onların qanuni nümayəndələrinin razılığı ilə yol verilir.

İbtidai araşdırmanın aparılmasının düzgün bir formada həyata keçirilə bilməsi və təqsirsizlik prezumpsiyasına uyğun olaraq şübhəli (təqsirləndirilən) şəxsin “ləkələnməmək” hüququnun qoruna bilməsi baxımından ibtidai araşdırmanın gizliliyinə maksimum əməl olunmalıdır [5, s.244-245].

Hər hansı bir hüququn təminatının effektiv şəkildə realizə edilməsi məqsədilə həmin hüququn pozulması nəticəsində müəyyən sanksiyanın tətbiq olunması da böyük əhəmiyyət daşıyır. Yuxarıda da ibtidai araşdırma sirlinə verilən anlayışdan da göründüyü kimi, o, cinayət və cinayət-prosesual qanunvericilik tərəfindən qorunur.

CPM-in 222.4-cü maddəsinə əsasən, ibtidai araşdırma zamanı CPM-in 222.1-222.3-cü maddələrinin müddəalarına riayət edilməsinin təmin edilməsi məqsədi ilə müstəntiq və ya təhqiqatçı şahidə, zərər çəkmiş şəxsə, mülki iddiaçıya və mülki cavabdehə, onların nümayəndələrinə, mütəxəssislərə, ekspertlərə, tərcüməçilərə, hal şahidlərinə, müdafiəçilərə və digər şəxslərə onların razılığı olmadan ibtidai araşdırma məlumatlarının yayılmasının, o cümlədən CPM ilə nəzərdə

tutulmuş hallarda və qaydada əldə edilmiş prosesual sənədlərin surətlərinin prosesual məqsədlərdən kənar yayılmasının yolverilməzliyi barədə yazılı xəbərdarlıq edir. Belə xəbərdarlıq edilməmişdirsə, yayılması cinayətin açılmasına, cinayət törətmiş şəxsin tutulmasına, ibtidai araşdırmanın normal gedişinə mane ola bilən məlumatların yayılmasına görə cinayət prosesini həyata keçirən şəxs məsuliyyət daşıyır.

Bundan başqa, şəxsi həyatın toxunulmazlığının pozulması nəticəsində hər hansı şəxsə mənəvi və ya maddi ziyan vurulduqda həmin pozuntuya yol vermiş təhqiqatçı, müstəntiq, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror və ya hakim, habelə ibtidai araşdırma məlumatlarının yayılmasının yolverilməzliyi haqqında xəbərdar edilmiş hər bir şəxs Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq məsuliyyət daşıyır. Məsələn, Cinayət Məcəlləsinin 300-cü maddəsinə əsasən, qanunla müəyyən edilmiş qaydada yayılmaması barədə xəbərdar edilmiş şəxs tərəfindən təhqiqatçının, müstəntiqin, prokurorun və ya məhkəmə nəzarəti funksiyasını həyata keçirən hakimin icazəsi olmadan təhqiqat və ya ibtidai istintaq məlumatlarının yayılması ibtidai araşdırmanın aparılmasına mane olduqda, yaxud maraqlı şəxsə mənəvi və ya maddi ziyanın vurulmasına səbəb olduqda cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

Cinayət prosesində iştirak edən əsas subyektlərdən biri olan müdafiəçi vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olan vəkilidir. “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” AR Qanununun 1-ci maddəsinin II bəndinə əsasən, vəkillik qanunun aliliyi, müstəqillik, demokratizm, humanizm, ədalət, aşkarlıq və konfidensiallıq prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir. Həmin Qanunun 16-cı maddəsində isə aşağıdakı bir sıra vacib vəzifələri nəzərdə tutulmuşdur:

- vəkil sirlərini qorumaq, vəkil andına və vəkil etikasına riayət etməlidir;
- mənafeyi təmsil edilən və ya müdafiə edilən şəxsin icazəsi olmadan hüquqi yardımın göstərilməsi ilə əlaqədar vəkilə məlum olan faktları və sənədləri, eləcə də mənəviyyata, demokratik cəmiyyətdə ictimai qaydaya və ya dövlət təhlükəsizliyinə ziyan vura bilən, həmçinin yetkinlik yaşına çatmamışların mənafeləri və ya tərəflərin

şəxsi və ailə həyatının müdafiəsi tələb edərsə, belə məlumatları yaymamalıdır;

- vəkil sirrindən özünün şəxsi və ya başqasının mənafeyi üçün istifadə etməməlidir.

Həmin Qanunun 17-ci maddəsinə əsasən, vəkil sirri dedikdə, vəkilin peşə vəzifələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar aldığı məlumatlar, verdiyi məsləhətlər və arayışlar başa düşülür.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abbasova F.. Cinayət prosesi (xüsusi hissə). Bakı: "Zərdabi LTD" MMC, 2014.
2. Cəfərquliyev M. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Bakı: Qanun, 2008.
3. Cəfərov İ. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2013.
4. Eyvazov H.Q. Cinayət mühakimə icraatında ibtidai araşdırma sirri (istintaq sirri). Bakı: Qanun, 2010
5. Güneş Okuyucu-Ergün. Soruşturmanın gizliliği. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 59, sayı 2, 2010.
6. İbayev V. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin Kommentariyası. Cinayət mühakimə icraatının vəzifələri, əsas prinsipləri və şərtləri. Bakı: Qanun, 2004.
7. Qəfərov M. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində şəxsiyyətin hüquqlarının təmin edilməsi. Bakı: Qanun, 2006
8. Mövsümov C.H., Kərimov B.C., Hüseynov Ə.H.. Azərbaycan Respublikası Cinayət- Prosesual Məcəlləsinin kommentariyası. Bakı: Digesta, 2016.
9. Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011

Asif Qadirov

Constitutional and Legal Framework for Ensuring Information Security in Criminal Proceedings

Summary

The author of the article investigated the important problems of the constitutional legal basis for ensuring information security in the criminal process. The article notes that in order to ensure the state protection of the rights and freedoms of a person and citizen, the Constitution establishes a guarantee system, including various means of accomplishing this task. State guarantees of the rights and freedoms of a person and a citizen are possible only under conditions of a democratic political and legal regime. Human and civil rights and freedoms have historically been shaped by the development of democracy and can only be realized in a democratic society.

Асиф Гадиров

Конституционно-правовые основы обеспечения информационной безопасности в уголовном процессе

Резюме

Автор статьи исследовал важные проблемы конституционно-правовых основ обеспечения информационной безопасности в уголовном процессе. В статье отмечается, что в целях обе-

спечения государственной защиты прав и свобод человека и гражданина Конституция устанавливает систему гарантий, включающую в себя различные средства реализации этой задачи. Государственные гарантии прав и свобод человека и гражданина возможны только в условиях демократического политико-правового режима. Права и свободы человека и гражданина исторически были сформированы развитием демократии и могут быть реализованы только в демократическом обществе.

Rəyçi: h.ü.f.d. dos., S.Ağayev

İLHAMƏ ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universitetinin “Cinayət prosesi” kafedrasının dissertantı

UOT: 343.1

HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN CİNAYƏT PROSESİNDƏ MÜLKİ İDDİAÇI KİMİ İŞTİRAKI

Açar sözlər: cinayət prosessual qanunvericiliyi, mülki iddiaçı, mülki cavabdeh, hüquqi şəxslər, zərər, iddia, məsuliyyət.

Keywords: criminal procedural legislation, civil plaintiff, civil defendant, legal entities, damages, claims, liability.

Ключевые слова: уголовно-процессуальное законодательство, гражданский истец, гражданский ответчик, юридические лица, возмещение убытков, иски, ответственность.

Müasir cəmiyyətdə vətəndaşlara və hüquqi şəxslərə əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsi imkanını təmin edən və onları cinayət qəsdlərindən müdafiə edən müxtəlif zəmanətlərin geniş sistemi mövcud olmuşdur. Belə müdafiənin təsirli vasitələrindən biri pozulmuş hüququn məhkəmə qaydasında bərpa edilməsidir. AR CPM-nin 6-cı maddəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası cinayət-prosessual qanunvericiliyinin müddəaları Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan bütün fiziki və hüquqi şəxslər üçün məcburidir və Azərbaycan Respublikası cinayət-prosessual qanunvericiliyinin tələblərinə əməl edilməməsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş hallarda məsuliyyətə səbəb olur. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 19-cu maddəsinə dövlət hakimiyyəti orqanının və ya yerli özünüidarə orqanının mülki qanunvericiliyə uyğun gəlməyən, fiziki və ya hüquqi şəxsin mülki hüquqlarını və qanunla qorunan mənafələrini pozan qeyri-normativ xarakterli aktı məhkəmə tərəfindən etibarsız sayıla bilər. Dövlət onlara ədalət məhkəməsinin əlçatanlığını və dəymiş zərəre və ya ziyana görə kompensasiyanı təmin edir. Azərbaycan Respublikası qanunvericilik aktlarının normalarını təhlil edərkən görürük ki, bütün

mülkiyyət formaları, həmçinin cinayətdən zərər çəkmiş şəxslərin məhkəməyə müraciət hüququna zəmanət verilir və dövlət tərəfindən qorunur. Bu dövlətin demokratik inkişaf kursunun əlamətidir, bu zaman prioritet cəhətlər hər bir şəxsin hüquqlarına və qanuni maraqlarına hörmət və təminatdır, istər vətəndaş olsun, istərsə də təşkilat. AR CPM-də nəzərdə tutulan hallarda hüquqi şəxs zərərçəkmiş kimi tanınır, bu da ona cinayət məhkəmə icraatında tam hüquqla müstəqil iştirak üçün imkan verir. Bununla yanaşı, cinayətdən zərər çəkmiş hüquqi şəxslər əmlak zərərinin bərpa edilməsi üçün cinayət işi ilə birlikdə baxılan mülki iddia irəli sürmək hüququna malikdir. Eyni zamanda, cinayət prosesində həm fiziki, həm də hüquqi şəxsin zərərinin ödənilməsi institutunun vasitələrinin tətbiq edilməsində bir sıra həll edilmiş məsələlər mövcuddur. AR CPM-də mülki iddiaçı bu zərərin bilavasitə cinayətlə dəyməsini ehtimal etmək əsası olduğu zamanı əmlak zərərinin ödənilməsi haqqında tələb irəli sürən fiziki və ya hüquqi şəxsdir. Mülki iddiaçı mənəvi zərərin əmlakla ödənilməsi üçün də mülki iddia irəli sürə bilər. Bu normada söhbət hüquqi statusu müxtəlif olan iki müstəqil hüquq subyekti (fiziki və hüquqi şəxs) haqqında gedir. Mülki qanunvericiliyin hüquqi şəxslərə mənəvi zərərin ödənilməsi hüququ verməyən müddəalarını nəzərə alaraq qəbul etmək zəruridir ki, təhlil edilən norma hüquqi şəxsə münasibətdə tam tətbiq edilmir. Belə bir sual qanunauyğundur: “Mülki iddia hüquqi şəxsə onun cinayətlə pozulmuş hüquqlarının və qanuni maraqlarının tam müdafiəsi üçün imkanı təmin edirmi?”. Cavab almaq üçün mülki iddia kateqoriyasını daha ətrafı nəzərdən keçirək.

Hüquqi ədəbiyyatda mülki iddianın maddi – hüquqi məzmunu və prosessual – hüquqi formalarının vəhdəti haqqında anlayış üstünlük təşkil edir. Xüsusən, A. Q. Mazalov qeyd edir ki, hər

iddia iki tərəfə malikdir: maddi – hüquqi – iddiaçının cavabdehə iddia premetini təşkil edən və maddi – hüquqa əsaslanan iradı və bu iradın formasını və prosessual qaydasını xarakterizə edən prosessual – hüquqi. Hər iki tərəf bir – biri ilə eyni hadisənin 2 məzmun və forması kimi bir – biri ilə uyğunlaşır. Bu nəzəriyyəyə əsasən cinayət işi üzrə mülki iddianın predmeti əmlak zərərinin ödənilməsi haqqında irəli sürülmüş maddi – hüquqi tələbdir, prosessual – hüquqi tərəf isə cinayət işinin başlanması haqqında qərarın hüquqi qüvvəyə minməsindən sonra tələbin yazılı və ya şifahi formada şərh edilməsi ilə cinayət işinin aparılmasına görə məsul olan vəzifəli şəxslərə müraciətdə ifadə edilir. [7, s.49] Beləliklə, cinayət prosesində mülki iddia cinayətdən maddi zərər çəkmiş şəxsin cinayət işinin aparılmasına və həll edilməsinə görə məsul olan vəzifəli şəxslərə təqsirləndirilən şəxsə və ya maddi zərərin ödənilməsi haqqında təqsirləndirilən şəxsin hərəkətlərinə görə əmlak məsuliyyəti daşıyan şəxslərə qarşı tələblə müraciətdir. Əsasən məhkəmə, hakim, müstəntiq, təhqiqatçı tərəfindən hüquqi şəxsin mülki iddiaçı kimi tanınması haqqında qərarın qəbul edilməsi üçün əsas hüquqi şəxsə cinayətlə vurulmuş zərərdir. Beləliklə, mülki iddianın məzmununun təhlili bizə belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, hüquqi şəxs tərəfindən irəli sürülən iddia tələbinin predmeti onun cinayət prosesində mülki iddiaçı qismində iştirakı ilə məhdudlaşdırılmışdır. Deməli, cinayət prosesi çərçivəsində mülki iddiaçı qismində çıxış edən hüquqi şəxslər yalnız pozulmuş əmlak hüquqlarını müdafiə etmək hüququna malikdir. Sivillikada belə bir mülahizə mövcuddur ki, hüquqi şəxsin işgüzar mövqeyinə dəymiş zərərin ödənilməsi vətəndaşlara mənəvi zərərin ödənilməsi üçün müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilə bilər. Mənim fikrimcə, belə vəziyyət hüquqi şəxsin müstəqilliyini azaldır. Bəzi alimlər hüquqi şəxsə münasibətdə “mənəvi zərər” anlayışının istifadə edilməsi imkanını ehtimal edən başqa mövqə tutur, onlar bu terminin vətəndaşlara və hüquqi şəxslərə tətbiq edilməsinin ayrı təyini verməyin zəruri olduğunu hesab edir. Cinayət – prosessual qanunvericiliyin mənəvi zərərin ödənilməsi haqqında iddianın əmlak iddiasının törəməsi olduğu haqqında müddəasını tənqid edən D. A. Praskoviyin mənə-

vi zərərin ödənilməsi haqqında iddianı müstəqil tələblər olduğunu hesab etməyi təklif edən alimlərlə (A. S. Mixeyev və b.) həmfikiridir. Ehtimal edirik ki, şərh edilmiş mülahizə hüquqi şəxslər barəsində tətbiq edilə bilər. [5, s.256] Hüquqi şəxsin işgüzar mövqeyinə dəymiş zərərin ödənilməsi haqqında iddialar hüquqi şəxslərin qeyri - əmlak nemətlərinin tam müdafiəsi üçün imkanları genişləndirməklə hüquqi vəziyyətini möhkəmləndirirdi. Deyilənlərin xeyrinə qeyd etmək olar: Cinayətdən zərər çəkmiş istər şəxslərin, istərsə də təşkilatların müdafiəsi (hüquqların və qanuni maraqların təminatı) cinayət məhkəmə icraatının başlıca təyinatıdır, bu zaman cinayətin vurduğu istənilən zərərin tam həcmdə ödənilməsi cinayət prosesində zərər çəkən həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərin əsas maraqlarından biridir.

Cinayət məhkəmə icraatında hüquqi şəxslərin iştirakının vacib məsələləri sırasında mülki iddia qismində cinayət prosesində mülki iddiaçının meydana gəlməsi proseduru nəzərdən keçirmək olar. Elmi ədəbiyyatda belə bir nöqtəyi – nəzər mövcuddur, ona əsasən mülki iddiaçı kimi tanınması haqqında qərarı zərərin ödənilməsi haqqında tələbin şəxs tərəfindən bildirilməsi anından, yəni mülki iddianın lazımı yazılı şəkildə irəli sürülməsinə qədər rəsmiləşdirmək olar. (8, s. 12) Şəxs yalnız mülki iddia irəli sürməsindən sonra qərarın (qərardadın) çıxarılması yolu ilə mülki iddiaçı kimi tanınırdı. Zərər çəkmiş şəxsin, mülki iddiaçının və ya mülki cavabdehin nümayəndəsi — cinayət prosesi zamanı zərər çəkmiş şəxsin, mülki iddiaçının, yaxud mülki cavabdehin qanuni mənafeyini təmsil etmək üçün notariat qaydasında təsdiq edilmiş etibarnaməsi olan vəkil, həmçinin zərər çəkmiş fiziki şəxsin, yaxud mülki iddiaçı və ya mülki cavabdeh olan fiziki şəxsin yaxın qohumu, habelə zərər çəkmiş hüquqi şəxsin, yaxud mülki iddiaçı və ya mülki cavabdeh olan hüquqi şəxsin qanunlarla, digər hüquqi aktlarla və ya hüquqi şəxsin təsis sənədləri ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətli şəxsləri, yaxud müvafiq qaydada səlahiyyət verilmiş və əsas iş yeri həmin hüquqi şəxs olan işçiləridir. Hazırda müstəntiqlər şəxslərin mülki iddiaçı kimi tanınması haqqında qərarı onlardan müvafiq ərizə verilməsini tələb etmədən və iddianın irəli sürülməsi zərurətini izah etmədən çıxarırlar. Bundan

başqa, müstəntiqlər çox vaxt cinayətdən zərər çəkmiş hüquqi şəxsi deyil, konkret işçini mülki iddiaçı kimi tanıyırlar. Yuxarıda verilən nöqtəyi – nəzəri bölüşərək qeyd edək ki, AR CPM-də cinayət işi üzrə mülki iddianın leqal definasiyasının təsbit edilməsi təkcə cinayət prosesində mülki iddiaçının meydana gəlməsi proseduru tənzimləyən boşluğu doldurmur, həm də zərərin ödənilməsinin əsas formasını, həmçinin cinayət məhkəmə icraatında cinayətdən zərər çəkmiş bütün şəxslərin, xüsusən hüquqi şəxslərin iştirakının əsasını dəqiq qeyd edir.

S. A. Sinenkonun əsaslı olaraq qeyd etdiyi kimi, bilavasitə təsirə təkcə fiziki təmas təsiri deyil, həm də psixi təsir aid edilir. [9, s.155-156] Bundan başqa, təsir həm bilavasitə cinayət qurbanına, həm də cinayət yerində təsadüfən olan şəxslərə aid edilir. Bu fikrə əsaslanaraq hüquqi şəxslə olan vəziyyəti nəzərdən keçirmək labüddür. Məsələn, nüfuzlu ali məktəb işçisi barəsində böhtan xarakterli məlumatların yayılması zamanı ali məktəb işgüzar mövqeyi zərər çəkə bilər. Göstərilən halda cinayət ali məktəbə qarşı yönəlməmişdi, lakin dolaylı olaraq onun işgüzar mövqeyinə zərər vurdu, bu da öz növbəsində, işgüzar mövqeyin zərərinin ödənilməsi haqqında iddia irəli sürülməsi üçün əsas ola bilər. Krivoşekov cinayət prosesində pozulmuş hüquqların iddia müdafiəsi hüddudlarının genişləndirilməsinin bəzi məsələlərini tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəldi ki, mülki iddiaların buraxılan faydanın bilavasitə cinayətlə dəymiş zərərdən törədilməsinə görə ödənilməsi hissəsində irəli sürülməsinin və təmin edilməsinin yolverilməzliyi haqqında nöqtəyi – nəzər cinayət məhkəmə icraatında zərərin tam həcmdə ödənilməsinin mülki – hüquqi prinsipinin istifadə edilməsinin inkarına gətirib çıxarır. Bu da öz növbəsində, birləşmiş prosesin (cinayət işində mülki iddianın) ümumiyyətlə mövcudluğunu şübhə altına qoyur. Elmi ədəbiyyatda əks nöqtəyi – nəzər də irəli sürülmüşdür, bu nöqtəyi – nəzərə əsasən maddi zərər çəkmiş zərərçəkən təqsirləndirilən şəxsdən əmlakla yalnız müsbət (bilavasitə cinayətlə dəymiş azalmış nağd əmlak) zərərin tutulması hüququna malikdir. Qanunverici tərəfindən istifadə edilmiş “bilavasitə cinayətlə” anlayışı hüquqsünaslar arasında birmənalı interpretasiya edilmir, bundan

başqa, mülki iddianın irəli sürülməsi üçün zəmin şərtlər də mövcuddur (hüquq qabiliyyəti, səbəb – nəticə əlaqəsi və s.). Belə bir təsəvvür yaranır ki, AR CPM-də ehtiva edilən mülki iddianın mövcud təyini izahı istisna edən təkmilləşməyə məruz qalmalıdır. Azərbaycan Respublikasının cinayət – prosessual qanunvericiliyinin, doktrinal mənbələrin təhlili, həmçinin onların əsasında verilmiş şəxsi təyin və şərh edilmiş mülahizə aşağıdakı nəticəyə gətirib çıxarır ki, AR CPM hüquqi şəxsin cinayət məhkəmə icraatında mülki iddiaçı qismində iştirakını tənzimləyən nəzərdən keçirilən normalarından aydın olur ki, onların məzmunu həqiqi reallığı əks etdirir və cinayətdən zərər çəkənlərə - həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərə əmlak zərərinin ödənilməsi məsələlərini kifayət dərəcədə əks etdirir. Lakin AR CPM-də mülki iddianın leqal definisiyası yoxdur, bu da hüquqi şəxslərin cinayət prosesində, xüsusən, onların qeyri – maddi nemətlərinin müdafiəsi üçün iştirak imkanını heç də tam dərəcədə təmin etmir. Daha sonra AR CPM-də mülki iddianın tətbiqini tənzimləyən (əsaslı və mexanizmləri təyin edən) bütün normaları birləşdirməklə ayrı fəsil yaratmaq lazımdır. Mülki iddiaçı kimi tanınması haqqında qərar məhkəmənin qərarı və ya hakimin, müstəntiqin, təhqiqatçının qərarı ilə rəsmiləşdirilir. Mülki iddia hüquqi şəxsin işgüzar mövqeyinə vurulmuş zərərin ödənilməsi üçün də irəli sürülə bilər”. Hesab edirik ki, həmhüddud dövlətlərin cinayət – prosessual qanunvericilikdə verilmiş təkliflərin həyata keçirilməsi hüquqi şəxslərin əmlak maraqlarının mühafizəsinin effektivliyinin artırılmasına xidmət edir. AR CPM-nə müvafiq olaraq mülki iddiaçı qismində həm fiziki, həm də AR mülki qanunvericiliyinə müvafiq olaraq cinayət əməli nəticəsində dəymiş zərəre görə məsuliyyət daşıyan hüquqi şəxs cəlb edilə bilər. Təqsirləndirilən şəxsin cinayət hərəkətləri ilə vurulmuş zərəre görə qanunla maddi məsuliyyət daşıyan müəssisələr, idarə və təşkilatlar da nəzərdə tutulurdu. Məlum olduğu kimi, cinayət prosesinin yerli modeli prosessual iqtisadiyyatın motivlərinə əsasən mülki iddianın bəyan edilməsi və saxlanması ilə bağlı olan və mülki – hüquqi xarakter daşıyan məsələlərin bir cinayət işi çərçivəsində inteqrasiya edilmiş baxılmasını nəzərdə tutur. Bununla əlaqədar olaraq əvvəlcə mülki

qanunvericiliyin zərərini dəyməsi ilə bağlı hüquqi şəxsin məsuliyyətinin yaranma spesifikasını tənzimləyən ayrı – ayrı müddəalarını təhlil etmək lazımdır. AR MM -də zərərin vurulmasına görə məsuliyyətin ümumi əsasları nəzərdə tutularaq deyilir ki, şəxsiyyət və ya vətəndaşın əmlakına, həmçinin hüquqi şəxsin əmlakına dəymiş zərəri zərər vuran tərəfindən tam həcmdə ödənilməlidir. AR CPM ilə mülki iddiaçı mülki iddianın tanınması və ya mübahisələndirilməsi hissəsində

prosesdə iştirak etmək üçün bir sıra hüquqlara malikdir. Belə hüquqlara, məsələn, aid edilir: sübutları toplamaq və təqdim etmək, vəsatətlər və imtinalar vermək, ibtidai istintaq bitdikdən sonra cinayət işinin irəli sürülən mülki iddiaya aid olan materialları ilə tanış olmaq hüququ və s. Mülki iddiaçıya göstərilən və digər hüquqların verilməsi, şübhəsiz ki, müasir cinayət prosesinin nailiyyətidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi. “Digesta” nəşriyyatı, Bakı, 2018, 608 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin Kommentariyası. “Digest” nəşriyyatı, Bakı, 2016, 1336 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2017, 856 s.
4. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsi. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2009, 296 s.
5. Адоян Ю.Р. Гражданский иск в уголовном процессе: Автореф. дис. . канд. юрид. наук. Тарту. 1967. С. 394
6. Кравцова С. В. Применим ли термин «моральный вред» к юридическому лицу в уголовном процессе? // Актуальные проблемы борьбы с преступлениями и иными правонарушениями : мат-лы Второй междунар. науч.-практ. конф. Барнаул, 2004. С. 71-72.
7. Зиновьев А. С. Проблемы рассмотрения гражданского иска в уголовном судопроизводстве // Уголовный процесс. 2009. № 3. С. 47-50.
8. Синенко С. А. Участие потерпевшего в расследовании преступления : монография. Владивосток, 2007. С. 11-14
9. Кривошеков Н. В. Некоторые вопросы гражданского иска в уголовном процессе // Совершенствование норм и институтов Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации : мат-лы межвуз. науч.-практ. конф. Омск, 2006. С. 170

Ильхама Алиева

Участие юридических лиц в качестве гражданских истцов в уголовном процессе

В случаях, предусмотренных Уголовно-процессуальным кодексом Азербайджанской Республики, юридическое лицо признается потерпевшим, что позволяет ему в полной мере участвовать в уголовном процессе. Кроме того, законные жертвы преступления имеют право подать гражданский иск о возмещении материального ущерба. Однако существует ряд нерешенных вопросов при применении средств правовой защиты к физическим и юридическим лицам в уголовном процессе. Гражданский истец в УПК - это физическое или юридическое лицо, которое предъявляет требование о возмещении имущественного ущерба, когда это может привести к прямому правонарушению.

Ilhama Aliyeva**The participation of legal entities as civil plaintiffs in criminal proceedings**

In cases provided for by the Code of Criminal Procedure of the Republic of Azerbaijan, a legal entity is recognized as a victim, which allows it to fully participate in the criminal process. In addition, legal victims of crime have the right to file a civil claim for pecuniary damage. However, there are a number of unresolved issues in applying remedies to individuals and legal entities in criminal proceedings. A civil plaintiff in the Code of Criminal Procedure is an individual or legal entity that makes a claim for compensation for property damage, when this may lead to a direct offense.

Rəyçi: h.ü.e.d., prof. M.Qafarov

HƏMİD ABBASOV

Bakı Dövlət Universitetinin «Cinayət prosesi» kafedrasının dissertantı
UOT 343.1

CİNAYƏT-PROSESSUAL HÜQUQUN MƏNBƏLƏRİ SİSTEMİNDƏ İNSAN HÜQUQLARINA DAİR AVROPA KONVENSİYASININ YERİ

Açar sözlər: cinayət-prosessual hüquq, hüququn mənbəyi, beynəlxalq müqavilə, insan hüquqları, sistem, xarakteristika

Ключевые слова: уголовно-процессуальное право, источники права, международный договор, права человека, система, характеристика.

Keywords: the law of criminal procedure, source of law, international treaty, human rights, system, characteristic.

Hüququn mənbəyi dedikdə, qanunla müəyyən edilmiş qaydada qəbul edilmiş və məcburi xarakter daşıyan davranış qaydaları – hüquq normaları müəyyən edən hüquqi akt başa düşülür. Hüququn mənbəyi insanların böyük bir qrupu üçün nəzərdə tutulur. Hüquq mənbələrinin özünəməxsus sistemi vardır və bu sistem iyerarxik quruluşa malikdir. Belə quruluşa malik olduğuna görə, hüquq mənbələrinin sistemində bir mənbə, digərinə nisbətdə daha üstün hüquqi qüvvəyə malik olur (1, s. 41).

İnsanlar arasında yaranan ictimai münasibətlərin tənzim edilə bilməsi üçün digər requlyasiya (tənzimləmə) vasitələri ilə yanaşı, hüquq normalarının mövcudluğunun vacib olduğu qədər, həmin hüquq normalarının dəqiq və birmənalı təsbitini, o cümlədən, hamı tərəfindən qavranılmasını, dərk edilməsini mümkün edən ifadə formasının olması da vacibdir. Hüquq normalarının ifadə formaları, onların təsbit edilmə üsulları və bu normaların zahiri təzahürləri hüququn mənbəyini təşkil edir. İctimai münasibətlərin requlyasiya (tənzimləmə) sistemində hüquq normalarının xüsusi çəkisi hüquq mənbələrinin də özünəməxsus yerinin və çəkisinin olmasını şərtləndirir. Hüquq

normalarının səciyyəvi cəhətləri arasında onların, ilk növbədə, siyasi iradə ifadəsi kimi çıxış etmələri, dövlət məcburiyyəti ilə təmin edilmələri və rəsmi statusa malik «daşıyıcılarda» (beynəlxalq müqavilə, qanun, fərman və s.) əks olunmalarını göstərmək olar (12, s. 15-16).

Hüququn mənbələrinin sistemi kifayət qədər variativ və müxtəlifdir. Belə ki, hüquq nəzəriyyəsinə dair ədəbiyyatlarda hüququn mənbələrinə qanunvericilik aktları ilə yanaşı, hüquqi adətlər, dini qaydalar (məsələn, islamşəriət qaydaları), hüquq doktrinası (elmi yanaşmalar, doktrinal təfsirlər, kommentariyalar və s.), normativ müqavilələr, hüququn ümumi prinsipləri, o cümlədən, məhkəmə presedentləri (bir qayda olaraq, ali məhkəmə orqanlarının konkret məsələlərə münasibətdə hüquqi mövqe bildirildiyi qərarları) də aid edilir (15, s. 247-249).

Hüququn mənbələrinin şərti olaraq, maddi və formal mənbələrə bölünməsi ənənəsi hüquq ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Hüquq mənbələrinin maddi və formal mənbələr kimi növlərə bölgüsünün əsasında belə bir yanaşma durur ki, hüququn maddi mənbələri hüquq normalarının məzmununu, mahiyyətini, bəzən fəlsəfəsini müəyyən edirsə, hüququn formal mənbələri daha çox bu normaların realizə formalarının müəyyən edilməsinə yönəlmiş olur. Bu zaman hüququn maddi mənbələri sırasına, bir qayda olaraq, dövlət hakimiyyəti, konstitusion müddəalar, dövlətin milli və beynəlxalq qanunvericiliklə üzərinə götürdüyü pozitiv öhdəliklər, o cümlədən, hüquq düşüncəsi və cəmiyyətdə mövcud olan təcrübə aid edilir. Hüququn formal mənbələri qismində isə ayrı-ayrı hüquq sahələrinə aid olan normaları özündə əks etdirən normativ-hüquqi baza (məcəllələr, sahəvi

qanunlar, fərman və sərəncamlar və s.) nəzərdən keçirilir (13, s. 21-22).

Bütün bu qeyd edilən fikirlər cinayət-prosessual hüququn da mənbələrinə birbaşa aid edilə bilən fikirlərdir. Hesab edirik ki, cinayət-prosessual hüquq kateqoriyası cinayət-prosessual qanunvericilik kateqoriyasından məzmunca daha geniş olsa da (11, s. 80-81; 14, s. 111), İnsan hüquqlarına dair Avropa Konvensiyasının milli cinayət-prosessual hüququn mənbəyi qismində nəzərdən keçirilməsinin hüquqi əsasları baxımından AR Konstitusiyasının 148-ci və AR Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra – CPM) 2-ci maddələrinin müddəalarına diqqət yetirilməlidir. Belə ki, Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin II hissəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. CPM-in 2.1.4-cü maddəsinə görə də Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyi Konstitusiya, CPM və digər qanunlarla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir. Nəzərə alsaq ki, 25 dekabr 2001-ci il tarixdə ««İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Konvensiyanın və onun 1, 4, 6 və 7 sayılı Protokollarının təsdiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmiş və həmin qanunla adı çəkilən Konvensiya və onun müvafiq protokolları müvafiq bəyanatlar və qeyd-şərtlər ilə təsdiq edilmişdir, belə nəticə çıxarmaq olar ki, hazırda İnsan hüquqlarına dair Avropa Konvensiyası milli cinayət-prosessual hüququn ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Üstəlik, İnsan hüquqlarına dair Avropa Konvensiyası hüquq mənbələri iyerarxiyasında Konstitusiyavə referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla, tətbiqdə üslünlüyə malik olan mənbə kimi çıxış edir. Belə ki, Konstitusiyanın 151-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlarla (Konstitusiyavə referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. Həmçinin, CPM-in 2.3-cü maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə CPM-dən fərqli digər qaydalar

müəyyən olunduqda, beynəlxalq müqavilənin qaydaları tətbiq edilir. Bəzən, milli hüquq ədəbiyyatında CPM-in bu müddəası doğru izah edilmir və göstərilir ki: «... Konstitusiyanın 151-ci maddəsinin hipotezasında Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ-hüquqi aktlar ilə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr arasında ziddiyyətlər yarandığı halda, hüquqtətbiqedici üçün çıxış yolu müəyyən edildiyi halda, CPM-in 2.3-cü maddəsində isə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlardan biri olan CPM-in müddəaları ilə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin müddəaları arasında fərqlilik probleminin həllinin hüquq tətbiqedici üçün çıxış yolu müəyyən edilir və bu iki tip normativ-hüquqi aktın müddəaları arasında ziddiyyət yarandıqda problemdən çıxış yolu göstərilir» (8, s. 156).

Hesab edirik ki, CPM-in 2.3-cü maddəsinin belə anlaşılması və izah edilməsi doğru deyildir. Nəzərə almaq lazımdır ki, CPM-in 2.3-cü maddəsinin təfsirinə cəhd edərkən, həmin maddədəki «fərqli digər qaydalar» ifadəsinin semantikasi düzgün müəyyən edilməlidir. Belə ki, «fərqli» sözünün semantikasi aralarında oxşarlıq olmayan, müəyyən xüsusiyyəti ilə digərindən ayrılan, seçilən kimi mənalı (4, s. 169), «digər» sözünün semantikasi isə başqalıq, ayrılıq, yəni müəyyən bir alternativlik mənalı (3, s. 620) ifadə edir. «Ziddiyyət» sözünün semantikasına gəlinə, bu söz iki şey arasında olan çox kəskin fərq kimi məna da verir (5, s. 674).

Göründüyü kimi, semantika baxımından «ziddiyyət» kateqoriyası «fərqlilik» kateqoriyasından daha dar anlayış olub, fərqliliyin yalnız bir növünü – fərqliliyin daha kəskin təzahür olunan formasını ifadə edir. Başqa sözlə, «fərqli digər qaydalar» məna baxımından həm də «bir-birinə zidd qaydalar» kimi də təfsir edilə bilər. Odur ki, əgər CPM-də İnsan hüquqlarına dair Avropa Konvensiyasında təsbit edilmiş qaydalarla ziddiyyət təşkil edən proseduralar və qaydalar nəzərdə tutulmuş olarsa, bu zaman CPM-in 2.3-cü maddəsi kontekstində, şübhəsiz olaraq, Avropa Konvensiyasının müddəaları tətbiq edilməli olacaqdır.

Qeyd edilməlidir ki, Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin II-ci hissəsini rəhbər tutaraq, Azər-

baycan Respublikası öz qanunvericiliyini beynəlxalq hüquq normalarına və prinsiplərinə uyğunlaşdırmış və bu sahədə kompleks tədbirlərini həyata keçirərək öz hüquq təsisatlarını Avropa birliyi normalarına adaptasiya etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasındakı iştirakı uzunmüddətli məqsəd və maraqlarla yanaşı Azərbaycanın ümumavropa ideallarına sadıq olması ilə bağlıdır. Bu münasibət, həmçinin, Azərbaycanın o əminliyindən irəli gəlir ki, Avropa Şurasında üzvlüyümüz ölkəmizdə demokratik təsisatların inkişaf etdirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə, hüququn aliliyinin bərqərar olmasına, insanların hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına xidmət edir. İnsanların hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi prinsipi Avropa Şurasının fəaliyyətində və bu təsisat çərçivəsində yaradılan hüquq müdafiəsi sistemində, başda İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi olmaqla ən prioritetli istiqamətdir. İnsan hüquqlarının Avropa müdafiə sistemini ilk növbədə avropa dövlətlərinin milli qanunvericilik normalarına çevrilən insan hüquqları üzrə avropa konvension normalarının qüvvədə olması, Avropa Şurasının və onun nəzarət orqanlarının, xüsusilə İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin avropa konvension normalarının tətbiqinə dair bilavasitə fəaliyyəti təşkil edir. Məhz İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin pozulmuş hüquqlar və əsas azadlıqlar üzrə qəbul etdiyi qərarlardan ibarət fəaliyyəti, həmin qərarların Avropa Şurasına daxil olan üzv-dövlətlər tərəfindən icra olunmalarına nəzarəti həyata keçirən Nazirlər Komitəsinin fəaliyyəti üzvdövlətlərdə insan hüquqlarının təminatına ciddi zəmin yaradır, çünki bütün bu dövlətlərdə İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası milli qanunvericiliyə inkorporasiya olunub və onların ərazilərində bilavasitə hüquqi qüvvəyə malikdir (6, s. 4-5).

İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Konvensiyanın müddəalarının şərhini nəzərdə tutan qərarlarının hüququn mənbəyi hesab olunması məsələsi məhkəmə presedentinin hüququn mənbəyi kimi qəbul edilməsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Nəzərə alınmalıdır ki, Avropa Şurasının hüquq müdafiə sisteminin əsasını insan hüquqlarının müdafiəsi sistemində mövcud olan beynəlxalq mexanizmlərin ən səmərəlisi olan AİHM təş-

kil edir. Bu Məhkəməni Razılığa gəlmiş Yüksək Tərəflər İnsan hüquqlarına dair Avropa Konvensiyası və ona dair Protokollar ilə öz üzərlərinə götürdükleri öhdəliklərə riayət olunmasını təmin etmək məqsədilə təsis etmişlər (7, s. 353).

«İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Konvensiyanın müddəalarının şərhini nəzərdə tutan İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarının (presedent hüququnun) hüququn mənbəyi kimi qəbul edilməsinin əsas dəlili ondan ibarətdir ki, həmin qərarlar baxılan iş üzrə nəzərə alınan ümumi normaları, yaxud ümumi xarakterli müddəaları nəzərdə tutur. Həmin normalar milli məhkəmələr üçün istinad mənbəyi olaraq araşdırılan məsələnin bu və ya digər tərəflərini müəyyən edən çərçivələri əks etdirir. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları cavabdeh-dövlət üçün məcburi hüquqi qüvvə kəsb etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Ali Məhkəməsi, habelə aşağı instansiya məhkəmələri təkcə Azərbaycana qarşı çıxarılan qərarların deyil, başqa dövlətlərə qarşı olan qərarların da presedent xarakterini tanıyır və həmin qərarlara istinad edirlər. Belə yanaşma onu təsdiq edir ki, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Konvensiyanın müddəalarının şərhini nəzərdə tutan qərarlardan irəli gələn təcrübə ilə həmrəydirlər (10, s. 19).

Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ Azərbaycanda qanunvericiliyin tərkib hissəsinə çevrilib. Azərbaycan məhkəmələrinin qəbul etdiyi qərarların təhlili göstərir ki, Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ Azərbaycanda hüququn tətbiqi təcrübəsində xüsusi yer tutur. Avropa Məhkəməsi qərarlarının icrası ilə bağlı ölkədə hüquq və azadlıqların məhkəmə sahəsində müdafiəsi üçün qanunvericilikdə instusional islahatlar aparılıb. Azərbaycanda həyata keçirilən məhkəmə-hüquq islahatları göstərir ki, Avropa Konvensiyasının tam şəkildə implementasiyası üçün zəruri tədbirlər görülür. Hüquq tətbiqi fəaliyyətində Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyi xüsusi önəm kəsb edir, bu önəm milli məhkəmələrin hüquqi mövqeyinin formalaşmasında özünü aydın şəkildə göstərir. Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyi qərar qəbul edilməsi ilə meydana çıxır. Məhkəmənin hüquqi mövqeyi onun qərarının

hüquqi məzmununu formalaşdıran dəlil və arqumentlərinin analizinin nəticəsidir. Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyi, milli məhkəmələrin öz fəaliyyətlərində rəhbər tutduğu hüququn mənbələri arasında özünəməxsus yer tutur. Məhkəmənin hüquqi mövqeyi Konvensiya normalarının konkret işə nisbətdə təfsirinin nəticəsidir (9, s. 5).

Cinayət-Prosessual Məcəllənin kommenta-

riyasının da müəllifləri qeyd edirlər ki, hazırda İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarından irəli gələn presedent hüququ da hüquq mənbəyi kimi cinayət mühakimə icraatında nəzərə alınmalıdır və cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar və məhkəmələr öz aktlarında həmin qərarlara istinad edə bilirlər (etməlidirlər – müəllif) (2, s. 37).

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslik. Ümumi hissə. Yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2015.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası / C.H. Mövsümov, B.C. Kərimov və Ə.H. Hüseynovun redaktəsi ilə. Bakı: Digesta, 2016.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / redaktor A. Axundov. 4 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / redaktor A. Axundov. 4 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / redaktor A. Axundov. 4 cildə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
6. Ələkbərov A.A. Siyasi hüquqların Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsində müdafiəsi. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2012.
7. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Dərslik. Bakı, 2009.
8. Əliyev Q.İ. Cinayət-prosessual qanunvericiliyin mənbələrinin elmi-nəzəri əsasları və hüquqi xarakteristikası. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
9. Məhərrəmov B.A. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi qərarlarının milli məhkəmələr tərəfindən tətbiqi problemləri. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2015.
10. Salmanova S.S. Cinayət hüququnun mənbələri ilə bağlı problemlər və onların həlli yolları. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2016.
11. Галузо В.Н., Эриашвили Н.Д. О системе уголовно-процессуального законодательства Российской Федерации // Вестник Московского университета МВД России 2012, № 2.
12. Кузнецова М.В. Понятие и сущность источников права // История государства и права, 2014, № 12.
13. Марченко М.Н. Источники романо-германского права: понятие, виды, классификация // Вестник Московского университета, 2000, № 2.
14. Слифиш М.В. К вопросу о понятии уголовно-процессуального права в теории российского уголовного процесса // Право и государство: теория и практика, 2012, № 7 (91).
15. Теория государства и права. Учебное пособие / Под ред. В.Н. Корнева. Москва: Российская Академия Правосудия, 2013.

МЕСТО ЕВРОПЕЙСКОЙ КОНВЕНЦИИ ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА В СИСТЕМЕ ИСТОЧНИКОВ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА

Резюме

Конвенция о защите прав человека и основных свобод устанавливает неотъемлемые права и свободы каждого человека и обязывает государства, ратифицировавшие Конвенцию, гарантировать эти права каждому человеку, который находится под их юрисдикцией. Главное отличие Конвенции от иных международных договоров в области прав человека – существование реально действующего механизма защиты декларируемых прав в виде Европейского суда по правам человека, рассматривающего индивидуальные жалобы на нарушения Конвенции против подписавших её государств. Автор предпринял попытку рассмотреть Европейскую Конвенцию по Правам Человека в системе источников уголовно-процессуального права Азербайджанской Республики.

THE PLACE OF THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS IN THE SYSTEM OF SOURCES OF LAW OF CRIMINAL PROCEDURE

Summary

The European Convention on Human Rights establishes inalienable rights and freedoms of each person and obliges the states ratifying the Convention to guarantee these rights and freedoms to each person under their jurisdiction. The main difference of this Convention from other international treaties in this field is the existence of an operating mechanism of protection of the declared rights and freedoms in the form of the European Court of Human Rights that considers individual complaints against the signatory states regarding violations of the Convention. The author made an attempt to consider the European Convention on Human rights in the system of sources of law of criminal procedure of the Republic of Azerbaijan.

Rəyçi: h.ü.f.d., dos. S.Ağayev

KƏNAN ƏSGƏROV

Bakı Dövlət Universitetinin “Cinayət prosesi”

kafedrasının doktorantı

UOT 343.1

EKSHUMASIYANIN ANLAYIŞI VƏ PROSESSUAL QAYDASI

Açar sözlər: cinayət prosesi, istintaq hərəkəti, ekshumasiya, anlayış, prosesual qayda, şərh, qanun.

Ключевые слова: уголовный процесс, следственное действие, эксгумация, понятие, процессуальный порядок, комментарий, закон.

Keywords: criminal trial, investigative action, exhumation, concept, procedural order, comment, law.

Həm ekshumasiyanın anlayışı, həm də onun prosesual hüquq institutu kimi təbiəti məsələləri indiyə kimi elmi mübahisələr predmeti olaraq qalmaqdadır. Belə ki, ədəbiyyatda ekshumasiyanın anlayışına daxil edilməli olan elementlər sistemi barədə vahid fikir mövcud deyildir. M.F. Məlikovanın redaktəsi ilə hazırlanmış hüquq ensiklopedik lüğətində ekshumasiya meyitin dəfn olduğu yerdən çıxarılması kimi izah edilir. Qeyd edilir ki, sovet cinayət-prosessual hüququna görə, müstəntiqin qərarına, yaxud məhkəmənin qərarına (orada ekshumasiyanın nə məqsədlə aparılması göstərilir) əsasən aparılır. Ekshumasiya dəfn edilmiş meyitin müayinəsi, yaxud öləninin şəxsiyyətini müəyyən etmək üçün, müstəntiqin, azı iki nəfər hal şahidinin və məhkəmə təbabəti sahəsində mütəxəssis həkimin (zəruri halda digər mütəxəssisin iştirakı ilə aparılır). Ekshumasiya aparılması haqqında istintaq hərəkəti protokolu tərtib edilir (5, s.143). Bu anlayışı sovet dövrü üçün tam məqbul hesab etmək mümkündür. Lakin müasir hüquq ensiklopediyasında ekshumasiyaya verilmiş izahı uğurlu hesab etmək olmaz. Belə ki, adı çəkilən mənbədə A.İ. Quliyev yazır: «Ekshumasiya (eks...+ lat. humus - torpaq) meyitin basdırıldığı yerdən (qəbirdən) çıxarılması. Cinayət-prosessual qanunvericiliyə

görə, ekshumasiya müstəntiqin qərarı əsasında aparılır. Qərarında ekshumasiyanın məqsədi göstərilir. Meyitin müayinəsi, o cümlədən təkrar müayinəsi, öləninin (öldürüləninin) şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi, həmçinin ekspertiza aparılması üçün həyata keçirilən ekshumasiya zamanı hal şahidləri, məhkəmə-tibb eksperti, zəruri hallarda isə digər mütəxəssislər iştirak edirlər» (6, s. 329). A.İ. Quliyevin bu anlayışda bir neçə prinsipial səhvə yol verməsi aşkar görünür. Belə ki, qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin tələblərinə görə, ekshumasiya istintaq hərəkəti yalnız məhkəmə qərarı ilə həyata keçirilə bilər (AR CPM-in 237.1-ci maddəsi) və hal şahidlərinin iştirakı ekshumasiyanın həyata keçirilməsi zamanı nəzərdə tutulmamışdır (AR CPM-in 94.1-ci maddəsi). Təəssüf ki, cinayət-prosessual hüquqa dair milli ədəbiyyatda ekshumasiyaya doktrinal anlayış verilməmişdir və o, bir qayda olaraq, sözün etimologiyası baxımından izah edilmişdir. Lakin müsbət haldır ki, məhkəmə təbabətinə dair milli ədəbiyyatda ekshumasiyanın anlayışına rast gəlmək olar. Bununla belə, məhkəmə təbabətinə dair ədəbiyyatlarda ekshumasiyaya verilən anlayışlar sadə və lakonikdir. Bunun səbəbi cinayət-prosessual hüquqla məhkəmə təbabətinin predmetləri arasındakı fərqdır. Buna baxmayaraq, həmin anlayışlara da diqqət yetirməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Ş. Səlimxanova görə: «Ekshumasiya – istintaq hərəkəti olub, meyitin torpaqdan, yəni qəbirdən çıxarılmasına deyilir» (7, s. 51). Göründüyü kimi, bu anlayışda qəbir sözü torpaq sözünün dəqiqləşməsi kimi istifadə edilmişdir. R.M. Yusifli isə yazır ki, ekshumasiya – meyitin torpaqdan və ya qəbirdən çıxarılmasına deyilir və bu, əməliyyat istintaq hərəkətidir (8, s. 183). Bu anlayışda isə, «torpaqdan və ya qəbirdən» ifadəsinin işlədilmə-

si ekshumasiyanın sərhədlərini olduqca genişləndirir (fikrimizcə, bu məqsədəuyğun deyil), hətta törədilmiş cinayətin gizlədilməsi məqsədilə heç bir adətə, ənənəyə, dini rituallara riayət etmədən torpağa kodudcasına basdırılmış meyitləri də aşkar etmək, onları tədqiq etmək və qohumlarına vermək üçün məhz ekshumasiya istintaq hərəkətinin prosessual rejiminə əməl etmək qaydasını şərtləndirir.

Cinayət-prosessual hüquq elmi baxımından ekshumasiyaya daha dolğun anlayışlar rusiyalı müəlliflər tərəfindən verilmişdir. Onların sırasında ən müasirləri D.A. Naturaya və A.Y. Kriqerə məxsusdur. Məhz bu iki müəllif ekshumasiyaya özlərindən əvvəl verilmiş əksər anlayışları təhlil edərək bu anlayışı təkmilləşdirmişlər. Odur ki, rus dilində olan ədəbiyyatda verilmiş daha əvvəlki anlayışları təkrarlamadan, müasir və tədqiqatçılar tərəfindən hələ tənqid edilməmiş müəlliflərin mövqeyinə baxmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

D.A. Natura qeyd edir ki, konkret cinayətin istintaqı ilə əlaqədar və konkret cinayət işinin materialları əsasında həyata keçirilən ekshumasiyanı digər mümkün ekshumasiya növlərindən fərqləndirmək lazımdır və onu kriminalistik ekshumasiya adlandırmaq daha doğrudur. Müəllifin fikrinə görə, kriminalistik ekshumasiya – yeni sübutların əldə edilməsi və mövcud sübutların yoxlanılması və dəqiqləşdirilməsi, eləcə də, meyitin tanımaya təqdim edilməsi və (və ya) onun barəsində ekspert tədqiqatı aparılması ilə işin digər hallarının müəyyən edilməsi məqsədi ilə meyitin (onun qalıqlarının) yenidən basdırılmaq şərti ilə basdırıldığı yerdən çıxarılmasından, ona və onun yanında olan əşyalara baxış keçirilməsindən, qəbrin və tabutun müayinə edilməsindən ibarət olan istintaq hərəkətidir (10, s. 20-21).

Bu anlayışda müəllif «kriminalistik ekshumasiya» kateqoriyasından istifadə etməklə, ekshumasiyanın müxtəlif növlərinin (kriminal, elmi-tədqiqat və s.) olduğuna, o cümlədən, cinayət mühakimə icraatı çərçivəsində ekshumasiyanın həyata keçirilməsinə yol verildiyini göstərmək istəmişdir. Doktrinal müstəvidə belə termindən istifadə edilməsi yolveriləndir, zira ekshumasiyanın müəyyən təsnifatının olduğunu göstərir, lakin

hesab edirik ki, hüquqi tənzimətə baxımından belə detalizasiyanın funksional əhəmiyyəti yoxdur. Əks halda, istintaq hərəkəti kimi həyata keçirilən bütün dərkətmə vasitələrinin əvvəldə onun kriminalistik xarakterli olduğunu qeyd etməli olarıq. Məsələn, baxış və ya müayinənin də bir neçə növünü fərqləndirmək olar, lakin biz onları qanunda kriminalistik baxış, kriminalistik dindirmə və s. kimi təsbit etmirik. Dərkətmə vasitəsinin CPM-də təsbit edilməsi, apriori olaraq, onun kriminalistik xarakterli, yəni cinayət əməlinin araşdırılmasına, həll edilməsinə dair icraatla bağlı olmasına dəlalət edir.

Daha sonra baxılan anlayışda müəllif ekshumasiyanın məqsədlərini sadalamağa çalışmışdır və anlayışın zahirən dolğunluğu təmin etmək üçün bu məqsədi həm ümumiləşdirilmiş, həm də xüsusişdirilmiş şəkildə ifadə etmişdir. Hesab edirik ki, yeni sübutların əldə edilməsi və mövcud sübutların yoxlanılması və dəqiqləşdirilməsi məqsədi bütün istintaq hərəkətlərinə xasdır, bunun ümumiyyətlə, ayrı-ayrılıqda hər bir istintaq hərəkətinin anlayışında göstərilməsinə zərurət yoxdur, dərkətmə vasitəsinin «istintaq hərəkəti» səviyyəsində qəbul edilməsinin əsas şərti zəifləyən yeni sübutların toplanması və/və ya başqa sübutların yoxlanmasına yönəlməli olmasıdır. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, hər bir istintaq hərəkəti ümumi məqsədlə yanaşı, spesifik məqsəddə malik olmalıdır ki, onun prosessual hüquqi rejiminin digər istintaq hərəkətlərindən fərqləndirilməsi obyektiv qanunauyğunluq və zərurət kimi çıxış etsin, bir istintaq hərəkəti ilə digərinin ehtiva edilməsi qeyri-mümkün olsun. Bununla belə, bu anlayışın əhəmiyyətli müsbət əlaməti də var. Belə ki, ekshumasiya istintaq hərəkəti ənənəvi olaraq, meyitin qəbirdən yalnız çıxarılması kimi başa düşülürdüsə, A.D. Naturanın verdiyi anlayışda haqlı olaraq, ekshumasiyanın «meyitin qəbirdən çıxarılması – meyit və ya onun yanında olan, yaxud meyitin olduğu obyektlər barəsində digər hərəkətlərin həyata keçirilməsi – onların yenidən basdırılması» sxemi əks olunur.

A.Y. Kriqerə görə, ekshumasiya – müstəqil istintaq hərəkəti olub, cinayət mühakimə icraatı çərçivəsində iş üzrə halların müəyyən edilməsi, maddi sübutların aşkar edilməsi və götürülmə-

sinə yönəlmiş patoloji-anotomik tədqiqatın aparılması məqsədilə müstəntiqin (məhkəmənin) qərarı ilə baxışın keçirilməsi üçün (o cümlədən, təkrar baxış üçün), tanınması və ya dəfn edilmiş meyitin ekspert eyniləşdirilməsi üçün, müqayisəli tədqiqat nümunələrinin götürülməsi üçün, ekspert tədqiqatı (ilkin, əlavə, təkrar) üçün dəfn edilmiş meyitin rəsmi dəfn yerindən çıxarılmasına yönəlmişdir. Yalnız sonradan meyitin basdırılması ilə ekshumasiya istintaq hərəkəti başa çatır (9, s. 33, 35).

Hesab edirik ki, yuxarıda sadaladığımız eyni mənfi və müsbət keyfiyyətlər A.Y. Kriqerin də verdiyi anlayışa şamil edilə bilər. Aşkar görünür ki, müəllif verdiyi anlayışın əslində dolğunluğunu təmin etmək məqsədilə lüzumsuz detalizasiyaya yol vermiş və nəticədə anlayışın dolğunluğuna nail olmaq əvəzinə onun natamamlığına səbəb olmuşdur. Belə ki, həmin anlayışın təhlili zamanı A.Y. Kriqerə aşağıdakı ritorik suallar yönəldə bilərik: Ekshumasiya niyə məhz patoloji-anotomik tədqiqatın aparılmasına yönəlmiş olmalıdır? Məyər ekshumasiya edilmiş meyit barədə digər kriminalistiq tədqiqatlar aparıla bilməz? Niyə müəllif ekshumasiya edilmiş meyitin barəsində eksretizanın əlavə, təkrar və ilkin növlərinin həyata keçirə biləcəyinə yol verdiyi halda, onun baxışının yalnız ilkin və təkrar növlərini qeyd etmişdir? Bununla belə, A.Y. Kriqerin ekshumasiyanın xarakterizə edilməsi üçün meyitin rəsmi dəfn edildiyi yerdən çıxarılmasını göstərməsini müsbət sayırıq.

Hesab edirik ki, istintaq hərəkəti kimi ekshumasiyaya uğurlu və funksional əhəmiyyətli müəllif anlayışının verilməsi üçün, ilk növbədə, AR CPM-in 237-ci maddəsi (de lege lata) doktrinal şərh edilməlidir.

AR CPM-in 237-ci maddəsində ekshumasiya meyitin qəbirdən çıxarılması kimi təsbit edilmişdir. Hesab edirik ki, ekshumasiyaya müəllif anlayışının verilməsinə AR CPM-in 237-ci maddəsinin adının semantik şərhindən başlamaq lazımdır. Bunun üçün üç suala cavab verilməlidir: Meyit dedikdə, nə başa düşülməlidir? Qəbir dedikdə, nə başa düşülməlidir? Çıxarma dedikdə, nə başa düşülməlidir?

Azərbaycan dilində meyit sözü ölmüş adam

mənasını verir. Dilimizdə olan cəsəd sözü də ölü bədəni kimi izah edilir. Lakin qanunda cəsəd daha çox heyvanlara aid edilir. Məsələn, AR CPM-in 236.1-ci maddəsinə əsasən, «cinayətin izlərinin, sübut mənbəyi ola biləcək digər maddi obyektlərin aşkar edilməsi, cinayətin törədilmə hallarının və iş üçün əhəmiyyətli olan digər halların müəyyən edilməsi məqsədi ilə müstəntiq ... insan meyitinin və heyvan cəsədinin baxışını aparır». Bu elementin semantik şərhə belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, ekshumasiya yalnız insan meyitləri barədə həyata keçirilə bilər və əgər araşdırılan cinayətin növündən və müəyyən edilməli olan ayrı-ayrı hallarından asılı olaraq izlərin itirilməsi məqsədilə basdırılmış heyvan cəsədlərinin basdırılmış yerdən çıxarılmasına zərurət yaranarsa, bu hərəkət ekshumasiyanın prosessual rejimində deyil, digər istintaq hərəkətləri kimi həyata keçirilməlidir.

«İnsan meyiti» ifadəsi anotomik tam obyekt təsəvvürü yaratsa da, hüquqi müstəvidə bu meyitin parçalanmış, zədələnmiş, hissələrinin bərpa olunmaz şəkildə itirilmiş olması istisna olunmur, eləcə də təbii çürümə prosesində meyitdən, bir müddət sonra yalnız konkret qalıqların qalacağı da nəzərə alınmalıdır. Kriminalista və məhkəmə təbabəti müstəvisində isə, meyitin kriminalistik əhəmiyyətli informasiya daşıyıcısı olması üçün onun mütləq anotomik bütövlüyü əhəmiyyət kəsb etmir. Meyitdən götürülmüş mikroskopik hissəcik belə sübuti insormasiya daşıyıcısı olduğu halda, onun hissələri və qalıqlarının sübuti əhəmiyyəti danılmazdır. Qeyd etmək lazımdır ki, prosessual anlamda insan meyiti, onun hissələri və qalıqları sübuti informasiyanın daşıyıcısı kimi spesifik mənbədir, zira onlar mahiyyətcə, öz xüsusiyyətlərinə, əlamətlərinə, mənşəyinə, aşkar edildiyi yerə və vaxtına, üzərində hadisənin izlərini saxladığına görə cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən halların müəyyən edilməsinə kömək etdiyi üçün maddi sübutlardır, lakin qüvvədə olan prosessual qaydaya əsasən, əşya cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qərarı ilə maddi sübut hesab edilir (AR CPM-in 128.2-ci mad.). Bununla belə, nə qanunda, nə də təcürbədə heç bir halda insan meyitinin maddi sübut kimi tanınmasından söhbət getmir. Etik və

hüquqi mülahizələrə görə, qanun və təcrübə insan meyiti və əşya kateqoriyalarını eyniləşdirmir. Beləliklə, AR CPM-in 237-ci maddəsində insan meyiti dedikdə, bütünlükdə meyit, onun hissələri və ya qalıqları başa düşülməlidir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində qəbir sözü ölüləri basdırmaq üçün xüsusi şəkildə qazılan çuxur kimi izah edilir (2, s. 97). Azərbaycan dilində məzar sözü də mövcuddur ki, qəbir sözü ilə eyni mənəni daşıyır (2, s. 359). Lakin qanunda «məzar» sözündən hüquqi kateqoriya kimi istifadə edilmir. Semantik şərh ilə yanaşı qəbir kateqoriyası hüquqda konkret məzmununda izah edilməlidir. Milli prosessual ədəbiyyatda qəbir termini izah edilməmişdir, lakin insan qəbirləri cinayət hüququnun mühafizə obyektii olduğu üçün milli cinayət-hüquqi ədəbiyyatda qəbir anlayışının müxtəlif izahları maraq doğurur.

F.Y. Səməndərovun redaktəsi ilə nəşr edilmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi Kommentariyasının müəlliflərinin Məcəllənin 245-ci maddəsini (Qəbir üzərində təhqiredici hərəkət) şərh edərkən verdiyi anlayışa görə, qəbir dedikdə, ölmüş şəxslərin meyitlərinin (qalıqlarının) basdırılması (dəfn olunması) üçün etik, sanitariya və ekoloji tələblərə uyğun olaraq ayrılan torpaq sahəsi başa düşülür (3, s. 651). Baxılan anlayışın müsbət cəhəti qəbirlə meyitin basdırılma biləcəyi digər məkanı meyitin basdırılması zamanı riayət edilən normalar əsasında fərqləndirməsidir. Həqiqətən də, cinayəti gizlətmək üçün heç bir etik və sanitariya normaya riayət etmədən mərhumun torpağa basdırılması zamanı həmin məkanı qəbir adlandırmaq olmaz. Bu anlayışda qəbir termininə məhz rəsmiyyət verilmişdir.

E.M. Əfəndiyev AR CM-in 245-ci maddəsini şərh edərkən qəbir anlayışının geniş izahını verməsə də, onun maraqlı bir əlamətini qeyd edir: «İnsan cisminin basdırılmış olmadığı, lakin üzərində müvafiq rəmzi işarələr olan obyektlər qəbir hesab olunmur» (4, s. 554). Bu yanaşmada məkanın qəbir hesab edilməsi üçün onun içində mütləq insan meyiti olmalıdır. Şübhəsiz AR CM-in 245-ci maddəsinin şərhinə və tövsifi kontekstdən bu izah doğrudur, lakin prosessual anlamda məsələyə belə yanaşma məqsədəuyğun deyil. Müxtəlif istintaq şəraitlərində ekshumasiyanın

məqsədi məhz qəbirdə meyitin olub-olmamasını müəyyən etmək ola bilər. Məsələn, kriminal ekshumasiya və ya qəbrin qarət edilməsi və s. barədə məlumat daxil olarsa (dünya təcrübəsində sonradan mərhumun qohumlarından pul tələb etmək məqsədilə qəbrin açılaraq meyitin oğurlanması hallarına çox rast gəlinmişdir), həmin məlumatın yoxlanılması üçün, yəni məhz meyitin qəbirdə olub-olmamasını müəyyən etmək üçün də qəbrin açılmasına ehtiyac yarana bilər və şübhəsiz ki, bu hərəkətin ekshumasiya istintaq hərəkəti rejimində həyata keçirilməsi lazımdır. Digər tərəfdən, prosessual anlamda hələ qəbir açılmazdan əvvəl orada meyitin olub-olmamasını dəqiq bilmək mümkün olmaya da bilər, lakin bu o demək deyildir ki, belə halda həyata keçirilən istintaq hərəkəti ekshumasiya deyildir, ən azından bu hərəkət üçün ekshumasiya kimi məhkəmə icazəsi alınacaq və o, ekshumasiya kimi başlanacaqdır.

Bəzi dəyərli elementlər versə də, yuxarıdakı istinadlar bir daha göstərir ki, qəbir anlayışının cinayət-hüquqi izahı cinayət-prosessual qanunvericiliyin tətbiqi və təfsiri baxımından bir o qədər də effektiv deyil, çünki cinayət hüquqi izahda qəbir sözü ilə mühafizə olunan obyekt xarakterizə edilir, cinayət-prosessual anlamda isə qəbir sübut mənbəyi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Prosessual anlamda məkanın qəbir kimi nəzərdən keçirilməsi üçün həmin məkanda şəxsin dini və s. etik normalar, adətlər və ənənələrə uyğun şəkildə, qanuna zidd olmayan müəyyən bir rituala, yaxud dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada dəfn edilmiş olması tələb olunur. Əgər məkanda şəxsin sadalanan şərtlərlə dəfn olunması ehtimalı olarsa (məsələn, qəbrüstü abidə varsa, şahidlər məhz burada mərhumun adət-ənənəyə görə torpağa tapşırıldığı barədə ifadə vermişlərsə və s.), həmin məkanda real olaraq meyitin olub-olmamasından asılı olmayaraq o qəbir kimi qəbul edilməli və bu məkanın açılması və oradan obyektlərin çıxarılmasına yönəlmiş istintaq hərəkəti ekshumasiya kimi, yəni məhkəmə qərarı əsasında həyata keçirilməlidir.

Çıxarmaq sözü Azərbaycan dilində bir çox mənada istifadə edilməklə yanaşı, bir şeyi bir yerdən kənar etmək, xaric etmək, dışarıya atmaq, bir yerdən götürüb başqa yerə qoymaq, bir şeyin içə-

risində olan başqa bir şeyi oradan götürmək kimi də izah edilir (1, s. 473).

Qanunda qəbirdən konkret obyektin – insan meyitinin çıxarılması nəzərdə tutulur. Lakin təc-rübədə meyitlə yanaşı qəbirdə olan başqa obyekt-lərin də çıxarılmasına ehtiyac yarana bilər. Eyni zamanda, unutmayaq ki, hüquqi kateqoriya kimi ekshumasiya istintaq hərəkətini yalnız me-yitin qəbirdən kənara çıxarılması kimi nəzərdən keçirmək olmaz. Bu istintaq hərəkəti qəbrin açıl-ması – meyitin aşkar edilməsi – meyitin kənara çıxarılması – meyitin kənarda tədqiqi – məkanın mühafizəsi – təkrar dəfn – qəbrin bərpası kimi şərti sxemlə həyata keçilir və bu sxemin hər bir elementinin hüquqi əhəmiyyəti vardır.

Semantik izahatdan sonra, ekshumasiyanın prosessual-hüquqi xarakteristikasına da diqqət yetirməyi veriləcək müəllif anlayışı üçün əhə-miyyətli hesab edirik. Ekshumasiya istintaq hərəkətinin prosessual xarakteristikasını aşağıda-kı kimi vermək mümkündür:

1) Subyekt – icraatında müvafiq cinayət işi olan müstəntiq, işi öz icraatına qəbul etdiyi və ya ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərini şəxsən həya-ta keçirdiyi halda prokuror, ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsi tapşırığını al-mış təhqiqatçı – ümumiləşdirilmiş şəkildə səlahiyyətli subyektlər;

2) Obyekt – qanuni şəkildə dəfn edilmiş insan meyiti, onun ayrı-ayrı hissələri, qalıqları, dəfn edilmiş meyitlə yanaşı qəbrə qoyulmuş predmetlər, qanuni dəfn mərasimindən sui-istifa-də etməklə başqasının qəbrində gizlədilmiş digər insan meyiti, onun ayrı-ayrı hissələri, qalıqları;

3) Predmeti (məqsədi) – dəfn edilmiş insan meyitinin baxışı, ondan tədqiqat nümunələrinin götürülməsi, barəsində ekspert tədqiqatının aparılması, meyitin tanımaya təqdim edilməsi vasitə-silə yeni sübutların əldə edilməsi, əvvəllər əldə edilmiş sübutların yoxlanması yolu ilə mərhū-mun ölümünün səbəbinin müəyyənləşdirilməsi, şəxsiyyətinin eyniləşdirilməsi və s. məsələlərin həllini təmin etmək, eləcə də dəfn edilmiş me-yitlə birgə basdırılmış (gizlədilmiş) predmetlərin aşkar edilməsi, götürülməsi, baxışı, ekspertiza-dan keçirilməsi, tanımaya təqdim edilməsi yolu ilə onların xassə və əlamətlərinin müəyyənleşdi-

rilməsi və ya eyniləşdirilməsini təmin etmək;

4) Əsasları və səbəbləri – D.A. Natura qeyd edir ki, ekshumasiyanın həyata keçirilməsi üçün əsas onun həyata keçirilməsinin zəruri olduđu-nu göstərən kifayət qədər məlumatın mövcud-luğudur. Eyni zamanda, müəllif özü göstərir ki, məlumatların kifayətlilik dərəcəsini və həcmi-ni müfəssəl siyahı şəklində cinayət-prosessual qa-nunvericilikdə göstərmək mümkün deyil, çünki o, individual göstəricidir, konkret cinayət işinin hallarından asılıdır. Bu fikri əsas götürərək, D.A. Natura ekshumasiyanın formal (hüquqi) və mad-di əsaslarını fərqləndirir. Müəllifin fikrinə görə, ekshumasiyanın formal (hüquqi) əsası səlahiy-yətli subyektin müvafiq qərarıdır, maddi əsası isə araşdırmanın məhz həmin anında ekshuma-siyanın həyata keçirilməsinin mümkün və zəruri olduğunu göstərən ibtidai araşdırma zamanı əldə edilmiş faktiki məlumatlardır. O, həmçinin qeyd edir ki, ekshumasiyanın əsası ya faktiki, ya da maddi ola bilər (10, s. 34-36, 41).

İstinad edilmiş müəlliflə razılaşmayaraq, qeyd edirik ki, fikrimizcə, ekshumasiyanın faktiki əsasını artıq dəfn edilmiş meyitin basdırıldığı yerdən çıxarılmasına və onunla bağlı digər ist-intaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsinə, eləcə də, meyitlə birgə basdırılmış predmetlərin aşkar edilməsinə, götürülməsinə və tədqiq edilməsinə olan obyektiv zərurətdir. Ekshumasiyanın hüquqi əsası kimi AR CPM-in 177, 237, 443, 446-448-ci maddələri ilə həmin istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsinə yol verilməsi və onun prosessual qaydasının müəyyən edilmiş olmasıdır.

Eyni zamanda, istintaq hərəkətinin həyata ke-çirilməsi üçün onun əsaslarından yalnız birinin olması kifayət deyildir, qanuni və əsaslı istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsi üçün onun həm faktiki, həm də hüquqi əsasının eyni zamanda mövcudluğu zəruri şərtədir. Ekshumasiyanın sə-bəblərinə gəlincə isə, D. Naturanın mövqeyi ilə rahatlaşmaq mümkündür. Həmin müəllif ekshu-masiyanın səbəblərini ayrı-ayrı istintaq şəraitləri vasitəsilə xarakterizə etməyə çalışmışdır ki, fik-rimizcə, metodologiya baxımından bu yanaşma daha uğurludur (10, s. 35-36).

5) Məzmunu – dəfn edilmiş insan meyitinin, onun hissələrinin və ya qalıqlarının onların dəfn

edildiyi yerdən çıxarılması, sonrakı hərəkətlər bitdikdən sonra çıxarılmış meyitin yenidən dəfn edilməsi. Ekshumasiyanın obyektı dəfn edilmiş meyitlə birgə basdırılmış (gizlədilmiş) predmetlər olarsa, onlar yenidən basdırılmaya da bilər (məsələn, həmin predmetlər başqasının mülkiyyətindən qanunsuz olaraq çıxmışdırsa, onların dövryyəsi qadağan edilmişdirsə, basdırılması ətraf mühit üçün təhlükəlidirsə və s.). Qəbirdən çıxarılmış insan meyiti hər bir halda yenidən dəfn edilməlidir;

6) Müddəti – ekshumasiya mürəkkəb istintaq hərəkətidir və bir qayda olaraq özündən sonra başqa istintaq hərəkətlərinin də həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Odur ki, bəzi istintaq hərəkətlərindən fərqli olaraq ekshumasiya üçün konkret prosesual müddətlərin müəyyən edilməsi mümkün deyil. Cinayət-prosesual qanunvericilik bir sıra istintaq hərəkətləri üçün müddət həddləri müəyyən edir, misal üçün, ekspertizanın həyata keçirilməsi 1 aydan artıq olmayan müddətdə baş tutmalıdır, yaxud poçt, teleqraf və ya digər göndərişin üzərinə həbs qoyulduğu müddət dəqiq müəyyən edilməlidir və s. Bu halda konkret müddət hədlərinin müəyyən edilməsinin əsası kimi həmin müddətlərdə istintaq hərəkətinin məqsədlərinə nail olmanın mümkünlüyü çıxış edir. Bununla belə, ekshumasiya istintaq hərəkəti ağlabatan müddətlərdə həyata keçirilməli, qəbirdən çıxarılmış meyitin lüzumsuz olaraq uzun müddət yenidən dəfn edilmədən saxlanılmasına yol verilməməli, qəbrindən çıxarılmış insan meyiti xüsusi və layiqli şəraitdə saxlanılmalıdır;

7) Prosesual qaydası – bir az aşağıda daha ətraflı nəzərdən keçiriləcəkdir;

8) Sübuti əhəmiyyəti – ekshumasiyanın nəticələrinin rəsmiləşdirildiyi protokol özü müstəqil sübut növüdür. AR CPM-in 134.2.10-cu maddəsinə əsasən, cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən AR CPM-ə müafiq tərtib edilmiş meyitin qəbirdən çıxarılması istintaq hərəkətinin protokolu sübut kimi istifadə oluna bilər. Bundan başqa, ekshumasiya zamanı spesifik maddi sübut – insan meyiti əldə edilir.

Göstərilənləri nəzərə alaraq, yekun nəticə kimi, ekshumasiyaya aşağıdakı müəllif anlayışının verilməsini məqsəduyğun hesab edirik:

«Ekshumasiya – dəfn edilmiş insan meyitin, onun hissələrinin, qalıqlarının, onunla bir yerdə qeyri-qanuni basdırılmış digər insan meyitinin basdırıldığı yerdən çıxarılmasına və onunla bağlı digər istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsinə, eləcə də, meyitlə birgə basdırılmış predmetlərin aşkar edilməsinə, götürülməsinə və tədqiq edilməsinə obyektiv zərurət olduqda, dəfn edilmiş insan meyiti və digər obyektlərin basdırıldığı yerdən çıxarılması, sonrakı hərəkətlər bitdikdən sonra çıxarılmış meyitin yenidən dəfn edilməsi və qəbrin bərpa edilməsinə yönəlmiş istintaq hərəkətidir».

AR CPM-in 237-ci maddəsi meyitin qəbirdən çıxarılması istintaq hərəkətinin prosesual qaydasının müəyyən edir. Bununla belə, tərəfimizdən aparılmış tədqiqatlar əsasında belə demək olar ki, həmin normada bəzi təkmilləşdirilmə işlərinin aparılması mümkündür.

Belə ki, AR CPM-in 237-ci maddəsinin adı «Meyitin qəbirdən çıxarılması (ekshumasiya)»-dır. Məsələ burasındadır ki, ekshumasiya zamanı təkcə meyit deyil, onun hissələri, qalıqları və yanındakı digər obyektlər də çıxarıla bilər, yəni maddənin belə adlanması ekshumasiyanın obyekt dairəsinin dar mənada anlaşılmasına yol açır. Digər tərəfdən mötərizə içərisində istifadə edilmiş «ekshumasiya» termini torpaqdan çıxarmaq kimi tərcümə edilir və «(meyitin ekshumasiyası)» yaxud «(ekshumasiyası)» şəklində ifadə edildiyi üçün maddənin adını geniş anlamda, yəni bu hərəkətin ümumiyyətlə, qəbirdən obyekt(lər)in çıxarılmasına yönəlməsi kimi şərh etməyə imkan verir. Ekshumasiyanın obyekt müxtəlifliyinin normativ səviyyədə qəbul edilməsi həm təcrübədə istintaq fəaliyyətinin qanuniliyi və əsaslılığı, həm də qanunda hüquqi tənzipetmənin dəqiqliyi üçün çox mühümdür. Unutmaq olmaz ki, qəbrin açılması heç də hər zaman oradakı meyitin qəbirdən çıxarılması ilə zərurəti ilə bağlı deyil. Qanun hətta təcrübədə mində bir halda belə rast gəlinə biləcək spesifik hala tətbiq edilmək imkanına malik olmalıdır, odur ki, zəruri yerlərdə ciddi detalizasiyaya, zəruri yerlərdə isə bütün həyati halları nəzərə almaq məqsədi ilə açıq siyahılara, subyekt mülahizələrinə və s. yol verməlidir. Belə bir istintaq şəraitini nəzərdən keçirək. Cinayət

təqibi orqanlarına konkret şəxsin qəbrində cinayətdə istifadə edilmiş odlu silahın gizlədilməsi barədə məlumat daxil olur. Aydınır ki, həmin məlumatın yoxlanılması, məlumatın doğru olduğu halda həmin silahın götürülməsi, maddi sübut kimi tanınması, tədqiqi və s. üçün məlumatda göstərilən qəbrin açılması zərurəti yaranır, heç də həmin qəbirdə dəfn edilmiş meyitin kənara çıxarılması zərurəti mövcud olmur. Belə şəraitdə və qüvvədə olan qanunvericilik konseptinə görə müstəntiqin vəsatətinin və ya prokurorun təqdimatının necə formulə ediləcəyini təsəvvür etmək olar: «... qəbirdə cinayətdə istifadə edilmiş odlu silahın olması haqqında məlumatın yoxlanılması üçün meyitin qəbirdən çıxarılması tələb olunur». Əgər ekshumasiya obyektini silah olacaqdırsa, meyitin qəbirdən çıxarılmasına nə lüzum vardır? Mahiyyətinə görə daha çox axtarış istintaq hərəkətinə uyğun gəlməsinə baxmayaraq, toxunduğu hüquqların özəlliyi – vicdan azadlığı, milli mənsubiyyət hüququ və etik prinsiplərin təminatı kimi mülahizələrə görə insan qəbirlərinin açılması ilə müşayət edilən istintaq hərəkətinin axtarış istintaq hərəkəti rejimində həyata keçirilməsi yolverilməzdir. Doğrudur, qəbrin açılması ekshumasiyanın ayrılmaz tərkib hissəsidir, lakin bəzən elə məhz bu etap istintaq hərəkətinin məqsədinə nail olmaqla başa çatdığı etapdır – qəbirdə şəxsin dəfn edilib-edilməməsi yoxlanılarkən qəbir boş olarsa, qəbirdə axtarılan əşya qəbir açılan kimi aşkar edilərsə və s. meyitin qəbirdən çıxarılmasına ehtiyac qalmır. Ekshumasiya mənə yükünə görə, yalnız meyitin qəbirdən çıxarılmasından daha geniş anlayışdır. Deməli, maddənin adının birmənalı şəkildə başa düşülməsi üçün onda hansısa dəyişikliklər etmək zəruridir. Hesab edirik ki, maddənin adının genişləndirilərək «Ekshumasiya (qəbrin açılması, meyitin, onun hissələrinin, qalıqlarının və yanında basdırılmış digər əşyaların qəbirdən çıxarılması)» kimi verilməsi məqsəddəuyğundur.

AR CPM-in 237.1-ci maddəsinə əsasən, meyitin qəbirdən çıxarılması zərurəti olduqda müstəntiq ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror qarşısında meyitin qəbirdən çıxarılmasına icazə alınması üçün məhkəməyə təqdimatla müraciət edilməsi haqqında əsaslan-

dırılmış vəsatət qaldırır. Meyitin qəbirdən çıxarılması yalnız məhkəmə qərarı əsasında həyata keçirilə bilər. Diqqət yetirsək, görürük ki, qanunverici burada nisbətən fərqli texnikadan istifadə etmişdir. Bəzi istintaq hərəkətlərinin izahı üçün AR CPM-də onların spesifik məqsədləri açıqlanır (məsələn, AR CPM-in 236-cı maddəsində baxışın hansı məqsədlə aparılmalı olması və s.). Hər hansı bir istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsi zərurəti onun faktiki əsasıdır. Bütün istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsi üçün buna zərurət olmalıdır. Ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin spesifik məqsədinin fərqləndirilməsi çox uğurlu qanunvericilik texnikasıdır, bununla, həqiqətən də, hansı istintaq hərəkətinin nəyə xidmət etdiyi, onunla hansı halların müəyyən edilə biləcəyi və niyə məhz bu və ya digər dərkətmə vasitəsinin, formasının müstəqil istintaq hərəkəti kimi qəbul edildiyi aydın olur. AR CPM-in 237.1-ci maddəsində ekshumasiyanı meyitin qəbirdən çıxarılmalı olması zərurəti ilə deyil, dəfn edilmiş meyitin, onun hissələrinin və qalıqlarının, eləcə də onun yanında basdırılmış digər əşyaların aşkar və tədqiq edilməsi məqsədi ilə izah edilməsini daha uğurlu hesab edirik. Həqiqətən də, dəfn edilmiş meyitin, onun yanında basdırılmış əşyaların aşkar edilməsi, götürülməsi, tədqiq edilməsi ekshumasiya aparılmadan başqa heç bir istintaq hərəkəti vasitəsilə həyata keçirilə bilməz. Belə yanaşmada ekshumasiyanın obyekt dairəsi də daha doğru əks olunur. Bu normada, həmçinin, ekshumasiya istintaq hərəkəti üzərində ibtidai araşdırmaya rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun prosessual nəzarəti və məhkəmə nəzarətinə dair müddəalar təsbit edilmişdir.

AR CPM-in 237.2-ci maddəsi ekshumasiyanın iştirakçılara həsr edilmişdir. Maddəyə əsasən, meyit müstəntiqin, məhkəmə təbabəti sahəsində mütəxəssisin, ölmüş şəxsin yaxın qohumlarının və ya onun qanuni nümayəndələrinin (onların istəyindən asılı olaraq) iştirakı ilə qəbirdən çıxarılır. Qəbirdən çıxarıldıqdan sonra meyit göstərilən şəxslərin müşayəti ilə digər tədqiqatların aparılması üçün müvafiq tibb idarəsinə aparıla bilər. Maddədə, ilk öncə, diqqəti ekshumasiyanı həyata keçirən subyekt kimi yalnız müstəntiqin adının çəkilməsi cəlb edir, bunu bir

o qədər də doğru hesab etmirik. Ümumiyyətlə, istintaq hərəkəti iştirakçısı kimi onu həyata keçirən şəxsin özünün göstərilməsi normanın yükünü artırmaqdan başqa bir şey deyil, aydın məsələdir ki, istintaq hərəkətini müstəntiq həyata keçirirsə, o istintaq hərəkətində iştirak edəcəkdir, digər tərəfdən əgər ekshumasiyanı prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror özü həyata keçirməyə qərar verərsə, bu zaman istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsində müstəntiqin iştirak edib-etməməsinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Ekshumasiyada iştirak edən mütəxəssislər sırasından da yalnız məhkəmə təbabəti sahəsində mütəxəssisin adının çəkilməsi başqa sahələrdən olan mütəxəssislərin bu istintaq hərəkətində iştirak etməsini istisna edən hal kimi başa düşülməməlidir. Ümumi qaydalara görə, istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsinə yardım etmək üçün digər sahələrin də mütəxəssislərinin dəvət edilməsi mümkündür. Mərhumun yaxın qohumlarının və ya qanuni nümayəndələrinin ekshumasiyada iştirakı onların arzusu ilə təmin edilir. Bu şəxslərin hüquqlarının təminatı üçün onlara ekshumasiya barədə məhkəməyə təqdimatla müraciət edilən andan məlumat verilməlidir. Məhkəmə ekshumasiyaya icazə verdiyi halda isə, mərhumun yaxın qohumlarına və qanuni nümayəndələrinə istintaq hərəkətinin keçiriləcəyi tarix və vaxt barədə dəqiq məlumat verilməlidir. Mərhumun yaxın qohumları və ya qanuni nümayəndələri ekshumasiya zamanı din xadiminin iştirak etməsini, onun müəyyən dualar oxumasını və s. arzu edərsə, istintaq hərəkətini həyata keçirən səlahiyyətli şəxsin icazəsi ilə din xadiminin iştirakına icazə verilə bilər. Müstəntiqlərə, bir qayda olaraq, insanların ekshumasiyada din xadiminin iştirak etməsi xahişini təmin etmək tövsiyə edilir. Din xadiminin ekshumasiyada iştirakı zamanı onun mütəxəssis kimi rəsmiləşdirilməsinə ehtiyac yoxdur. İstintaq hərəkətinin protokolunda din xadiminin iştirak etməsi barədə qeyd edilməsi kifayətdir. Din xadiminə hüquq və vəzifələrin izah edilməsinə də ehtiyac yoxdur, lakin istintaqın maraqları tələb edərsə, ona ibtidai araşdırma məlumatlarının yayılmasının yolverilməzliyi barədə xəbərdarlıq edilə və protokolda imza etdirilə bilər. Qüvvədə olan qanunvericilik ekshumasiyada hal şahidlərinin iştirakını nəzərdə tutmur. Bununla belə, ədəbiyyatda bu məsələ müzakirə predmeti olaraq qalır. Ekshumasiyada hal şahidlərinin iştirakını tələb edən prosesual qaydanın təsbit edilməsi məqsəduyğundurmu? Ümumiyyətlə, cinayət prosesində hal şahidlərinin mövcudluğunun məqsəduyğunluğu məsələsi hər zaman müzakirə mövzusu olmuş, bu suala birmənalı şəkildə cavab verilməmişdir. C.İ. Süleymanov isə qanunverici orqanın əvvəlki cinayət-prosessual qanunvericilikdən fərqli olaraq hazırkı qanunvericilikdə bir sıra istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsində, o cümlədən ekshumasiyada hal şahidlərinin iştirakından imtina etməsinin səbəblərini anlaşılmaz hesab edir, qeyd edir ki, həmin istintaq hərəkətlərinin əhəmiyyəti hamıya məlumdur. Bu müəllif hal şahidlərinin iştirakı ilə həyata keçirilən istintaq hərəkətlərinin artırılmasının tərəfdarıdır (11, s. 50).

Hal şahidlərinin məhz ekshumasiya istintaq hərəkətində iştirakı ilə əlaqədar fikir bildirmiş A.Y. Kriqer göstərir: «... baxmayaraq ki, Rusiya Federasiyasının qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyində ekshumasiya zamanı hal şahidlərinin iştirakı nəzərdə tutulmuşdur, bu istintaq hərəkəti zamanı hal şahidlərinin iştirakını nəzərdə tutan qaydanı ləğv etmək məqsəduyğundur ... bu institutu hüquq sahəsində biliklərə malik olan şəxslə əvəz etmək lazımdır ... ekshumasiyanın belə iştirakçısı kimi «müstəqil vəkil» çıxış etməlidir ... müstəqil vəkil bu istintaq hərəkəti zamanı baş verən bütün şeyləri doğru qavramaq və maraqlarına toxunulan şəxslərin hüquqlarını müdafiə etmək iqtidarında olan bir şəxsdir ... müstəqil vəkilə bu halda vəkilin ümumi səlahiyyətləri ilə yanaşı, əlavə hüquqlar da verilməlidir» (9, s. 52-53).

Ekshumasiyada hal şahidlərinin iştirakı məsələsinə toxunmuş digər bir müəllif – D. Natura isə, əksinə, xüsusi olaraq vurğulayır ki, ekshumasiyanın gedişatı zamanı hal şahidlərinin iştirakı zəruri şərtədir, çünki bu istintaq hərəkəti zamanı mərhumun qohumlarının həmin istintaq hərəkətində iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq daha sonra bir sıra maddi və mənəvi zərər iddiaları yarana bilər ki, bu iddiaların həllində ekshumasiyada iştirak etmiş hal şahidləri əhəmiyyətli rol oynaya bilər (10, s. 48).

AR CPM-in 237.3-cü maddəsi bütün istintaq hərəkətləri üçün ümumi bir müddəə nəzərdə tutur: «Meyitin qəbirdən çıxarılmasında müstəntiqin göstrişi və ya icazəsi ilə foto, video və kino çəkilişdən və ya digər yazan texniki vasitələrdən istifadə edilə bilər». Burada yeganə səlahiyyətli subyekt kimi müstəntiqin göstərilməsi istisna olmaqla tərəfimizdən qüsurlu hesab oluna biləcək bir ifadə müəyyən edilməmişdir. AR CPM-in 237.4-cü maddəsi ekshumasiya protokolunun məzmununu tənzim edir. Həmin maddədə göstərməli olan məlumatların müfəssəl siyahısı qanunla müəyyən edilmişdir. A.Y. Kriqer, həmçinin qeyd edir ki, ekshumasiya edilmiş meyit tədqiqat üçün göndərildiyi hallarda ekspert rəyi formasında həmin tədqiqatın nəticələri ekshumasiya protokoluna əlavə edilməlidir (9, s. 48). Lakin fikrimizcə, bu doğru deyil, çünki istintaq hərəkətinin protokolu və onun əlavəsi ilə ekspert rəyini eyniləşdirmək, onlardan birinə digərinin tərkib hissəsi kimi, əlavəsi kimi baxmaq olmaz. AR CPM-in 237.4-cü maddəsinə əsasən, meyitin qəbirdən çıxarılması qurtardıqdan sonra (birmənalı olaraq protokolun ekshumasiya qurtardıqdan sonra tərtib edilməli olması tələbini məqsədəuyğun hesab etmirik, ümumi taktiki mülahizələrə görə, protokolun tərtibatının istintaq hərəkətinin gedişatında aparılması da məqsədəuyğun ola bilər – müəllif) müstəntiq (yənə də, protokolu tərtib etməli subyekt kimi yalnız müstəntiqin göstərilməsini məqsədəuyğun saymırıq, ən azından müstəntiqin protokol tərtib etmək üçün başqa şəxsi müvəkkil etmək hüququ vardır – müəllif) bu istintaq hərəkətinin protokolunu tərtib edir və həmin protokolda aşağıdakılar göstərilir (istintaq hərəkətlərinin protokollaşdırılması qaydası CPM-in Ümumi hissəsinin 51-ci maddəsi ilə müfəssəl tənzim edilir, fikrimizcə, hər bir istintaq hərəkətini tənzim edən maddədə eyni müddəaları təkrarlamaq normativ yükün artırılmasından başqa bir şey deyil, burada göndərici normadan istifadə edilməsi texnikası həmin vəzifənin öhdəsindən daha lakonik şəkildə gəlməyə xidmət edə bilərdi – müəllif):

1) meyitin qəbirdən çıxarıldığı vaxt, tarix və yer;

2) müstəntiqin soyadı, adı və atasının adı, və-

zifəsi;

3) meyitin qəbirdən çıxarılmasında iştirak etmiş məhkəmə təbabəti sahəsində mütəxəssisin vəzifəsi, soyadı, adı və atasının adı;

4) meyitin qəbirdən çıxarılmasında iştirak etmiş şəxslərin soyadı, adı və atasının adı, habelə onların doğulduğu il, ay, gün və yer, vətəndaşlığı, təhsili, iş yeri, məşğuliyyət növü və ya vəzifələri, faktiki yaşadıqları və qeydiyyatda olduqları yer;

5) meyitin qəbirdən çıxarılmasında ölənün yaxın qohumlarının və ya qanuni nümayəndələrinin iştirak etdiyi halda onların soyadı, adı, atasının adı, doğulduğu il, ay, gün, yer, habelə faktiki yaşadıqları və qeydiyyatda olduqları yer;

6) meyitin qəbirdən çıxarılmasının xüsusiyyətləri, xüsusən fotoçəkiliş və ya meyitin qəbirdən çıxarılması zamanı video və kino çəkilişdən və ya digər texniki vasitələrdən istifadə edilməsi haqqında qeyd;

7) müşahidə edilmə ardıcılığı ilə meyitin qəbirdən çıxarılması zamanı bütün aşkar olunanlar.

AR CPM-in 237.5 və 237.6-cı maddələri də mahiyyətcə, ekshumasiyanın protokollaşdırma qaydalarına həsr edilmişdir, lakin qeyd edək ki, burada heç bir differensiasiya edilmiş müddəə yoxdur, onlar ümumi protokollaşdırma qaydaları ilə eynidir. Hesab edirik ki, ekshumasiya protokolunu tənzimləyən maddədə ümumi qaydaları təkrarlamaqla maddəni şişirtmək əvəzinə ekshumasiya istintaq hərəkətinin spesifikliyini nəzərə alıb, orada bəzi differensiasiya edilmiş müddəaları göstərmək daha məqsədəuyğun olardı. Məsələn, ekshumasiya ilə bağlı həyata keçirilən baxış, tədqiqat üçün nümunələrin götürülməsi, götürmə, tanımağa təqdim etmə kimi hərəkətlərin də gedişatı və nəticələrinin ekshumasiya protokolunda rəsmiləşdirilməsinə yol verilməsi haqqında müddəanın həmin maddədə təsbit edilməsini həm istintaq fəaliyyətinin optimallaşdırılması (bir neçə protokolun tərtib edilməsi zərurəti, bununla da, əlavə zaman və protokol blankı sərfiyyatı aradan qalxır, istintaq hərəkətləri arasındakı məntiqi əlaqə və ardıcılıq protokolda daha aydın sezilir), həm də istintaq hərəkətinin prosesual qaydasının differensiasiyası baxımından əhəmiyyətli olardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / red. Axundov A. 4 cildə, I cild. B.: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / red. Axundov A. 4 cildə, III cild. B.: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası / red. F.Y. Səməndərov. Bakı, Digesta, 2003, 942 s.
4. Əfəndiyev E.M. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin şərhı (Xüsusi hissə). Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2001, 920 s.
5. Hüquq ensiklopedik lüğəti / baş red. M.F. Məlikova. B.: Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1991, 544 s.
6. Quliyev A.İ. Hüquq ensiklopediyası. Bakı: Qanun, 2007, 1108 s.
7. Səlimxanov Ş. Məhkəmə təbabəti. Tibb institutu üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1972, 276 s.
8. Yusifli R.M. Məhkəmə təbabətinin əsasları. Bakı: Oskar, 2001, 564 s.
9. Кригер А.Е. Проблемы производства эксгумации и использование ее результатов при расследовании уголовных дел. Дисс. ... канд. юрид. наук. Барнаул, 2006, 177 с.
10. Натура Д.А. Эксгумация на предварительном следствии и особенности тактики следственных действий, связанных с эксгумированным трупом. Дисс. ... к.ю.н. Краснодар, 2002. 221 с.
11. Сулейманов Д.И. Комментарий к парадоксам УПК АР. Баку: Тефеккюр, 2004, 118 с.

Кенан Аскеров**Понятие и процессуальный порядок эксгумации****Резюме**

Эксгумация является одним из следственных действий, предусмотренных в уголовно-процессуальном законодательстве. Автор статьи, указывает на факт того, что в литературе нет единого понятия эксгумации, характеризующее ее в качестве следственного действия. В связи с этим, в статье рассматриваются некоторые понятия эксгумации, данные разными авторами. Автор, также пытается прокомментировать нормы уголовно-процессуального закона, регламентирующие процессуальный порядок проведения эксгумации. В статье, также выдвинуты некоторые предложения по совершенствованию законодательства.

Kenan Asgerov**Concept and procedural order of exhumation****Summary**

Exhumation is one of the investigative actions provided in the criminal procedure legislation. The author of article, points to the fact of that in literature there is no uniform concept of exhumation, characterizing it as investigative action. In this regard, in article some concepts of exhumation given by different authors are considered. The author, also tries to comment on the standards of the criminal procedure law regulating a procedural order of carrying out exhumation. In article, some suggestions for improvement of the legislation are also made.

NƏBİ ƏSGƏROV

Azərbaycan Respublikası DİN-in

Polis Akademiyası "Mülki hüquq" kafedrasının rəisi, polis polkovniki, h.ü.f.d., dosent, AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun doktorantı

UOT 342.734

DAXİLİ İŞLƏR ORQANLARI ƏMƏKDAŞLARININ ƏMƏYİNİN MÜHAFİZƏSİ

Açar sözlər: əmək mühafizəsi normaları, əmək mühafizəsi qaydaları, əmək mühafizəsi standartları

Ключевые слова: нормы охраны труда, правила охраны труда, стандарты охраны труда

Key words: labor protection norms, labor protection rules, labor protection standards

Vətəndaşların sağlamlığının qorunması, təhlükəsiz əmək şəraitinin təmin olunması hər bir sivil dövlətdə ən başlıca vəzifə olaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edən amildir. Ona görə də inkişaf etmiş əksər dövlətlərdə əməyin mühafizəsi konstitusion hüquq olmuş və dövlətin ən yüksək ali hüquqi qüvvəyə malik olan qanunu ilə təmin edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsində təsbit olunduğu kimi, hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququ vardır (1, s.775).

Əməyin mühafizəsi dedikdə, işçilərin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququnu təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində və digər normativ hüquqi aktlarda, habelə kollektiv müqavilələrdə, sazişlərdə, əmək müqavilələrində nəzərdə tutulan texniki təhlükəsizlik, sanitariya, gigiyena, müalicə-profilaktika tədbirləri, normaları və standartları başa düşülür (2, s.25).

Əməyin mühafizəsi normaları və qaydaları mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatlarda tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 207-ci maddəsinin 3-cü hissəsində deyilir ki, əməyin mühafizəsi üzrə normativ hüquqi

aktların tələbləri, əməyin mühafizəsi normaları, standartları, qaydaları əmək münasibətlərinin tərəfləri və digər fiziki və hüquqi şəxslər üçün məcburidir (2, s.143).

Göstərilən müddəalar əlbətdə ki, bir qurum kimi daxili işlər orqanlarını və bu orqanda xidmət edən xüsusi rütbəli əməkdaşların da sağlam və təhlükəsiz əmək şəraitində xidmətini əhatə edir.

Qanunvericilikdə daxili işlər orqanları əməkdaşlarının əməyinin mühafizəsi məsələlərinə az diqqət yetirilmişdir. Buna baxmayaraq, daxili işlər orqanları əməkdaşlarının fəaliyyətinə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi və digər normativ hüquqi aktlar şamil olunur.

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi əməyin mühafizəsi sahəsində müəyyən qayda və təlimatları nəzərdə tutsa da, hesab edirik ki, daxili işlər orqanlarında xidmət edən əməkdaşların müxtəlif vəzifə funksiyalarının icrası zamanı bu təminat tam şəkildə həyata keçirilmir. Məsələn, əməyin mühafizəsinin normativ hüquqi tənzimlənməsini özündə əks etdirən Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 211-ci maddəsinin I hissəsinin 6-cı abzasına uyğun olaraq "işçinin peşə xəstəliyinə tutulmağı ehtimalı yüksək olan iş yerlərinin siyahısı"nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 14 yanvar 2002-ci il tarixli, 7 nömrəli Qərarı ilə bir sıra iş yerləri ilə yanaşı, müəllimlik fəaliyyəti də, peşə xəstəliyinə tutulmaq ehtimalı yüksək olan iş yeri kimi göstərilmişdir (3). Bu peşə xəstəliklərinə aiddir: xroniki laringit, vazomotor monoxordit, səs telləri düyüncükləri,

səs büküşlərinin təmas xoraları, fonosteniya.

Göstərilən qərar eyni zamanda, daxili işlər orqanlarının təhsil müəssisələrində xidmət edən müəllimlərə də, şamil olunur. Lakin istər mülki, istərsə də daxili işlər orqanlarının təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlərin peşə xəstəliyinə tutulmasının qarşısının alınması üçün görülməli olan tədbirlər haqqında qanunvericilikdə hər hansı bir norma təsbit olunmamışdır.

Bundan başqa, hal-hazırda daxili işlər orqanlarında həftənin müəyyən günlərində keçirilməsi məcburi olan qısamüddətli idman məşqlərində təsadüfən xəsarət almış əməkdaşlara sığorta orqanı tərəfindən müvafiq sığorta ödənişlərinin verilməsindən imtina edilir. Sığorta orqanı haqlı olaraq, “Məhkəmə və hüquq mühafizə orqanları işçilərinin dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında” Azərbaycan Respublikasının 5 oktyabr 1999-cu il tarixli Qanununun 5-ci maddəsinin I hissəsinə əsaslanaraq sığorta ödənişlərinin verilməsinin mümkünlüyünü əməkdaşların “xidməti vəzifələrinin icrası ilə bağlı xəsarət alması və s. ilə əlaqələndirir (4). Yəni, idman oyunlarında və ya məşqlərində iştirak etmək əməkdaşın xidməti vəzifəsi hesab olunmur (aidiyyəti əməkdaşlar istisna olunmaqla).

Oxşar münasibət orta ümumtəhsil məktəbini bitirmiş və Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında təhsil alan kursantların da, xidməti vəzifələrinin icrası zamanı

xəsarət aldıkları halda sığorta ödənişinin məhdudlaşdırılmasında mövcuddur. Belə ki, əgər kursant xidməti vəzifələrinin icrası zamanı xəsarət alarsa, sığorta orqanı “Polis əməkdaşının maddi və sosial təminatları ilə bağlı qaydaların təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 20 aprel 2000-ci il tarixli, 73 nömrəli Qərarının 10-cu bəndinin 2-ci abzasına əsaslanaraq, sığorta ödənişinin verilməsindən imtina edəcəkdir. Həmin normada qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasında və digər dövlətlərin ali və orta ixtisas xüsusi polis tədris müəssisələrində əyani təhsil alanlara ..., “orta ümumtəhsil məktəbini bitirmiş vətəndaşların sıralarından qəbul edilənlərə respublikada ali və orta ixtisas tədris müəssisələri üçün müəyyən edilmiş məbləğdə təqaüd ödənilir (5). Bu o deməkdir ki, sığorta ödənişinin hesablanıb verilməsi əməkdaşın “təqaüdü” ilə deyil, “Məhkəmə və hüquq mühafizə orqanları işçilərinin dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinin I hissəsinə əsasən, “əmək haqqı məbləği” ilə müəyyənləşdirilir (4).

Beləliklə, hesab edirik ki, qanunvericilikdə göstərilən problemlərin həll olunması daxili işlər orqanları əməkdaşlarının əməyinin mühafizəsi sahəsində onların konstitusion hüquqlarının müdafiəsi baxımından irəli atılmış mühüm addımlardan biri olardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin elmi-praktik kommentariyası / Professor A.M.Qasimovun məsul redaktorluğu ilə. Bakı. “Hüquq Yayın Evi”, 2018, 1100 səh.;
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. “Hüquq Yayın Evi”, Bakı-2016. 256 səh.;
3. <http://www.e-qanun.az/framework/1114>;
4. <http://e-qanun.az/framework/3050>;
5. <http://e-qanun.az/framework/237>.

Наби Аскеров**Охрана труда сотрудников органов внутренних дел****Резюме**

В данной статье дано определение понятию «охрана труда» и указана необходимость его применения в деятельности сотрудников ОВД. Отмечено также, что в действующем законодательстве уделено мало внимания вопросам охраны труда сотрудников ОВД. Решение определённых проблем в этом направлении могло бы обеспечить право на охрану труда сотрудников ОВД.

Nebi Asgerov**Internal Affairs Bodies employees' labor protection****Summary**

In this article the meaning of “labor protection norms” is explained and the importance of its application to the activity of the Internal Affairs Bodies is noted. It is noted that little attention is paid to the labor protection matters of Internal Affairs Bodies employees by law. In this matter, the solution of some problems would provide the labor protection rights of the Internal Affairs Bodies employees.

Rəyçi: h.ü.f.d., dos. C.Süleymanov

VAQIF QASIMOV

Azərbaycan Texniki Universiteti “Kompüter sistemləri və şəbəkələri”

kafedrasının müdiri t.e.d., prof.

E-mail: gasumov@yahoo.com

UOT: 004.056

İNFORMASIYANIN GİZLİ ÖTÜRÜLMƏSİ KANALLARI VƏ ONLARIN İNTERNET ÜZƏRİNDƏN REALLAŞDIRILMASI ÜSULLARI

Məqalədə İnternet şəbəkəsində gizli informasiya ötürülməsi kanallarının yaradılması texnologiyalarınabaxılmış, kompüter steqanoqrafiyası üsulları və onların İnternetdəreallaşdırılması imkanları araşdırılmışdır. İnternetin informasiya xidmətləri, o cümlədən e-mail, web-texnologiya, interaktiv söhbət (chat), sosial şəbəkələr, bulud texnologiyası və şəbəkə protokolları vasitəsilə gizli informasiya ötürmə kanallarının yaradılması üsulları tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: steqanoqrafiya, komputersteqanoqrafiyası, şəbəkə steqanoqrafiyası, mətn steqanoqrafiyası, gizli kanal, şəbəkə protokollarında gizli kanal.

Ключевые слова: стеганография, компьютерная стеганография, сетевая стеганография, текстовая стеганография, скрытые каналы, скрытые каналы в сетевых протоколах.

Key words: steganography, computer steganography, network steganography, text steganography, covert channels, covert channels on the network protocols

Məlumdur ki, müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı bu sahədə müsbət nailiyyətlərlə yanaşı informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı bir sıra ciddi problemlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Kompüterlərin, kompüter sistemlərinin və şəbəkələrinin işinə qeyri-qanuni müdaxilə, kompüter informasiyasının oğurlanması, icazəsiz

əldə olunması (tutulması), dəyişdirilməsi, məhv edilməsi, ötürülməsi (sızması və ya sızdırılması) kimi təhlükəli təzahürləri belə təhlükələrə aid etmək olar [1,2].

Bu kimi təhlükələr ayrı-ayrı şəxslərin və təşkilatların maraqları ilə yanaşı həm də ölkənin milli maraqlarına, başqa sözlə milli təhlükəsizliyinə təhdid yaradır. Belə ki, milli təhlükəsizlik dedikdə ölkənin milli maraqlarının ona yönəlmiş təhdidlərdən qorunması başa düşülür. “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda milli təhlükəsizlik ölkənin davamlı inkişafını təmin edən həyat fəaliyyətinin müxtəlif sferalarında şəxsiyyətin, cəmiyyətin, dövlətin mühüm milli maraqlarının daxili və xarici təhlükə və təhdidlərdən qorunması kimi müəyyən edilmişdir.

Təcrübə göstərir ki, insanlar ünsiyyət və informasiya mübadiləsi üçün, bir qayda olaraq, kompüter və mobil qurğular vasitəsilə İnternet şəbəkəsindən, onun informasiya xidmətlərinin imkanlarından istifadə edirlər. Aydın ki, yeni texnologiyalar, eləcə də İnternet şəbəkəsi onun xidmətlərindən istifadə edən bütün insanlar və təşkilatlar, o cümlədən cinayətkarlar və terrorçular üçün eyni dərəcədə imkanlar yaradır. Başqa sözlə, kompüter və informasiya şəbəkələri, o cümlədən İnternet və mobil telefonlar ayrı-ayrı fərdlər, siyasətçilər, iş adamları, dövlət, özəl və dini təşkilatlar, cinayətkar və terrorçu qruplar, rəqib (düşmən) ölkələrin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən xidməti fəaliyyətdə geniş istifadə

edilməklə yanaşı, həmçinin, informasiya mübadiləsi, qarşıdurması, müharibəsi, kibercinayət və kiberterrorçuluq alətləri və vasitələri kimi çıxış edir [1-4].

İnformasiya mübadiləsi baxımından İnternetin təqdim etdiyi imkanlardan biri də informasiyanın gizliötürülməsi kanallarının yaradılması və istifadəsi ilə bağlıdır. Belə ki, İnternet informasiya mübadiləsini açıq kanal vasitəsilə gizli həyata keçirmək üçün də imkanlar yaradır. Başqa sözlə, informasiyanın gizli ötürülməsi kanalı reallaşdırılan zaman informasiya bir yerdən başqa yerə ötürülməklə yanaşı, onu ötürən və alan tərəflər (şəxslər), eləcə də informasiyanın ötürülməsi faktı, yəni informasiyanın özü gizli saxlanıla bilər.

Qeyd edildiyi kimi gizli informasiya ötürməsi kanalları iki aspektdən maraqlıdır:

- belə kanallardan istifadə informasiyanın qanuni şəkildə ötürülməsi zamanı qorunmasını təmin etməyə, o cümlədən informasiyanın ötürülməsi faktını gizlətməklə onun məzmununu, ünvanları (ötürən və alan tərəfləri) gizli saxlamağa imkan verir;

- gizli kanallardan fərdi məlumatların, xidməti və kommertiya sirlərinin, konfidensial məlumatların, o cümlədən dövlət sirlərinin icazəsiz (qanunsuz) olaraq gizli şəkildə kənara ötürülməsi, eləcə də cinayətkar əməlləri həyata keçirmək üçün zəruri məlumatların mübadiləsi məqsədilə istifadə oluna bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə kibercinayətlərin həyata keçirilməsi üçün kompüter sistemləri və şəbəkələrindən, o cümlədən İnternetdə gizli kanalların yaradılması texnologiyalarından geniş istifadə olunur. Kompüter və informasiya sistemlərinə müdaxilə, informasiyanın ələ keçirilməsi, tutulması, sızması və ya qəsdən sızdırılması, ziyanverici proqramların (troya atlarının, casus proqramlarının, proqram qoyuluşlarının, məntiqi bombaların və s.) yeridilməsi, fərdi, xidməti (kommertiya) və ya dövlət sirlərinin, kəşfiyyət informasiyasının, cinayət və terrorla bağlı tapşırıq və göstərişlərin gizli ötürülməsi və s. kimi cinayətlər, bir qayda olaraq, gizli kanallardan istifadə edilməklə törədilir.

Qeyd olunanlar nəzərə alınaraq, məqalədə İnternetdə gizli informasiya mübadiləsi kanallarının yaradılması imkanları araşdırılmış, onların gizli informasiyanın ötürülməsi üçün istifadəsi, eləcə də müxtəlif məzmunlu məlumatların qeyri-qanuni ötürülməsi üsulları tədqiq edilmişdir.

Kompüter steqanoqrafiyasında gizli informasiya ötürmə kanalları

Son dövrlərdə gizli kanalların yaradılması, onlar vasitəsilə informasiyanın (o cümlədən konfidensial informasiyanın) gizli ötürülməsi üsul və vasitələri ilə məşğul olan steqanoqrafiya elmi xüsusi önəm kəsb etməyə başlamışdır. Steqanoqrafiyanın məqsədi informasiyanın məzmununun gizlədilməsi deyil, informasiyanın varlığının, ötürülməsi faktının, ötürən və alan tərəflərin gizli saxlanılmasından ibarətdir. Məhz bu baxımdan steqanoqrafik texnologiyalara maraqlı onların gizlilik (görünməzlik, xəlvətlik, hiss edilməzlik) prinsipinə əsaslanması ilə bağlıdır.

İnformasiya mübadiləsinin gizlilik prinsipi əsasında həyata keçirilməsi aşağıdakı fəaliyyət sahələrində maraqlı doğurur [3]:

- gizli informasiya mübadiləsini (qanuni və ya qeyri-qanuni) təşkil etmək;
- siyasi, texniki, iqtisadi, hərbi və digər növ casusluq etmək;
- kriminal, cinayətkar, terrorçu və digər hüquqazidd strukturlara xidmət göstərmək;
- cinayətkar əməllərin idarə edilməsi üçün qrup üzvlərinə təlimat, göstəriş və digər məlumatları çatdırmaq;
- fərdi, xidməti və kommertiya sirlərini rəqiblərə gizli ötürmək;
- gizli arxivlər yaratmaq;
- radio və elektron kəşfiyyətin izləyə bilmədiyi mühüm sistemlərin idarə edilməsi üçün gizli sistemlər yaratmaq;
- elektron məhsullar üzərində müəlliflik hüququnu qorumaq;
- elektron məhsulların nüsxələrinin qeyri-qanuni çoxaldılmasının və ticarətinin qarşısını almaq.

Steqanoqrafik üsullar, daha doğrusu informasiyanın steqanoqrafik gizlədilməsi üsulları barə-

də ilk məlumatlar eramızdan əvvəl V əsrə (qulun başının dərisinə döymə ilə yazma, taxta üzərinə gizli məlumatı çıxıb mum qatı ilə örtərək açıq məlumatı yazma) aiddir. Sonrakı dövrlərdə praktikada mətnlərin məzmununda informasiyanın gizlədilməsi, informasiyanın vərəqlərə görünməyən mürəkkəblə yazılması, mikrofotosəkilçəkmə (mikronöqtə) texnologiyası, Morze əlifbası, qısa radiodalğalarla ötürmə və s. yüzlərlə steqanoqrafik üsullardan istifadə olunmuşdur. Müasir dövrdə steqanoqrafiya böyük inkişaf yolu keçmişdir. Steqanoqrafiyanı klassik və kompüter steqanoqrafiyası olmaqla iki istiqamətə bölmək olar. Hazırda kompüter steqanoqrafiyasının yeni istiqamətləri kimi rəqəmsal və şəbəkə steqanoqrafiyası üsulları inkişaf etməkdədir.

İnformasiyanın gizli ötürülməsi kanalının yaradılması üçün istifadə olunan obyekt konteyner, üsul və vasitələr kompleksi isə steqanoqrafik sistem adlanır. Steqanoqrafik sistemin məqsədi informasiyanın gizlədildiyi konteynerə girişin məhdudlaşdırılması deyil, konteynerdə gizlədilmiş informasiyanın korlanmamış, təhrif olunmamış və bərpa oluna biləcək şəkildə ünvana çatdırılmasını təmin etməkdən ibarətdir. Konteyner dedikdə məlumatın gizlədilməsi üçün istifadə olunan qeyri-məxfi xarakterli obyekt (maddi obyekt, informasiya daşıyıcısı, informasiya ehtiyatı, fayl və s.) nəzərdə tutulur. Steqanoqrafik sistem konfidensial informasiyanı, onun gizlədilməsi üçün istifadə olunan konteyneri, informasiyanın konteynerdə gizlədilməsi və konteynerdən çıxarılması alqoritmlərini, steqanoqrafik açarı və onların ötürülməsi kanallarını özündə birləşdirən kompleks kimi başa düşülür.

İnformasiya gizlədilmiş konteyner, yəni steqanoqrafik informasiya açıq rabitə kanalı ilə ünvana ötürülür. Açıq kanalla ötürülməsinə baxmayaraq, konfidensial informasiya konteynerin daxilində gizli ötürüldüyündən belə kanal gizli kanal adlanır.

Kompüter steqanoqrafiyasın üsullarından istifadə etməklə İnternetdə gizli informasiya ötürmə kanalları reallaşdırmaq mümkündür. Gizli kanalların informasiyanın konteynerlərdə gizlədilməsi və İnternetin informasiya xidmətləri vasitəsilə

ötürülməsi texnologiyalarından istifadə etməklə qurulur. Ümumi halda, konteyner qismində kompüter texnikasının qurğu və elementlərindən, o cümlədən informasiya daşıyıcılarından və yaddaş qurğularından, fayllardan, fayl sistemlərindən, metaverilənlərdən, mətnlərdən, şəkillərdən, audio-video verilənlərdən və s. istifadə olunur.

Bəzən kompüter steqanoqrafiyası klassik steqanoqrafik üsulların kompüter texnikası vasitəsilə reallaşdırılmasına əsaslanır. Belə üsullara mətn steqanoqrafiyası üsullarını misal göstərmək olar [1,5,6]. Mətn steqanoqrafiyası üsulları durğu işarələrinin, bağlayıcıların, sinonim sözlərin, qısaltmaların, abbreviaturaların, şərtləşdirilmiş ifadələrin, ədədi ifadələrin rəqəmlərlə və ya sözlərlə yazılışının, sözlərin, cümlələrin, abzasların birinci hərflərinin, mətnlərdə müəyyən mövqedə yerləşən simvolların, müxtəlif əlifbalarda olan eyni şəkilli hərflərin istifadəsinə əsaslanır. Mətn steqanoqrafiyasında, həmçinin, mətnlərin formatlaşdırılması prinsipləri üsullarından da istifadə olunur. Mətnlərdə informasiyanın gizlədilməsi üçün adi yazı üslubuna aid olan ehtiyat sahələrindən, mətn formatlarından, hərflərin registrindən, sətirlər, sözlər və abzaslar arasındakı intervallardan, kerninqdən, tabulyasiya, sətirsonu və abzassonu işarələrdən, hərflərin rəng sxemindən, eyni rəngli fon və mətndən, mətnarxası şəkil sxem, yazı qutusundan, şəkilarxası yazıdan və s. istifadə olunur.

İnformasiyanın fayllarda, fayl strukturlarında, fayl sistemlərində, metaverilənlərdə və s. gizlədilməsi üsulları da kompüter steqanoqrafiyasına aiddir. İnformasiyanın fayllarda gizlədilməsi üsullarına nümunə kimi gizli informasiyanı saxlayan faylın arxivləşdirilərək şəkil faylının (məsələn, jpg faylının) arxasına əlavə edilməsi (əməliyyat sisteminin “copy” əmrinin köməyi ilə) üsulunu göstərmək olar. İnformasiyanın pdf, html faylların strukturlarında, proqram kodlarında (kommentarilərdə, əmrlərin yazılışının formatında) və s. gizlədilməsini fayl strukturlarında gizlətmə üsullarına, mp3 fayllarının strukturunda musiqinin təsviri üçün ayrılmış sahələrə yerləşdirilməsini isə metaverilənlərdə gizlətmə üsulları

na nümunə kimi göstərmək olar.

Faylların məzmununda gizlətmə üsullarına informasiyanın sənədin və şəklin məzmununda gizlədilməsi (şəkildə olan obyektlərə görə, şəklin üzərində və ya çərçivəsində rəng dəyişiklikləri etməklə) üsullarını nümunə göstərmək olar. Video faylların subtitrlərindən, subtitrlər arasındakı boşluqlardan, subtitrlərin məzmununda millisaniyələr ərzində baş verən dəyişikliklərdən, kadrların əlavə olunmasından istifadə etməklə məxfi informasiyanı gizli ötürmək mümkündür. Audio fayllarda isə informasiyanı gizlətmək üçün bir sıra üsullardan istifadə olunur. Məsələn, exo üsulunda səsə müəyyən aralıqda küy əlavə olunur və bu küylər səs siqnalları ilə qarışaraq insanın eşitmə orqanı tərəfindən eşidilməz olur, səs və küy siqnallarını ayırd etmək mümkün olmur[1,4,5].

İnternetdə gizli informasiya ötürmə kanalları

İnternet şəbəkəsinin informasiya xidmətləri, o cümlədən e-mail, Web, FTP və digər xidmətlər vasitəsilə informasiyanın gizli ötürülməsini həyata keçirmək üçün müxtəlif imkanlar təqdim edir. Məsələn, elektron poçtu vasitəsilə məktubun mətnində intervallardan, şriftin fona uyğun rənginin dəyişdirilməsindən, sinonimlərdən, şərtləşdirilmiş ifadələrdən və s. istifadə etməklə informasiyanı gizli şəkildə ötürmək olar.

Elektron poçtun istifadəsinə əsaslanan digər üsul məktubun hazırlanması və poçt qutusunda saxlanması prinsipinə əsaslanır. Belə ki, informasiyanı ötürən tərəf hər hansı serverdə əvvəlcədən razılaşdırılmış ad və parol (username və password) qoymaqla poçt qutusu yaradır, müəyyən edilmiş vaxtda məlumatı hazırlayır, lakin onu ünvana göndərmir və həmin poçt qutusunda saxlayır. Digər tərəf eyni ad və paroldan istifadə etməklə həmin poçt qutusuna daxil olur, məktubu oxuyaraq onu poçt qutusundan silir. Bir qayda olaraq, gizliliyin təmin edilməsi məqsədilə belə poçt qutuları birdəfəlik istifadə üçün nəzərdə tutulur, yəni istifadə olunduqdan sonra poçt qutusu ya serverdən silinir, ya da bir daha istifadə olunmur.

Yuxarıda sadalanan steqanoqrafik üsullardan istifadə etməklə qabaqcadan informasiya gizlə-

dilmiş mətn, şəkil, audio, video faylların elektron poçt göndərişinə əlavə edilməsi funksiyası (Attach file) vasitəsilə gizli informasiya ötürmə kanalı reallaşdırılır.

Web-texnologiya da gizli informasiya ötürmə kanalı kimi böyük imkanlar təqdim edir. Belə ki, gizli ötürülməsi zəruri olan informasiya Web-səhifənin məzmununda olan mətnə, şəkllə, cədvələ, qrafikə daxil edilir (yeridilir), digər tərəf isə həmin Web-səhifəni açaraq heç bir diqqət çəkmədən gizli informasiyanı əldə edir. Başqa variant, gizli ötürülən informasiya tədris, elmi, metodiki və s. vəsaitlərdə, məqalələrdə gizlədilərək universitetin, kafedranın, elmi laboratoriyanın Web-səhifələrində “istifadəçilərə” təqdim edilir.

Eyni zamanda steqanoqrafik üsullar vasitəsilə informasiya gizlədilmiş rəqəmsal obyektlərin (şəkil, video, audio) belə faylların mübadiləsini həyata keçirən portallarda (məsələn, musiqi fayllarını təqdim edən saytda) yerləşdirilməsi mümkündür. Bundan əlavə, praktikada informasiyanın Web-səhifələrin HTML kodlarında gizlədilməsi üsullarından da istifadə olunur. Səhifənin HTML kodunda ekranda əks olunmayan teqlərdə, boşluqlarda və s. müxtəlif simvollarından, o cümlədən probel və tabulyasiya simvollarından istifadə etməklə informasiya yerləşdirilir.

İnternetin interaktiv informasiya mübadiləsi vasitəsi olan şəbəkədə söhbət – “chat” xidməti də gizli kanal yaradılması və müxtəlif steqanoqrafik üsullar vasitəsilə (şərtləşdirilmiş ifadələrin, sinonimlərin, xüsusi işarələrin və s. istifadəsi yolu) informasiyanın gizli ötürülməsi üçün uğurla istifadə oluna bilər.

Gizli informasiya ötürülməsi kanallarının yaradılması baxımından İnternetin sosial şəbəkələrini (Facebook, Google+, Twitter, Одноклассники, ВКонтакте, LinkedIn, Instagram, və s.) xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, sosial şəbəkələr bir-biri ilə sosial münasibətlər quran, müəyyən maraq dairəsində ünsiyyət saxlayan və fikirlərini paylaşan insanlardan (ailə üzvləri, dostlar, həmkarlar və s.) təşkil olunur. Sosial şəbəkəni təqdim edən Web-sayt istifadəçilərə özü və həyatı haqqında informasiyanı, şə-

killəri, audio-video verilənləri, vacib statistik məlumatları (adlar, coğrafi mövqelər, cinsi seçimlər, məşğuliyyət və s.) və şəxsi maraqları (hobbilər, sevimli kitablar, filmlər, tele proqramlar və s.) barədə bilgiləri daxil etmək, online profil düzəltmək, dostlarla şəkilləri, mesajları paylaşmaq və digər imkanları təqdim edir.

Sosial şəbəkələrdə istifadəçinin səhifəsində ayrı-ayrı mətnlərdən, şəkillərdən, qrafikadan və audio-video məlumatlardan istifadə ilə yanaşı, avatarın (təsvirlərin), fotoalbomların, audioalbomların, audiofragmentlərin, videoların yerləşdirilməsi kimi servislər təklif olunur. Bu servislər vasitəsilə sosial şəbəkələrin istifadəçiləri öz səhifələrində (profillərində) müxtəlif statuslar, dostlar (onlar haqqında məlumatlar), şəkillər, videolar, filmlər, televiziya verilişləri, kitablar, idman, tədbirlər, rəylər, qeydlər və s. məlumatlar, digər sayt, səhifə və ya fayllara istinadlar yerləşdirir, ısmaric (mesaj) göndərir, interaktiv söhbət (chat) aparırlar. Aydın ki, bu dasosial şəbəkələr istifadəçi hesablarında yerləşdirilən məlumatlar vasitəsilə steqanoqrafik üsulların köməyi ilə müəyyən informasiyanı gizli şəkildə ötürməyə, başqa sözlə, gizli informasiya ötürmə kanalı yaratmağa imkan verir [7-10].

İnternetin son texnologiyalarından olan bulud saxlanma sistemləri, eləcə də Youtube, Dropbox, Google Drive, Google Photos və s. kimi xidmətlər də informasiyanın sızması kanalı kimi çıxış edir və konfidensial informasiyanın icazəsiz (qanunsuz) mübadiləsi üçün gizli ötürmə kanallarını reallaşdırmağa imkan verir.

Şəbəkə steqanoqrafiyasına əsaslanan gizli kanallar isə sırf İnternetin şəbəkə protokollarının xüsusiyyətləri üzərində qurulur. Beləgizli kanallar TCP/IP, SCTP, HTTP və s. İnternet protokollarının strukturundan, iş prinsipindən və informasiya mübadiləsi mexanizlərindən istifadə etməklə təşkil olunur. Şəbəkə steqanoqrafiyası üsullarını ümumi halda üç qrupa bölürlər [11-14]:

- şəbəkə protokollarının paketlərində verilənlərin dəyişdirilməsinə əsaslanan steqanoqrafik üsullar;
- paketlərin ötürülməsi strukturunun dəyiş-

dirilməsinə əsaslanan steqanoqrafik üsullar;

- qarışıq (hibrid) steqanoqrafik üsullar.

Paketlərdə dəyişiklik edilməsi üsulları aşağıdakı yanaşmalara əsaslanır: paketlərin başlıq sahələrində verilənlərin dəyişdirilməsi (IP, TCP, SCTP və s. protokolların paketlərinin başlıqlarında dəyişikliklərin edilməsi), paketin faydalı yüklənmə sahəsinin dəyişdirilməsi (burada suşanlarının, nitq kodeklərinin və verilənlərin gizlədilməsi üzrə digər steqanoqrafik üsullar tətbiq olunur), qarışıq üsullar.

Şəbəkə paketlərinin modifikasiyası üsullarından biri də IP protokolu üzərindən həyata keçirilən, İnternetdə audio əlaqəni təmin edən və istifadəçilərə zəng etməyə imkan verən IP-telefon xidmətinin VoIP paketinin faydalı yükünün dəyişdirilməsi üsuludur. VoIP paketlərdə informasiyanın gizlədilməsi üsulu TranSteg (Transcoding Steganography) adlanır və VoIP paketinin yenidən kodlaşdırılması hesabına faydalı yükünün sıxılması yolu ilə paketdə informasiya gizlətməyə imkan verir.

Paketlərin ötürülməsi strukturunun dəyişdirilməsinə əsaslanan steqanoqrafik üsullara paketlərin ötürülməsi ardıcılığının (növbəliliyin) dəyişdirilməsi, paketlər apasındakı gecikmələrin dəyişdirilməsi, paketlərin ötürülməsi zamanı alan tərəfdə sıra nömrələrinin buraxılması yolu ilə onların qəsdən itirilməsinin tətbiq edilməsi kimi steqanoqrafik üsullar aid edilir.

Qarışıq (hibrid) üsullar audiopaketlərin itirilməsi (LACK) və paketlərin təkrar göndərilməsi – retranslasiyası (RSTEG) üsullarını özündə birləşdirir.

Qeyd edilməlidir ki, İnternet üzərində reallaşdırılan istənilən informasiya xidməti, onların bazasında duran protokollar vasitəsilə gizli informasiya ötürmə kanalları yaratmaq mümkündür. Bu zaman gizlədilən informasiyanın əlavə olaraq şifrələnməsi, gizli informasiya ötürmə kanalının etibarlığını daha da yüksəldə bilər.

Nəticə

Tədqiqatların nəticələri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- İnförmasiya texnologiyalarının, o cüm-

lədən kompüter sistemlərinin və şəbəkələrinin, İnternetin, multimediyaya vasitələrinin sürətli inkişafı, böyük ölçülü multimediyaya verilənlərinin steqokonteynerlər qismində istifadəsinin mümkünlüyüsəbəbindən yeni-yeni gizli informasiya ötürmə kanallarının və steqanoqrafik gizlətmə üsullarının keyfiyyətə daha yüksək səviyyədə reallaşdırılması və həyata keçirilməsi imkanları daha da artır.

- Gizli informasiya ötürmə kanallarının yaradılması, informasiyanın steqanoqrafik gizlədilməsi üsulları və texnologiyaları ikili xarakter daşıyır. Bu texnologiyalar və üsullar bir tərəfdən onları qanuni şəkildə öz informasiyasının qorun-

ması üçün tətbiq edənlərə informasiya təhlükəsizliyinin səviyyəsini yüksəltməyə imkan verir, digər tərəfdən onların hüquqazidd məqsədlər üçün istifadə edilməsi informasiya təhlükəsizliyi sahəsində yeni təhlükələrin yaranmasına səbəb olur.

- Multimediyaya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı sayəsində İnternetdə gizli informasiya ötürmə kanallarının və steqanoqrafik üsulların davamlılığının səviyyəsinin yüksəlməsi sirlərin sızması, eləcə də informasiyanın gizli ötürülməsi proseslərinin dövlət nəzarətindən yayınması texnologiyalarının kütləviləşməsinə imkan verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Qasimov V.Ə. İnformasiya təhlükəsizliyinin əsasları . Dərslük. Bakı. 2009.
2. Qasimov V.Ə. İnformasiya təhlükəsizliyi: kompüter cinayətçılığı və kiberterrorçuluq. Monoqrafiya. Bakı. Elm. 2007, -192 s.
3. Голубев В. “Компьютерная стеганография – защита информации или инструмент преступления?”. <http://www.crime-research.ru/library/Steganos.htm>.
4. Коначович Г.Ф., Пузыренко А.Ю. Компьютерная стеганография. Теория и практика. М.: МК-Пресс, 2006. – 288 стр.
5. Галяев В.С. О некоторых экспериментах по передаче стегосообщений через социальные сети. // МАТТЕХ 2014. том 1. Раздел компьютерна информатика и компьютерни информационни технологии.
6. Mazurczyk W., Szczypiorski K. Steganography of VoIP streams.: In: MeersmanR, TariZ (eds) Springer-Verlag, 2009. [Электронный ресурс] / Wydziału Elektroniki i Technik Informacyjnych [сайт]. URL:http://home.elka.pw.edu.pl/~wmazurcz/moja/art/OTM_StegVoIP_2008.pdf.
7. Frączek W., Mazurczyk W., Szczypiorski K. Stream Control Transmission Protocol Steganography. [Электронный ресурс] //Warsaw University of Technology, Institute of Telecommunications [сайт]. URL: <http://arxiv.org/abs/1006.0247>.
8. Mazurczyk W., Szaga P., Szczypiorski K. Retransmission steganography and its detection. [Электронный ресурс] / IT2Net [сайт]. URL: <http://cygnus.tele.pw.edu.pl/~wmazurczyk/art/RSTEG.pdf>.
9. Ahsan K., Kundur D. Practical data hiding in TCP/IP //Workshop on Multimedia Security at ACM Multimedia'02 Proceedings. /Juan-les-Pins (on the French Riviera), 2002. 8 p. <http://www.gray-world.net/papers/acm02.pdf>.
10. Bender W., Gruhl D., Morimoto N., Lu A. Techniques for data hiding. /IBM Systems Journal, Vol 35, NOS3&4, 1996. Pp.313-336.
11. Meng P., Huang L., Chen Z, Yang W., Li D. Linguistic Steganography Detection Based on Perplexity. 2008. [Электронный ресурс] URL: http://ieeexplore.ieee.org/xpl/freeabs_all.jsp?tp=&arnumber=5089098&isnumber=5089035.
12. Golder S., Wilkinson D. and Huberman B. Rhythms of social interaction: messaging within a massive online network. //HP Labs. 1501 Page Mill Rd., Palo Alto, CA 94304.

13. Selvi O. Covert channels over social networks. // SANS Institute InfoSec Reading Room. March 20th 2012.
14. Chee A. Steganographic techniques on social media: Investigation guidelines. // School of Computing and Mathematical Sciences. Auckland, New Zealand 2013. <http://aut.researchgateway.ac.nz/bitstream/handle/10292/5577/.pdf?sequence=3>.

Вагиф Касумов

Каналы скрытой передачи информации и методы реализации их в Интернете

Резюме

В статье рассмотрены технологии создания каналов скрытой передачи информации в сети Интернет, исследованы методы компьютерной стеганографии и возможности использования их в Интернете. Исследованы методы создания каналов скрытой (стеганографической) передачи информации на основе информационных служб Интернета, в том числе электронной почты, Web-технологии, интерактивной беседы (chat), социальных сетей, облачных технологий и сетевых протоколов.

Vagif Gasimov

The covert channels for hidden transfer of information and realization methods of them on the Internet

Summary

In article technologies of creation of covert channels for hidden information transfer on the Internet are considered, the methods of a computer steganography and possibility of their realization on the Internet are researched. The methods of creation of covert (steganographic) channels for hidden information transfers on the basis of information services of Internet, including email, Web, chat, social networks, cloudy technologies and network protocols are researched.

ŞƏHLA ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Texniki Universiteti
shahlaliyeva@gmail.ru

ŞAYƏSTƏ HƏSƏNOVA

Azərbaycan Texniki Universiteti
shayestehesenova@mail.ru
UOT: 004.056

BİG DATA TEXNOLOGİYASINDA BİOMETRİK PARAMETRLƏR VASİTƏSİLƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİ

Açar sözlər: biometrik texnologiyalar; Big Data; böyük verilənlər; bulud texnologiyası, informasiya təhlükəsizliyi

Keywords: biometric technologies; Big Data; cloud technology, information security

Ключевые слова: биометрические технологии; Big Data; облачные технологии, информационная безопасность

Böyük verilənlər (Big Data) böyük ölçülü və mürəkkəb məlumat toplusunun emal olunması üçün istifadə olunur. Böyük verilənlərin adı verilənlər bazasından fərqi idarəetmə sistemləri strukturlaşdırılmış olmasındadır ki, buda öz növbəsində böyük həcmli verilənlərin idarə edilməsinə imkan verir. Big Data - böyük və mürəkkəb verilənlər toplusunun məcmusu kimi təyin edilir və ondan verilənlər bazasının idarə olunması və ya verilənlərin emalı üçün əhəmiyyətli proqramları tətbiq etdikdə çətinlik yaranan zaman istifadə edilir.

Böyük verilənlərin məlumatı analiz edə bilməsi verilənlər üzrə elmin diqqətini cəlb edən əsas amildir. Əksər dövlət və fərdi təşkilatlar böyük miqdarda müxtəlif məlumatları toplamağa başladılar, belə ki, milli kəşfiyyat, kiber-təhlükəsizlik, marketinq və tibbi informatikada böyük verilənlər texnologiyasından istifadə edilməsi üçün bu məlumatların saxlanması əhəmiyyətli oldu, [1].

Bu gün dünyanın bir sıra ölkələrində böyük verilənlər texnologiyalarından istifadə etməklə bəzi təşkilatlar oğrular və ya arzu olunmayan müşəriylər kimi tanımlanan qara siyahıda olan

şəxslərin tanınması üçün proqram təminatı tətbiq etməyə başlamışdır.

ABŞ-ın bəzi ştatlarında bu gün polislər sifətin skan olunmuş təsvirləri əsasında insanın tanınması üçün Big data texnologiyası olaraq Superbowl XXXV proqramından istifadə edirlər və onun vasitəsilə cinayətkarları müəyyənəşdirmək daha asan olur.

Bununla yanaşı bu gün dünyanın bir çox yerlərində biometrik texnologiyalar sahəsində Big Data-dan insanların tanınmasında istifadə edilir, (şəkil 1).

Şəkil 1. Böyük verilənlər və biometriya

Labs proqram təminatında Google Glass üçün insanın üz cizgilərinin tanınması üçün istifadə edilən Big Data texnologiyalarından biri hesab etmək olar, [2]. İnsanların biometrik parametrlərinin böyük verilənlərdə saxlanması və analizi hüquq-mühafizə orqanlarında insanın tanınması məsələlərində işin keyfiyyətinin artmasına səbəb olur (şəkil 2).

Şəkil 2. İnsanların biometrik parametrləri

Məlum olduğu kimi multimediyə məlumatları kompüterdə böyük yaddaş tələb edir və bu məlumatların emalı prosesində böyük çətinliklər yaranır. Bu gün şirkətlərin istifadə etdiyi adi serverlər bu tələblərin öhdəsindən gələ bilmir. Bu hal təşkilatların Big Data texnologiyasından istifadəsinə böyük ehtiyac yaradır.

İnformasiya texnologiyaların bütün sahələrində olduğu kimi bu sahədə də çatışmamazlıqlar var. Big Data texnologiyalarında risklərlə və konfidensiallıqla bağlı müəyyən problemlər vardır, [3].

Daxililişlər orqanlarında olan biometrik məlumatlar, kriminalistika bankları və məlumat bazaları kifayət qədər dağınıq və əsasən lokal səviyyədədir. Regionlararası cinayətkarlığa qarşı mübarizədə müəyyən çətinliklərə səbəb olur. Bu da şübhəli insanların üzə çıxardılması təcrübəsində axtarış imkanlarını məhdudlaşdırılır, yəni şəxsin identifikasiya prosesi həyata keçmədən sona çatır.

Bu texnologiyaların xüsusiyyətləri sırasına istifadəçilərin bulud servislərlə sərbəst işləmək bacarığının olması, buluda girişin istənilən məkandan, istənilən vaxt, istənilən qurğu (smartfon, noutbuk, planşet və s.) vasitəsilə mümkünlüyüdür. Bundan əlavə, resurslar külliyyatının istifadəçilərə servislər menyusu şəklində təqdim olunması, istifadəçiyə resursların həcmindən sərbəst şəkildə artırmaq imkanının verilməsi bu texnologiyanın geniş tətbiqinə yol açan amillərdəndir.

Biometrik texnologiyalardan istifadə edilməsi təhlükəsizlik və məxfilik problemlərini nəzərə carpacaq dərəcədə azaldır və

istənilən xoşagəlməz hadisələrin tez bir zamanda qarşısının alınmasına kömək edir, [4]. Bu problemlərin həllində geniş imkana malik biometrik Big Data texnologiyalarının imkanlarından aktiv şəkildə istifadə oluna bilər.

Biometrik texnologiyalar: autentifikasiya (authentication), biokriptografiya (Biocryptography) və Buludarxitekturasından (Cloud-Based Architecture) istifadə edilməsi təhlükəsizlik məsələləri üçün idealdir. Program təminatı kimi Tygart, MXSERVER, CloudWalk və s. misal göstərmək olar.

Tətbiq olunan proqramların təsnifatı

MXSERVER güclü server əsasında şəxsin tanınması sistemidir. Böyük həcmli videolar, şəkil kolleksiyaları və s. üçün istifadə olunur (şəkil 3).

Şəkil 3. MXSERVER

MXSERVER™ server sistemidir, belə ki, kompüterlər, mobil telefonlar, SIM-kartlar və resursların axtarışı üçün nəzərdə tutulmuş videomüşahidə sistemlərindən alınmış fayllardan istifadə etməklə böyük həcmli videoları və foto kolleksiyalarını emal edir, [5].

Program təminatının köməyi ilə sistemə daxil olan yeni insanın sifəti qeydə alınır, kodlaşdırılır və buluda göndərilir, insanın sifəti əvvəlcədən verilmiş sifətin tanınması (face recognition) alqoritmi əsasında işlənir, bu bir neçə mərhələdən ibarətdir (sifətin müəyyən edilməsi və s.) Sonrakı mərhələdə insan sifəti qalereyada olan təsvirlərlə müqayisə edilir və tanınma baş verir, [6].

MXSERVER məhkəmə ekspertləri, müstəqil

tiqlər və təhlükəsizlik xidməti əməkdaşları üçün faydalıdır (şəkil 4).

Şəkil 4. MXSERVER texnologiyadan istifadə etməklə insanın tanınması

Bulud texnologiyası yüksək miqyaslanmanı asanlaşdırır və sistem geniş istifadəçiyə yüksək səviyyədə xidmət etməyə zəmanət verir. Bu sahədə etibarlı mexanizmlər vardır, məsələn, Cloud-based FR sistemi nəzdində Animetrics, BioID və robust Face texnologiyalarını misal göstərmək olar.

İT biometrik böyük verilənlərin ənənəvi statistik analiz üsullarından istifadə etməsi problemləri sadə şəkildə həll etmə qabiliyyətinə malikdir. Tygart texnologiyasına əsaslanan proqram təminatı mətn, video və fotoların uyğun seqmentlərini insanların marağına uyğun olaraq qruplaşdırır və silə bilər.

Üzün biometrik tanınması üçün bu gün Cloudwalk adlı süni zəka sistemindən istifadə edilir. Cloudwalk vasitəsilə gün ərzində 1 milyardan çox insanın üz cizgiləri skan edilir və məlumat bazasına yazılır. İnsanların üznlərini təyin etmək üçün nəzərdə tutulmuş bu sistem Çinin ictimai nəqliyyat növlərində, bankomatlarda və hava limanlarında yerləşdirilib. Lakin bu sistemin əsas uğur açarı Çin hökumətinin dəstəyində və onunla əməkdaşlığındadır. Cloudwalk insan üznlərinin təyin olunması sistemini Çinin 29 əyalətinə inteqrasiya edib. Bu şirkətin məhsullarından bələdiyyələr və hava limanlarının sahibləri istifadə edirlər. Bundan əlavə olaraq bu şirkətlə 400-dən çox bank da əməkdaşlıq edir. Onların arasında Bank of China və Agricultural Bank of China

kimi böyük banklar var. Həmin banklar insanların üznlərini təyin edən cihazlarla öz bankomatlarını təmin edirlər. Həmin bankomatlar vasitəsilə isə gün ərzində 216 milyondan çox tranzaksiya reallaşdırılır. Şirkət hüquq-mühafizə orqanları ilə əməkdaşlıq etdiyini də gizlətmir. Həmin orqanlar üçün Cloudwalk şirkəti videoanalitika sistemlərini yaradır, [7].

Şirkətin bir neçə müddət bundan öncə paylaşdığı hesabatda qeyd olunmuşdu ki, şirkətin mövcud olduğu 4 il ərzində o, Çin polisində 10.000 cinayətkarın yaxalanmasında yardımçı olub. Bu müddət ərzində sistem 100 milyard məlumat əldə edib. Həmin məlumatlar vasitəsilə sistem gün ərzində milyardlarla çinlinin üznlərini skan edə bilər. Şirkət Çin hökumətinə irimiqyaslı izləmə və idarəetmə sisteminin yaradılmasında köməklik edən digər süni zəka startapları siyahısına daxildir. Bu irimiqyaslı sistemin əsas elementlərindən biri də vətəndaşların izlənməsi üçün hazırlanmış proqramdır. Bunun üçün hökumət məlumat verənləri işə cəlb edir və çoxlu sayda kameralar quraşdırır.

2017-ci ildə təkə ictimai yerlərdə videoizləmə üçün 20 milyondan çox cihaz quraşdırılmışdı. Məlumata əsasən kameraların ümumi sayı 176 milyondan az deyil. 2020-ci ilə kimi isə əlavə 450 milyon kamera quraşdırılacaq. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da ümumilikdə 50 milyon bu cür sistem quraşdırılıb. Məlumata əsasən məhz Cloudwalk şirkəti insanların üz tanınmaları sistemlərinin standartlarının hazırlanmasında hökumətə yardımçı olub və mütəmadi olaraq hökumət tərəfindən maliyyələşdirilib. Belə ki, təkə 2017-ci ildə Quancjou hökuməti sözügedən şirkətin inkişafı üçün ona 297 milyon dollar investisiya yatırmışdı.

Yaxın vaxtlarda Big Data texnologiyasından istifadə etməklə Google Glas üçün proqram təminatı yaradılmışdır. Proqram vasitəsilə istifadəçi küçədə yanından keçən hər hansı bir şəxsin adı və şəklini Facebook vasitəsilə (əgər orda varsa) ekrana çıxara biləcək. Hal-hazırda bu texnologiyalar uzrə işlər aparılır.

Gələcəkdə biometrik texnologiyalar sahəsində Big Data-dan geniş şəkildə istifadə edilməsi

nəzərdə tutulur. Aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi bu sahədə görülməli işlərin effektivliyinin artırılmasına münbit zəmin yaradacaqdır:

- Gələcəkdə dövlətlərin böyük verilənlərin analizi üzrə əsas biometrik proqramlarının və təkmilləşdirilmiş standartlarının olması;
- Biometrik böyük verilənlərin kompakt şəkildə idarə edilməsi və onun öhdəsindən gəlmək üçün üsulların tapılması;
- Genişmiqyaslı analitiklərin “böyük verilənlər”ə göstərəcəkləri köməklik və bu işdə “bulud” texnologiyasının rolu;

- Biometrik böyük verilənlərin analizi və qarşıya qoyulan məsələlərin həllində aktiv mobil mühitdə identifikasiya və autentifikasiya problemlərinin həlli üçün irəliləyişin əldə edilməsi;
- Big Data-dan istifadə etməklə tələbə görə identifikasiyanın perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Biometrik texnologiyalar sahəsində Big Data-dan istifadə edərkən qarşıya çıxan problemlərin və xətalərin azaldılmasının həlli yollarının araşdırılması və s.

Ədəbiyyat

1. Herbst, Nikolas; Samuel Kounev; Ralf Reussner (2017). «Elasticity in Cloud Computing: What It Is, and What It Is Not»(PDF). Proceedings of the 10th International Conference on Autonomic Computing (ICAC 2017), San Jose, CA, June 24–28.
2. Nikolas Herbst, Rouven Krebs, Giorgos Oikonomou, George Kousiouris, Athanasia Evangelinou, Alexandru Iosup, and Samuel Kounev. Ready for Rain? A View from SPEC Research on the Future of Cloud Metrics. Technical Report SPEC-RG-2016-01, SPEC Research Group - Cloud Working Group, Standard Performance Evaluation Corporation (SPEC), 2016.
3. Cloud Computing Principles and Paradigms, John Wiley and Sons, 2017, ISBN 978-0-470-88799-8
4. Perez; et al., Responsive Elastic Computing, ISBN 978-1-60558-578-9
5. <https://technote.az/texnologiya-xeberleri/cinin-cloudwalk-suni-zeka-sistemi-10000-cinayetkarin-yaxalanmasina-yardimci-olub/?fbclid=IwAR0aJcLHVUDBc9XHFEIU4tfaULjDGpAKJdeEWsa4tp-deESo6WvoOjsvFIgE>
6. Tex.ü.f.d. Şəfqət Mahmudova. Biometrik texnologiyalarda Big Data problemləri

Shahla Aliyeva, Shayeste Gasanova

Providing security through biometric parameters in Big Data technology

Summary

This article focuses on law enforcement issues with large data in biometric technology. The importance of using Big Data Technology has been shown to overcome the wide range of challenges facing national security, law enforcement and defense agencies. In the field of biometric technology, big data and modern cloud computing technologies were offered.

Шахла Алиева, Шаесте Гасанова

**Обеспечение безопасности с помощью биометрических параметров в
технологии Big Data**

Резюме

Эта статья посвящена проблемам в правоохранительных органах в области биометрических технологий. Была продемонстрирована важность использования технологии Big Data для решения широкого круга вопросов, стоящих перед органами национальной безопасности, правоохранительных органов и обороны. В области биометрических технологий предоставляется информация о Big Data и современных облачных технологиях.

Rəyçi: f-r.e.ü.f.d., dos. Səməd Hübətov

MƏRYƏM CAVADOVA, DİLARƏ QULUZADƏ

Azərbaycan Texniki Universiteti

mariya686a4@mail.ru

UOT: 004.056

BULUD TEXNOLOGİYALARINDA TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİNİN MONİTORİNQİ

Açar sözlər: bulud texnologiyaları, xidmət səviyyəsində razılaşma, keyfiyyətə nəzarət xidməti, monitoring, mərkəzləşdirilmiş monitoring, paylanmış monitoring.

Ключевые слова: облачные технологии, соглашение об уровне обслуживания, контроль качества, мониторинг, централизованный мониторинг, распределенный мониторинг

Keywords: cloud technologies, service level agreement, quality control, monitoring, centralized monitoring, distributed monitoring.

Bulud texnologiyalarının meydana gəlməsi son illər informasiya texnologiyaları sənayesinə böyük təsir göstərmişdir. Belə ki, Google, Amazon, Microsoft kimi nəhəng təşkilatlar öz diqqətlərini çox güclü, etibarlı və mənfəətli bulud platformalarının istehsalına yönəlmişlər, biznes təşkilatları isə bu yeni texnologiyadan mənfəət götürmək məqsədilə öz biznes modellərini yenidən qurmağa cəhd edirlər, [1].

Buludlarda monitoring sistemin dayanıqlığı, eləcə də istehsalçılar və istehlakçılar üçün vacibdir. Monitoringlə nəvbədə

I) proqram təminatı və avadanlıqların idarə edilməsi üçün əsas vasitədir;

II) həmin vəsaitlər üçün davamlı qaynaqlı məlumat verməklə yanaşı, istehlakçıların bulud üzərində yerləşdirdiyi proqramlar üçün də fasiləsiz məlumat dəstəyi verir.

Bulud texnologiyasında resurs planlaşdırılması, resursların idarə edilməsi, məlumat mərkəzinin idarə edilməsi, SLA idarə olunması, dəyərlərin təyin olunması, problemlərin həll edilməsi, performansın idarə edilməsi və təhlükəsizliyin

təmin edilməsi, həmçinin sistemin effektiv və qüsursuz əməliyyatlar yerinə yetirməsi üçün monitoringə ehtiyac duyulur. [2].

Bulud hesablama sisteminə monitoring iki növ ola bilər: yüksək səviyyəli və aşağı səviyyəli.

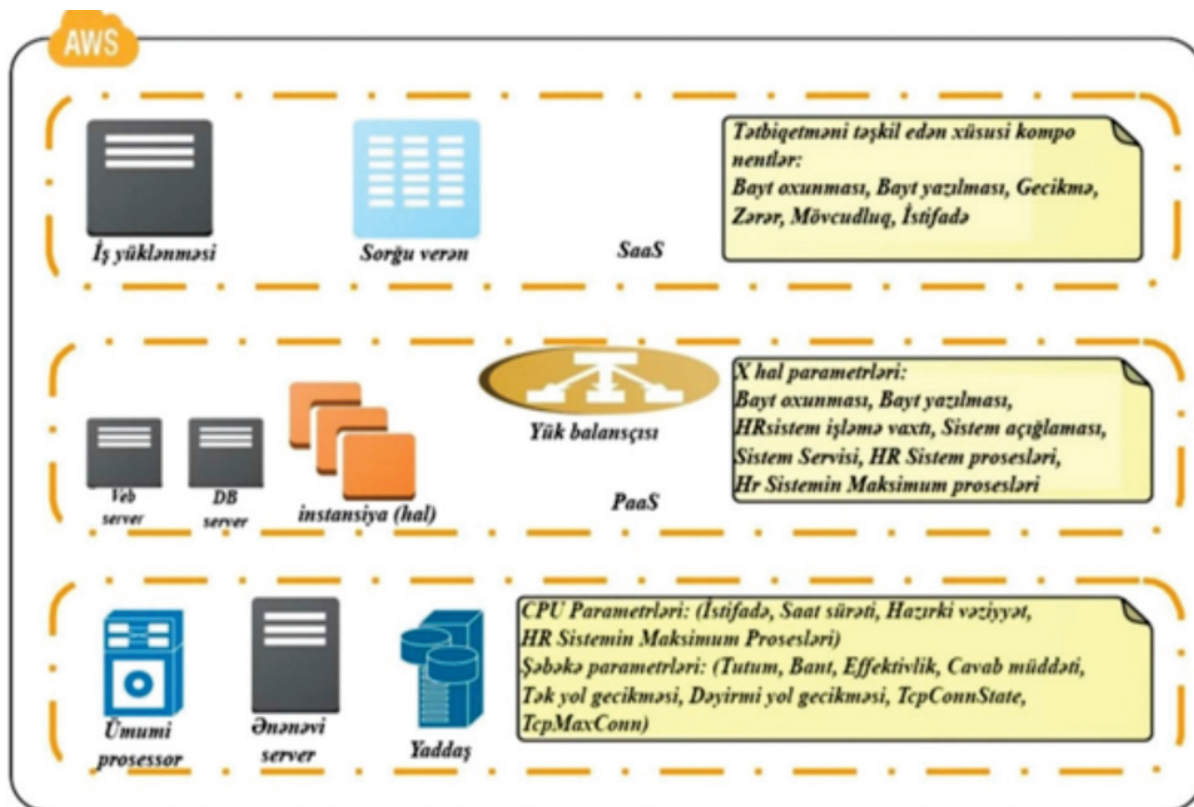
Yüksək səviyyəli monitoring virtual platforma statusu ilə, aşağı səviyyəli monitoring isə fiziki infrastruktur statusu üçün toplanmış məlumatlarla əlaqədardır. Bulud monitoring sistemi özünü tənzimləyən və tipik olaraq çox parçalı sistemdir ki, bu da monitoring funksiyalarını rahatlıqla dəstəkləyir. Ümumi olaraq, buludda yarana biləcək qeyri-normal hallar üçün əvvəlcədən təsbit edilmiş nümunə və resurslar var. Qeyri-normal davranış aşkar edildikdə, monitoring sisteminəki problemə müvafiq monitor əvvəlcədən tənzimlənmiş bir avtomatik bərpa (problem həll etmə) prosesinə malik olduqda bu imkandan istifadə edərək resursu avtomatik olaraq təmir etməyə çalışır. Avtomatik təmirin uğursuz olması və ya avtomatik bərpanın olmadığı halda texniki komandaya bildiriş göndərilir. Əsasən bildirişlər SMS və ya e-mail (elektron poçt) yolu ilə göndərilir, [3].

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, resursları qiymətləndirmək, davamlı ölçmələr aparmaq, bulud platformasında performans, etibarlılıq, güc istifadəsi, SLA-da təhlükəsizlik və s. üçün buludun monitoringə ehtiyacı var. Əsasən, monitoring testləri hesablama və ya şəbəkə bazalı olur. Hesablama bazalı testlər bulud texnologiyalarını işlədən real və virtual platformalarda işlədilir. Bu testdə əsas diqqətə alınan ölçmələr arasında CPU sürəti, CPU işlədilməsi, disk performansı, VM daxil/xaric etmə vaxtı və sistemin işləmə vaxtı vardır. Şəbəkə əsaslı testləşdirmə isə şəbəkə laylarında olan məlumatlara aid analiz diaqramları,

mübadilə zamanı paket itmələri, internet trafik həcmi və s. atributlara fokuslanır. Emal zamanı bulud istehlakçılarının istənilən performans hədəflərini təmin edən SLA sənədində göstərilən

ri-müəyyənliklər asan istifadə olunan interfeyslərlə səmərəli, miqyasa alına bilən və kompakt formada birgə işləyən monitorinq vasitələrinin inkişafı yolu ilə həll edilə bilər, (şəkil 1).

Şək. 1. Buludun ümumi monitorinqi

QoS göstəricilərini yerinə yetirmək üçün bir sıra əməliyyatlar aparılır. Aparat resurslarının (Hardware) mövcudluğu, yüklənməsi və ötürülməsi gözlənilməz şəkildə fərqliliklər yarada bilər, belə ki, QoS qoyulan hədəflərə problemsiz çatmaq üçün digər verilənlərə əhəmiyyət vermir. Sistemin mövcud proqram təminatı və avadanlıq xidmətinin vəziyyətindən xəbərdar olmaq QoS hədəflərinin yerinə yetirilməsi zamanı qarşıya çıxacaq qeyri-müəyyən problemlərin həlli üçün çox əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, "hardware" resurslarında proqram təminatlarını yerləşdirərkən istisnalar və problemlərin aşkar edilməsi, məsələn, hər bir

proqram komponenti üçün (proqram təminatının web server və ya verilənlər bazası serveri olması zamanı) hər resurs mənbəyində yerləşdirilən sənəddə QoS göstərilməsi vacibdir. Qey-

Müxtəlif tətbiqetmələr və qatlar arasında monitorinq. Proqram komponentləri (məsələn, mübadilə serveri, web server, indeks server, hesablama xidməti, saxlama xidməti və şəbəkə) PaaS və IaaS daxil olmaqla bulud qatları arasında paylanır. Beləliklə, verilən zəmanət göstəricisi üçün QoS hədəflərinin əldə olunmasını təmin etmək üçün QoS göstəricilərinin monitorinqi aparılmalıdır eyni zamanda Platforma as-a-Service (PaaS)-ın (məsələn, web server, mübadilə serveri, indeks server və s.) və Infrastructure-as-a-Service (IaaS)-ın da (məsələn, hesablama xidmətlər, saxlama xidmətləri və şəbəkə) monitorinqi əsasdır. Aşağıdakı şəkildə bulud platformasında fərqli komponentlərin bulud platforma qatında necə paylandı-ğı göstərilir. Birinci cədvəldə isə QoS parametrlərini yəni hər bir bulud qatında monitorinqin necə aparılmalı olduğu göstərilir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

Bulud qatı	Qat komponentləri	Hədəf qat komponentləri
SaaS	<i>x, y, z cihazları və s.</i>	<i>Bayt oxuma, Bayt yazma, Gecikmə, Zərər, Mövcudluq, İstifadə</i>
PaaS	<i>Veb server, Mübadilə serveri, İndeks serveri, Tətbiqetmə serveri</i>	<i>Bayt oxuma, Bayt yazma, Sistemin işləmə müddəti, Sistem açığılaması, HR Maksimum Prosesləri, HR Sistem Prosesləri, Sistem servisləri.</i>
IaaS	<i>Hesablama servisi, Yaddaş servisi, Şəbəkə və s.</i>	<i>CPU Parametrləri: İstifadə, Saat sürəti, Hazırkı vəziyyət Şəbəkə parametrləri: Tutum, Bant, Effektivlik, Cavab vaxtı, Təkyol gecikmə, Dəyirmiyol gecikmə, TcpConnState, TcpMaksimumState</i>

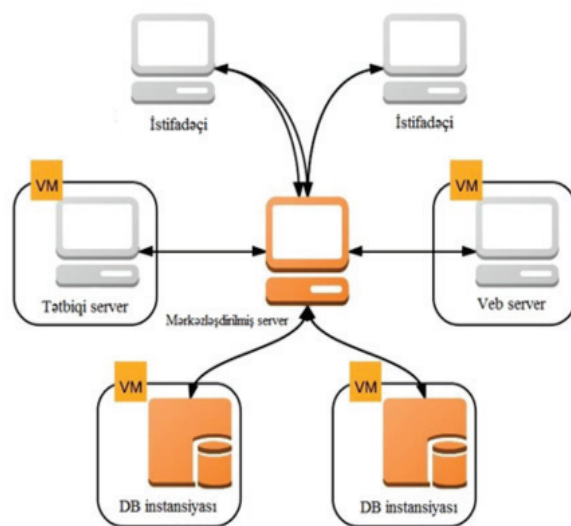
Tipik olaraq, QoS hədəfləri tətbiq növləri arasında dəyişir. Məsələn, eResearch proqramları üçün QoS hədəfləri statik, bir qatlı veb tətbiqləri (məsələn, statik məzmunu xidmət edən bir veb sayt) və ya çox səviyyəli tətbiqlərdə bir-birindən fərqlənir. Tətbiq növlərində əsasən, müxtəlif SLA-ları müzakirə etmək lazımdır. Beləliklə, SLA sənədində QoS təbiətinə uyğun şərtlər və məhdudiyyətlər eyni zamanda hər bir tətbiq növü ilə verilməli tələblər də daxil olacaqdır. Məsələn, bulud xidmətlərinə dair bir genom analiz təcrübəsi məlumatların köçürülməsinə (şəbəkədən yüklədiyiniz və şəbəkəyə yüklədiyiniz) şəbəkə gecikməsinə və işlənmədə olan gecikmənin tapılmasına kömək edəcəkdir. Digər tərəfdən, multimediyə tətbiqləri üçün ötürülmüş məlumatların şəbəkə üzərində keyfiyyəti daha vacibdir. Beləliklə, bu vəziyyətdə digər parametrlər prioritet qazanır. QoS parametrlərini izləmədikdə əvvəldən öngörülmemiş SLA pozuntuları aşkarana bilər, [4].

Nəticə etibarilə, monitoring əsas məqamdır və SLA-nın uyğunluq sertifikatlaşdırılmasında birinci dərəcəli məsuliyyət daşıyır. Bundan əlavə, müşahidəçilərin müştərilər tərəfindən qəbul edilən fəaliyyətinin biliklərindən faydalanaraq, müşahidəçilərin əksəriyyətini aydınlaşdırmaq üçün bulud təminatçıları daha realist və dinamik SLA modelləri hazırlamağa çalışır [5].

Monitoring arxitekturaları. Bulud monitoringində, şəbəkə və sistemlə əlaqəli məlumatlar sistemlər tərəfindən toplanır. Məsələn, mərkəzi prosessordan istifadə, şəbəkədə gecikmə və paketlərin itməsi və s. Sonra bu məlumatlar tətbiqetmələr tərəfindən SLA tələblərini təmin etmək üçün istifadəçiyə ən yaxın serverə məlumat köçürmək kimi əməliyyatları müəyyənləşdirmək məqsədilə

istifadə olunur. Tipik olaraq, şəbəkə monitoringi mərkəzləşdirilmiş və paylanmış şəbəkə arxitekturalarında həyata keçirilə bilər.

Mərkəzləşdirilmiş monitoringlər. Şəkil 2-də göstərilmiş mərkəzləşdirilmiş arxitektura PaaS və IaaS resursları QoS vəziyyət yenilənmə sorğularını mərkəzləşdirilmiş monitoring serverinə göndərir. Bu sxemdə monitoring üsulları periodik test mesajları vasitəsilə fasiləsiz olaraq komponentlərdən məlumat alınır. Mərkəzləşdirilmiş bulud monitoring arxitekturası bulud tətbiqetmələri üçün daha yaxşı idarəetmə imkanı yaradır. Buna baxmayaraq, mərkəzləşdirilmiş yanaşmanın bir neçə konstruksiya problemləri var:

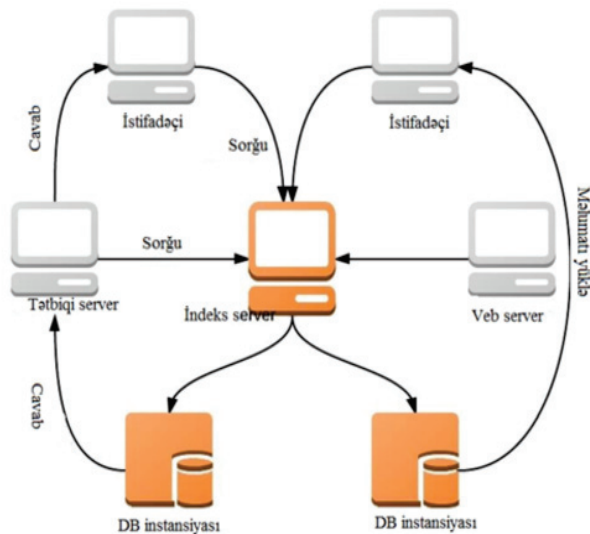
Şək. 2. Mərkəzləşdirilmiş monitoring arxitekturası

- aşağı etibarlı olması;
- miqyaslanabilirliyin olmaması;
- məlumat serverinə gedən əlaqələrdə yüksək şəbəkə kommunikasiya qiyməti;
- çox sayda monitoring istəklərinə xidmət

etmək üçün tələb olunan hesablama gücünün çatışmazlığının mümkünlüyü.

Paylanmış monitoring. Son vaxtlarda paylanmış bulud monitoring vasitələri üçün olan təkliflər məşhurlaşmağa başlayıb. Şəkil 3-də paylanmış bulud monitoring sisteminin geniş sxematik dizaynını göstərir. Monitoring vasitələrinin paylanması hazırkı mərkəzləşdirilmiş sistemlərlə əlaqəli problemləri aradan qaldıra bilər. Əgər sistemdəki komponentlərin heç biri digərlərindən vacib olmazsa

Şəkil 3. Paylanmış monitoring arxitekturu

monitorinq vasitəsinin konfigurasiyası paylanmış hesab olunur. Komponentlərdən hansısa birinin sıradan çıxdığı halda bu sistemdəki digər komponentlərinin işinə təsir göstərmir.

Strukturlu birrənqli. Mərkəzi səlahiyyət pozulu olan şəbəkə planına sahib olmağı gözləmək strukturlu birrənqli şəbəkənin inkişafı olmalıdır. Belə şəbəkə örtüyündə aşağı etibarlılıq aradan qaldırılır. Napster məşhur strukturlu birrənqli sistemdir [6].

Strukturlaşdırılmamış birrənqli – Strukturlaşdırılmamış birrənqli şəbəkələr örtüyü paylanmış örtük üçün nəzərdə tutulub amma strukturlu birrənqli şəbəkələr örtüyündən fərqli olaraq burada axtarış direktivi mərkəzləşdirilməyib. Bu isə belə şəbəkə örtüyündə mütləq aşağı etibarlılığa gətirib çıxarır. Gnutella ən çox tanınmış strukturlaşdırılmamış birrənqli sistemlərdən biridir.

Hibrid birrənqli – Strukturlu və strukturlaşdırılmamış birrənqli şəbəkə sistemlərinin birləşməsidir. Ümumilikdə şəbəkə strukturlaşdırılmamış birrənqli sistem kimi fəaliyyət göstərərək hibrid rənqli şəbəkənin kiçik hissələrində lokal axtarış xabları kimi işləyə bilərlər. Kazaa mərkəzləşdirilməmiş Napster və paylanmış Gnutella şəbəkə sistemlərinin hibrid sistemidir.

Ədəbiyyat

1. A. Khurshid, A. Al-Nayeem, and I. Gupta, «Performance Evaluation of the Illinois Cloud Computing Testbed,» Technical Report, Department of Computer Science University of Illinois at Urbana-Champaign 2009.
2. P. Massonet, S. Naqvi, C. Ponsard, J. Latanicki, B. Rochwerger, and M. Villari, «A monitoring and audit logging architecture for data location compliance in federated cloud infrastructures,» in Parallel and Distributed Processing Workshops and Phd Forum (IPDPSW), 2011 IEEE International Symposium on, 2011, pp. 1510-1517.
3. Yakup Korkmaz. (2010, Haziran) Bulut Bilişim Risk Değerlendirmesi - II. [Online]. <http://www.bilgiguvenligi.gov.tr/guvenlik-teknolojileri/bulut-bilism-risk-degerlendirmesi-ii.html>
4. Frank Saxton. (2009, Mart) The «No Network is 100% Secure» series. [Online]. http://unix.nocdesigns.com/cloud_computing_white_paper.htm
5. Kostya Kortchinsky, «Cloudburst: A VMware Guest to Host Escape Story ,» Blackhat USA 2009.
6. CVE-2007-0948: Arbitrary code execution via heap-based overflow in Microsoft Virtual PC. CVE-20070948: Arbitrary code execution via heap-based overflow in Microsoft Virtual PC. [Online]. <http://cve.mitre.org/cgi-bin/cvename.cgi?name=CVE-2007-0948>

Maryam Javadova, Dilara Guluzade

Monitoring of information security problems of cloud technologies

Summary

The article is devoted to the monitoring of information security problems of cloud technologies. In the process of carrying out the research, various security issues such as monitoring, Service-Level Agreement (SLA), quality of Service (QoS) for security of cloud technologies were investigated, the main problems in this area were identified and a number of recommendations were made for their solution.

Марям Джавадова, Дилара Кулузаде

Мониторинг проблемов безопасности облачных вычислений

Резюме

Статья посвящена мониторингу безопасности облачных технологий. В ходе исследования были выявлены различные проблемы безопасности, такие как мониторинг облачных технологий, соглашение об уровне обслуживания, служба контроля качества, выявлены ключевые проблемы в этой области и был сделан ряд рекомендаций.

Rəyçi: f-r.e.ü.f.d., dos. Səməd Hübətov

ELŞAD BALIYEV, KAMRAN ƏBİLOV, SEVİNC ƏLİYEV

Azərbaycan Texniki Universiteti

ebaliyev@list.ru , kamran_a72@mail.ru, sevincalievaa@gmail.com

UOT: 004.056

KOMPÜTER ŞƏBƏKƏLƏRİNİN AŞAĞI SƏVİYYƏLƏRİNİN KOMPONENTLƏRİNİN ANALİZİ

Məqalə kompüter şəbəkələrinin özəyi hesab olunan verilənlərin ötürmə şəbəkəsinin (VÖŞ) analizinə həsr olunmuşdur. Tədqiqat prosesində VÖŞ-də verilənlərin ötürmə üsulları, verilənlər axınının idarə olunması, ünvanlaşma, paketlərin marşrutlaşmasının yaranma səbəbləri və üstünlükləri araşdırılmışdır. Beləliklə, kompüter şəbəkələrinin aşağı səviyyələrinin tətbiqinin vacibliyi göstərilmişdir.

Açar sözlər: VÖŞ, ünvanlaşma sistemi, port, protokol, əlaqə qovşaqları, paket, verilənlər axını.

Ключевые слова: СПД, система адресации, порт, протокол, узел связи, пакет, потоки данных.

Key words: SPD, addressing system, port, protocol, communication center, packet, data streams.

İnformasiya texnologiyalarının yüksək sürətlə inkişafı hesabına bütün sahələrdə kompüterləşmənin, kompüter şəbəkələri texnologiyalarının və onların qarşılıqlı əlaqəliliyinin tətbiqi də genişlənməkdədir. Bu sahədə vahid istiqamətə yönəldilən Respublikamızda aparılan elmi-tədqiqat işləri də tələb olunan yanaşmalar çərçivəsində bütün səviyyələrdə uğurla həyata keçirilir.

Təqdim olunan məqalədə kompüter şəbəkələrinə, onun aşağı səviyyələrinin alt sistemlərinə həsr edildiyindən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Təsviri verilmiş açıq sistemlərin qraf modelinin (şəkil 1 və 2) və ümumi şəbəkə sisteminin əsası hesab olunan verilənlərin ötürmə şəbəkəsinin tam fəaliyyətinə (proseslər arası, şəbəkələr arası qarşılıqlı əlaqəliliyi və s.) qismən də olsa nail olmaq üçün meydana gələn verilənlərin ötürmə üsullarını, verilənlər axınının idarə olunması-

nı, ünvanlaşma, paketlərin marşrutlaşması və s. kompüter şəbəkələrində vacib alt şəbəkələr hesab olunduğundan, onların təhlil və analizinə xüsusi əhəmiyyət veriləcəkdir [6]. Məlumdur ki, əlaqə xəttləri və əlaqə qovşaqlarından keçən, birləşməsi müəyyən olunmaqla obyektlər arası əlaqə, baza VÖŞ-ü ilə təmin olunur. VÖŞ-ün əsas xarakteristikaları aşağıdakılarla müəyyən olunur: verilənlərin çatdırılması müddəti, əlaqə qovşağının(ƏQ) məhsuldarlığı, əlaqə xəttinin(ƏX) buraxıcılıq qabiliyyəti, qarşılıqlı əlaqəli abonentlər arası əlaqə kanallarının(ƏK) təşkili üsulları və kanallarla verilənlərin ötürülməsi üsulları. Abonentlər arası informasiya əlaqəliliyi müxtəlif üsullarla müəyyən olunur və bir sıra xüsusiyyətlərinə görə VÖŞ-lərdə əlaqə kanalının təşkili zamanı təkrar sorğu mexanizmi ilə daha yaxşı uzlaşdığından paketlərin kommutasiya üsuluna üstünlük verilir[1,2].

VÖŞ-lərdə verilənlər axınının idarə olunması şəbəkələrdə bir neçə səviyyədə aparıldığından onun bir neçə üsulla həyata keçirilməsi olduqca vacib hesab olunur: qovşaqlar arası kanallarda, şəbəkələrdə, VÖŞ qovşağı ilə EHM arasında, EHM-EHM səviyyələri arası və proseslər arası verilənlər axınının idarə olunmasının göstərilən üsullarının hər biri uyğun protokolla realizə olunur.

Proseslər arası əlaqəliliyin təşkili üçün verilənləri göndərənlərin və qəbul edənlərin - baza VÖŞ-ü abonentlərinin adlandırılmasının nizamlanması o cümlədən şəbəkələrdə birləşmələri müəyyən edən ümumi şəbəkə ünvanlaşma sistemi lazım gəlir. Abonentlər arası əlaqəliliyi təşkil etməklə paketin başlığında göstərilən qəbul edənin ünvanına görə VÖŞ paketin ötürülməsi istiqamətini - marşrutunu təyin edir. Bu funksiya VÖŞ-ün əlaqə qovşaqlarının fəaliyyətini idarə

edən marşrutlaşma alqoritmi ilə realizə olunur. Bundan əlavə VÖŞ-də paketlərin qəbulunun sürəti və kanalların buraxıcılıq qabiliyyəti ilə paketlərin ötürülməsi sürətinin aşağı səviyyədə uzlaşmasını təmin edən şəbəkənin idarə olunma mexanizmindən istifadə olunur. Yuxarı səviyyədə isə yüklənmə VÖŞ-ün və bütövlükdə şəbəkənin idarə olunması, verilənlərin ötürülməsi prosesini təşkil edir və bu verilənlərin ötürülməsi kanalı, şəbəkə və nəqliyyat səviyyələrinin protokollarının (uyğun olaraq Ethernet, Token Ring, FDDI, PPP, HDLC, LLC və s.) bir hissəciyi hesab olunur. Cədvəl 1-də VÖŞ-ün arxitekturunun standart modelləri üzrə səviyyələri və protokolları göstərilmişdir:

rin başlığında göstərilən verilənlər əsasında çıxış əlaqə xətti təyinatı qaydaları kimi başa düşülür. Marşrutlaşma alqoritminin məqsədi mənbədən ünvançıya paketlərin fasiləsiz hərəkətinin, paketlərin ötürülməsinin uyğun istiqamətlərinin seçilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

VÖŞ-lərdə verilənlərin ötürülməsi üsulları

Abonentlər arası verilənlərin birbaşa ötürülməsi üçün fiziki kanalın ayrılması kanalların kommutasiyası ilə təmin olunur. VÖŞ-ün abonentləri arasında verilənlərin ötürülməsi və kanalın kommutasiya prosesinin təsviri verilmişdir [6]. ki abonent ki abonent ilə əlaqəliliyin müəy-

Cədvəl 1. VÖŞ-ün arxitekturunun standart modelləri üzrə səviyyələri və protokolları

Şəbəkə modellərinin aşağı səviyyələri						
Standartları, spesifikasiyaları, alt sistemləri və protokolları	İcra vasitələri	Şəbəkədən asılılığı	Səviyyə funksiyaları	OSI modeli	TCP/IP modeli	VÖŞ-ün səviyyələri
1.EIA/TIA-232D-RS-232C Interfeysinin genişləndirilməsi və ardıcıl sinxron-asinxron əlaqə protokolu 2.IEEE 802.5-Token Ring üçün fiziki qoşulmasını təyin edir. 3.IEEE 502.3-Ethernetin (10Mbit/san) müxtəlif növlərini təyin edir. Burada fiziki səviyyə 4 alt səviyyəyə bölünür. PLS, AUI, PMA və MDI. Fiziki səviyyənin protokolları: Ethernet texnologiyasının 10Base T spesifikasiyası, PLS, AUI, PMA və MDI.	Aparat (Hardware): adapterlərlə, ardıcıl portlarla.	Şəbəkədən asılı	Bitlər ardıcılığı təsvir olunmuş informasiyanın ötürülməsi mühitinin yaradılması və s.	Fiziki səviyyə (physical layer)	Şəbəkə interfeysi səviyyəsi (Network İnterfave layer)	Birinci
IEEE standartlaşdırma təşkilatı özünün 802-şəbəkə modelində verilənlərin ötürülməsi səviyyəsini 20alt səviyyəyə bölmüşdür: LLC və MAC. Protokolları: Ethernet, TokenRing, FDDI, HDLC, PPP, LLC, MAC.	Proqram-aparat	Şəbəkədən asılı	Kadrların hazırlanması, əlaqə xəttinin giriş/çıxışının təşkili, düzgünlüyün yoxlanılması və s.	Kanal səviyyəsi (Data Link layer)		İkinci
Şəbəkə səviyyəsinin protokolları aşağıdakılarla müəyyən olunur: 1.Şəbəkə protokolları (rouled protocols) -şəbəkə vasitəsi ilə paketlərin hərəkəti realizə olunur: ARP, IP və IPX. 2.Marşrutlaşma protokolları (rouled protocols)-bu protokolları köməyi ilə şəbəkələrarası birləşmələr topologiyalarına dair informasiyanı yığır. Onun aşağıdakı növləri vardır: IP RIP, IPX RIP, NLSP, OSPF, EGP, BGP, VINES RIP, Apple Talk RTMP və IS-IS OSI	Proqram-aparat	Şəbəkədən asılı	Paketlərin göstərilən ünvana şatdırılması üçün optimal marşrutun seçilməsini, fiziki və şəbəkə ünvanlarının translyasiyasını, şəbəkələrarası qarşılıqlı məntiqi əlaqəliliyi və s. təmin edir.	Şəbəkə səviyyəsi (Network layer)	Şəbəkə səviyyəsi (Network layer)	Üçüncü

VÖŞ-ün əlaqə qovşaqları, marşrutun seçilməsi, marşrutlaşma alqoritmi ilə aparılır. Ümumilikdə VÖŞ-ün əlaqə qovşaqları ilə ötürülən paketlə-

yən olunmasını inisializasiya (üzərlərinə qoyulan funksiyaları yerinə yetirən fiziki və məntiqi kanalların aparat vasitələrinin təmin edilməsi

vəziyyətinə gəti-

rilməsi mərhələsinin yerinə yetirilməsi kimi başa düşülür)edir. K -əlaqə qovşağı kjabonentininünvanına əməl etməklə və birləşməni qoşmaqla kiabonenti xətti, K -əlaqə qovşağını L-əlaqə qovşağı ilə birləşdirən xətlə kommutasiya olunur. Sonra birləşmənin qoşulma mərhələləri K,L və sairə əlaqə qovşaqlarında təkrar olunur və nəticədə ki və kjabonentləri arasında kanal kommutasiya olunur. Kommutasiya qurtardıqdan sonra kj abonentinin əks əlaqə signalına əsasən ki abonentini verilənləri ötürməyə başlayır. Verilənlərin ötürmə müddəti ötürülən məlumatların uzunluğundan, kanalın buraxıcılıq qabiliyyətindən və signalın kanalla yayılması müddətindən asılıdır.

Şəbəkənin qovşaqları ilə təyin olunan marşrutla verilənlərdən və başlıqlardan ibarət məlumatların ötürülməsi ilə məlumatların kommutasiyası həyata keçirilir. Məlumatların başlığında məlumatları qəbul edən kj abonentinin ünvanı göstərilir. ki göndərən abonentini ilə generasiya olunan məlumat K-əlaqə qovşağı ilə qəbul olunur və qovşağın yaddaşında saxlanılır. Məlumatın başlığı K- əlaqə qovşağı ilə emal olunur və məlumatın ötürülməsi L-qovşağına aparən marşrutu təyin olunur. L-qovşağı məlumatı yaddaşda saxlayır, qəbul edilmə sona çatdırıldıqdan sonra başlıqlar emal olunur, məlumat yaddaşdan çıxarılaraq növbəti əlaqə qovşağına aparən əlaqə xəttinə ötürülür. Məlumatların qəbulu, emalı və ötürülməsi prosesi ki abonentindən kj abonentinə qədər olan marşrutla ardıcıl olaraq bütün qovşaqlarda (K,L,M və s.) təkrar olunur.

Bütün şəbəkələrdə olduğu kimi açıq sistemlərin qarşılıqlı əlaqəliliyinin qraf-modelində təsviri verilmiş şəbəkənin özəyi hesab olunan VÖŞ-lərdə verilənlərin ötürülməsinin əsas üsulu paketlərin kommutasiyasıdır. Bu onunla əsaslandırılır ki, VÖŞ-lərdən verilənlər ötürülərkən paketlərin kommutasiyası zamanı verilənlərin saxlanması az vaxt sərf olunur və həmdə ki, aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə: verilənlərin multipleksləşməsi üçün verilənlərin paketlərlə təqdimi ilə daha yaxşı şərait yaradılır, məlumatların kommutasiyasından fərqli olaraq ötürülən verilənlərin aralıq saxlanması üçün kiçik uzunluğa malik paketlər daha kiçik tutuma malik yaddaşdan istifadə etməyə im-

kan verir, paketlərdən istifadə olunma verilənlər axınının idarə olunması məsələlərini sadələşdirir, tipik əlaqə xətləri ilə verilənlərin ötürülməsinin bir bitə düşən səhvlərinin 10-4 - 10-6 təhrif olunma ehtimalını təmin edir və bir sıra başqaları. Elə bu xüsusiyyətlər şəbəkə VÖŞ-lərində əlaqə kanallarının təşkilinin əsas üsulu kimi paketlərin kommutasiya üsülündən istifadə edilməyə vadar olundu.

VÖŞ-lərdə verilənlər axınının idarə olunmasının analizi

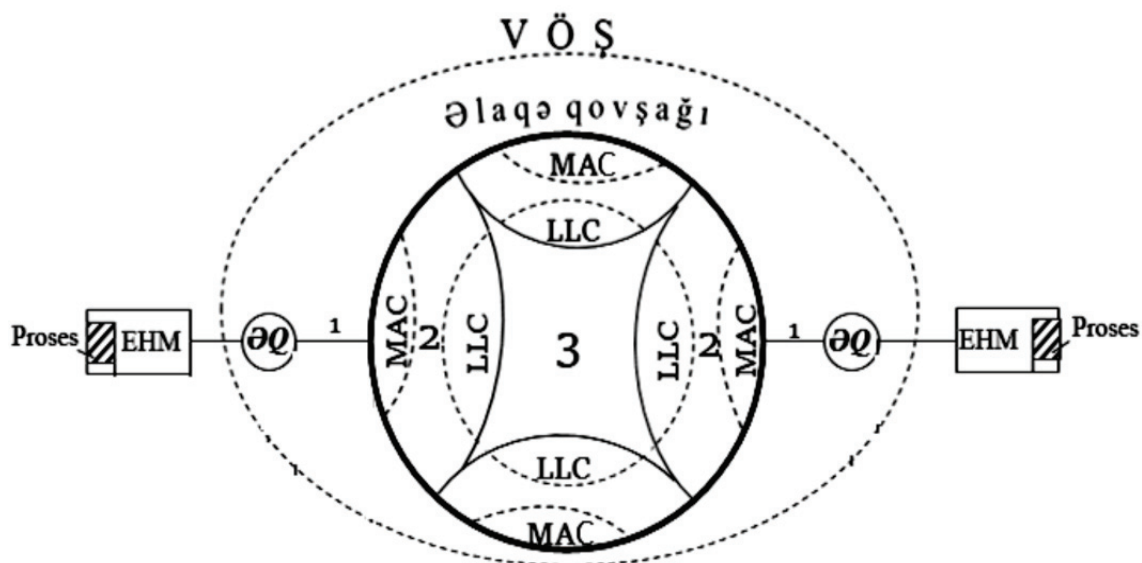
Mənbədən paketlərin ötürülməsi intensivliyi qəbuledicilərin paketləri emal olunma intensivliyi ilə razılaşıdırılır. Əgər ötürmə intensivliyi emal olunma intensivliyini keçərsə, paketlərin şəbəkədə yığılması ilə şəbəkənin buraxıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür və nəticədə şəbəkənin həmin sahəsi və paketlərin aralıq saxlanması üçün əlaqə qovşaqlarında istifadə olunan bufer yaddaşı əlavə dolduğundan şəbəkə tamamilə təcrid olunur. Belə vəziyyəti yalnız paketlərin ötürülməsi intensivliyinin emal olunma intensivliyindən artıq olmasının qarşısının alınması yolu ilə ləğv edilə bilər. Bu razılaşma mənbə ilə qəbuledicilər arasında paketlər axınının idarə olunması hesabına təmin olunur.

Axının idarə olunması şəbəkələrdə bir neçə səviyyədə aparılır (şəkil 1): kanalda, şəbəkədə, EHM-ləVÖŞ-ün qovşağı arası, EHM-EHM arası və proseslər arası axının idarə olunması. Verilənlər axınının idarə olunmasının əsas funksiyası baş və terminal EHM-lərdə prosesləri əlaqələndirən kanalın idarə olunma protokolu ilə realizə olunur(HDLC, Hight-LevelData Link Control – verilənlərin ötürülməsinin idarə olunmasının yüksək səviyyəli protokolu). Traktın tərkib hissəsi hesab olunan hər bir kanalda verilənlər axınının düzgünlüyü proses-proses ümumi traktının düzgün fəaliyyətini təmin edir. Ancaq EHM-in, VÖŞ-ün və əlaqə qovşağının fəaliyyətlərinin xüsusiyyəti axının idarə olunmasının xüsusi elementlərinin lazımlılığını doğurur. Verilənlər axınının idarə olunması təsdiqlənmə mexanizminə əsaslanır – təyinatına görə paketlərin qəbul edilməsini təsdiqləyən məlumatlar nəzərdə tutulur.

İdarə olunması üçün uyğun idarə olunma səviyyələri protokollarla realizə olunan təsdiqlənmənin müxtəlif üsullarından istifadə olunur.

da itə bilər, təhrif oluna bilər və bununla yanaşı informasiya kanalının buraxıcılıq qabiliyyəti taym-aut mexanizmi ilə dəstəklənir. Taym-aut

Şəkil 1. Paketlər axınının idarə olunması səviyyələri

VÖŞ-ün iki əlaqə qovşağı arasında kanalda verilənlər axınının idarə olunması kanallarda paketlərin ötürülməsinin təcrid olunmasının qarşısının alınması üçün kanalın buraxıcılıq qabiliyyətinin effektiv istifadə edilməsi və buferlərin əlavə dolmasının qarşısının alınması təmin olunur. Yəni, ötürüləcək paket qəbulədiçi-əlaqə qovşağından düzgün ötürülən paketin təsdiqlənməsini gözləməklə ötürücü-əlaqə qovşağının yaddaşında saxlanılır. Təsdiqlənmə gələn kimi paket ləğv olunur və onun sonrakı ötürülməsi qəbulədiçi-qovşaqla təmin olunur. Əgər kanalla ötürmə prosesində paket səsə-küyə görə təhrif olunmuşsa bu halda iki üsuldən biri ilə ötürmə təkrar olunur: mənbə - qovşağa paketə təkrar sorğu signalı göndərməklə (təsdiqlənmənin əksi) yaxud taym-aut (uyğun əməliyyatın yerinə yetirilməsini təsdiqləyən signalın alınması üçün ayrılmış vaxt müddəti başa düşülür) mexanizminin köməyi ilə. Əgər taym-aut müddətində mənbə-qovşağa təsdiqlənmə daxil olmazsa, paket yenidən ötürülür.

Taym-aut əsasında paketlərin təkrar ötürülməsi üsulu aşağıdakı səbəblərə görə olduqca uyğun və etibarlıdır.

Qənaətbəxş təsdiqlənmələr və qənaətbəxş olmayan təsdiqlənmələr (təkrar sorğular) kanal-

mexanizmindən istifadə olunma arzu olunmaz vəziyyətə gətirib çıxarır: əgər kanalda təsdiqlənmə itmiş olarsa yaxud gecikmə ilə daxil olubsa taym-aut müddətində mənbə-qovşaqlı paket təkrar göndərilir və nəticədə qəbulədiçi-qovşaqlı paketin sürəti alınır. Belə olan halda baş verməsi paketlərin qiyməti 0,1,0,1,0, ardıcıl ötürülən paketlər üçün müəyyən olunan dəyişən bitlərin daxil edilməsi hesabına ləğv olunur.

Qəbulədiçi əlaqə qovşağı dəyişən bitlərin qiymətlərinə nəzarət edir: qiymətlər əvəzlənən ötürmə prosesinin düzgün aparılmasını göstərir. 0 yaxud 1 qiymətlərinin ardıcıl meydana gəlməsi yeni paketlərin əvvəl qəbul edilənlərin sürətinin olmasını göstərir.

Baxılan protokolla kanallarla paketlərin ötürülməsi belə başa düşülürdü ki, növbəti paket yalnız əvvəlkinin qəbulunun təsdiqlənməsindən sonra ötürülür. Bu halda kanalın buraxıcılıq qabiliyyəti yalnız hissə-hissə istifadə olunur, onun itkisi isə kanalın uzunluğu və ötürmənin sürətinin artması ilə dahada yüksəlir. Bundan yan keçmək üçün paketlərin qəbulunun təsdiqlənməsi alınana qədər paketlər çoxluğunun ötürülməsinə imkan verən çoxpaketli protokolların ötürülməsindən istifadə olunur. Paketləri və təsdiqlənmələri uy-

ğunlaşdırmaq məqsədi ilə ardıcıl ötürülən paketlər nömrələni: birinci paketə 0, ikinci paketə 1 və i.a. mənimsədilir. Fiziki kanalla bir paketin ötürülməsi müddəti pəncərə adlanır və təsdiqlənmənin alınmasına qədər ötürülən paketlərin son həddə qədər olan sayına pəncərənin eni deyilir.

Paketlərin ötürülməsi başlamamışdan əvvəl mənbə-qovşaqlarda və mənbə-qəbulədicidə eyni başlanğıc 0(sıfır) nömrələri müəyyən olunur. Nəticədə birinci ötürülən və birinci qəbul edilən paketlər 0(sıfır) nömrələrindən ibarət olur.

Təsdiqlənmə mexanizmi şəbəkələrdə bir vacib funksiyanı yerinə yetirilməsində - əlaqə qovşaqlarında əlavə yükləmənin mühafizəsində istifadə olunur.

Şəbəkələrdə verilənlər axınının idarə olunması – mənbə ilə təyinatına görə ünvançı arasında da kanalda, verilənlər axınının idarə olunması üsulu kimi aparılır. Ancaq aşağıdakıların təmin olunması tələb olunur: səhvlərin ləğv edilməsi və əlavə yükləmədən mühafizə. Paketlərin düzgün çatdırılması məqsədi ilə mənbə-qovşaq onların sürətlərini təyinatı üzrə ünvançı-qovşaqdan təsdiqlənmə alınana qədər saxlayır. İmtinalara yaxud resursların məşğul olması səbəbindən EHM-lər onlara ünvanlanan paketləri müəyyən vaxt müddətində qəbul etmək qabiliyyətinə malik olmurlar. Əgər mənbə paketləri ötürməyə davam edərsə, onlar şəbəkədə yığılır və onu əlavə yüklənməyə vadar edir. Belə hallarda ünvançı-qovşaq daxil olan paketləri ləğv edir, paketlərin alınması barədə təsdiqlənmə göndərmir və mənbə-qovşaqdan paketlərin ötürülməsi dayandırılır.

VÖŞ qovşağı ilə EHM arasında verilənlər axınının idarə olunması zamanı əlaqə qovşağına kanalın idarə olunma vasitələri ilə təmin olunan bir EHM qoşulur. Əgər axının idarə olunması üçün qovşağa bir neçə EHM qoşularsa, bu halda xüsusi üsullar tələb olunur. Hər bir EHM üçün qovşağa daxil olan paketlər yerləşdirilmiş müəyyən sayda malik buferlər ayrılır. Bunda əlavə paketlərin ötürülməsinə görə EHM-ə müxtəlif üstünlüklər mənimsədilir. EHM-lə əlaqə kanalında ayrılan pəncərənin eni ilə adətən üstünlük təyin olunur: pəncərə nə qədər geniş olarsa, o qədərdə EHM-in qovşağa ötürmə üstünlüyü yüksək olar.

EHM-EHM səviyyəsində verilənlər axını-

nın idarə olunması əsasən axının VÖŞ-də idarə olunma protokolu IPX(Internet work Packet Exchange - Şəbəkələrarası paketlərin ötürülməsi protokolu) və EHM-lə VÖŞ arasında kanalın idarə olunması protokolu HDLC ilə təmin olunur: Şəbəkənin paketlərlə əlavə dolmasının qarşısının alınması üçün hər bir EHM başqa EHM-lə dialoqa başlayan kimi paketlərin qəbulu - çağrılan EHM-lə qarşılıqlı əlaqəliliyə hazır olmasına əmin olmalıdır. Belə yoxlama virtual kanalın müəyyən olunması zamanı yerinə yetirilir və deytaqram şəklində verilənlərin ötürülməsi həyata keçirilir.

EHM-lərdə realizə olunan proseslər arası verilənlər axınının idarə olunması çağrılan prosesə – proqrama, verilənlər bazasına yaxud terminala müraciət olunmaya icazənin yoxlanmasıdır.

Uyğun səviyyələrin protokolları ilə realizə olunan axının idarə olunmasının baxılan sistemi, ötürülən verilənlərin, paketlərin ötürülməsinin səhvlərdən mühafizəsini təmin edir. Bundan əlavə EHM-ünvançılarının hazır olma mərhələsi və mənbə ilə qarşılıqlı əlaqəliliyi prosesləri, VÖŞ-də yüklənməni aşağı salır, bəzi hallarda əlaqə qovşaqlarının mühafizəsinə nail olur və eləcə də bütövlükdə VÖŞ əlavə yüklənmədən qorunur.

VÖŞ-lərdə ünvanlaşma üsulunun analizi

Proseslər arası əlaqəliliyin təşkili üçün verilənləri göndərənlərin və qəbul edənlərin baza VÖŞ-ü abonentlərinin adlandırılmasının nizamlanması o cümlədən şəbəkələrdə birləşmələrini müəyyən edən ümumi şəbəkə ünvanlaşma sistemi lazım gəlir. Abonentlər arası əlaqəliliyi təşkil etməklə paketin başlığında göstərilən qəbul edənin ünvanına görə VÖŞ paketin ötürülməsi istiqamətini - marşrutunu təyin edir. Bu funksiya VÖŞ-ün əlaqə qovşaqlarının işləməsini idarə edən marşrutlaşma alqoritmi ilə realizə olunur. Bundan əlavə VÖŞ-də paketlərin qəbulunun sürəti və kanalların buraxıcılıq qabiliyyəti ilə paketlərin ötürülməsi sürətinin aşağı səviyyədə uzlaşmasını təmin edən şəbəkənin idarə olunma mexanizmindən istifadə olunur. Ünvanlaşma sistemi, marşrutlaşma alqoritmi, VÖŞ-ün idarə olunması və bütövlüklə şəbəkənin idarə olunması

verilənlərin ötürülməsi prosesini təşkil edir və bu verilənlərin ötürülməsi kanalı, şəbəkə və nəqliyyat səviyyələrinin protokolları ilə realizə olunur (uyğun olaraq HDLC, ARP, IP, IPX və TP0 ... TP4, TCP, UDP, SPX).

Şəbəkələrdə verilənlərin ötürülməsinin əsas parametrləri – verilənlərin mübadiləsi aparılan (verilənlər yığımı, proqramlar, istifadəçilər və başqaları) obyektlərin adlarıdır. Belə adlar sabit yaxud dəyişən uzunluğa malik olmaqla xüsusi simvolla, ardıcıl rəqəmlərlə, hərf-rəqəm identifikatorları və sairələrindən ibarət ola bilər. İşləyən sistemlərdə belə adların dəyişməsi baza və tətbiqi proqram təminatı sistemləri üzərinə qoyulduğundan o mürəkkəb məsələlərdən biri hesab olunur.

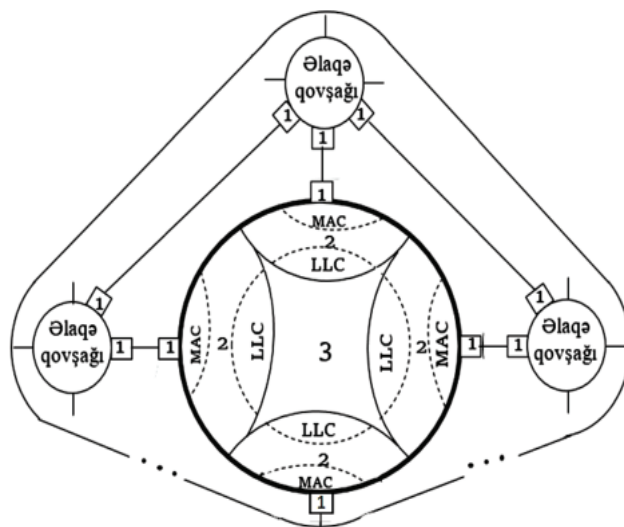
Şəbəkə üçün qarşılıqlı əlaqəli obyektlərə adlar ümumi şəbəkə vasitələrinin köməyi ilə vahid mənimsəmə sxemi ilə həyata keçirilir. Verilənlər mənbəi və qəbul edənlərin ünvanı kimi ümumi şəbəkə adlanmalarından istifadə olunur, ünvanlar əsasında VÖŞ-də göndərilməsi realizə olunur, onların marşrutları VÖŞ-də seçilir, sistemlərdə proseslərə paketlərin çatdırılması – verilənləri qəbul edənlər və i.a. Ümumi şəbəkə ünvanlaşması müxtəlif quraşdırılma sxemlərinin yaradılması və adların mənimsədilməsinin köməyi ilə yerinə yetirilə bilər.

Hər hansı ünvanlaşma sxemi çərçivəsində buraxıla bilən bütün ünvanlar çoxluğu ünvan sahəsi adlanır. Ünvan sahəsi ierarxik yaxud düzünə təşkil oluna bilər.

Üfqi təşkil olunma halında ünvanların çoxu strukturlaşmaya uğramır, ierarxik ünvanlaşma sxemi zamanı o ünvan sahəsini ardıcıl daraltmaqla altqrup şəklində bir-birinə daxili yığılmaqla ayrıca şəbəkə interfeysi təyin olunur. Üç səviyyəli struktura malik ünvan sahəsi son qovşağın ünvanının üç tərkib hissəsi vardır: qovşaq daxil olan interfeyslər qrupunun ünvanlar çoxluğu – qruplar identifikatoru, alt qrup interfeyslərinin ünvanlar çoxluğu – alt qrup identifikatoru və şəbəkə interfeysi ünvanı – qovşağın identifikatoru. Əksər hallarda ierarxik ünvanlaşmanın bədənə daha rəşional hesab olunur. Ünvanlaşmanın ierarxik təşkil olunmasına misal olaraq poçt ünvanlaşmasını göstərmək olar ki, burada ardıcıl olaraq ünvançının yerləşdiyi yeri dəqiqləşdirmək olur:

ölkə, şəhər, küçə, ev, mənzil.

Ünvanların bir şəkildən digərinə çevrilməsi üçün ünvanların icazə protokolundan (ARP, Address Resolution Protocols) istifadə olunur. Ünvanlara misal olaraq lokal şəbəkələrdə şəbəkə interfeyslərinin bir mənalı identifikasiyası üçün nəzərdə tutulan mühitə müraciətin idarə olunma alt sistemlərindən – MAC(Media Access Control) protokolundan istifadə olunur (şəkil 2).

Şəkil 2. Verilənlərin ötürmə şəbəkəsinin qraf modeli, səviyyələri, alt sistemləri

Tipik ierarxik ədədi ünvanlaşmaya misal olaraq IP(Internet protocol - Internet protokolu yaxud şəbəkələrarası qarşılıqlı əlaqəlilik protokolu) və IPX (Internetwork Packet Exchange - Paketlərin ünvanlaşması və marşrutlaşması) protokollarını göstərmək olar. Burada iki səviyyəli ierarxiya dəstəklənir və ünvan böyük hissəyə - şəbəkənin nömrəsi və kiçik hissəyə - qovşağın nömrəsinə bölünür. Belə bölünmə yalnız şəbəkənin nömrəsi əsasında şəbəkələr arasındakı məlumatların ötürülməsinə imkan verir. Qovşağın nömrəsi isə məlumatların lazım olan şəbəkəyə çatdırılması üçün istifadə olunur.

Simvolla ünvanlar yaxud adlar insanların yadda saxlaması üçün nəzərdə tutulduğundan adətən o, mənaça yüklənməni daşıyır. Simvolla ünvanlar kiçik şəbəkələrdə olduğu kimi daha böyük şəbəkələrdə də asanlıqla istifadə olunur. Böyük şəbəkələrdə işləmək üçün simvolla ierarxik strukturada malik ola bilər.

Müasir kompüter şəbəkələrində qovşaqların ünvanlaşdırılması üçün yuxarıda göstərilən üç ünvanlaşma sxeminin hər birindən eyni zamanda istifadə etmək olar. İstifadəçilər kompüterləri simvolla adlarla ünvanlaşdırır, buda şəbəkə ilə ötürülən məlumatlarda avtomatik olaraq ədədi nömrələrlə əvəz olunur. Bu ədədi nömrələrin köməyi ilə ötürülən məlumatlar bir şəbəkədən digərinə ötürülür və məlumatlar təyinatına görə çatdırıldıqdan sonra ədədi nömrənin yerinə kompüterin aparat nömrəsindən istifadə olunur. Bu əlavə işin icrası ona görə həyata keçirilir ki, bu şəbəkənin böyük şəbəkəyə qoşulması zamanı əməliyyat sisteminin tərkibi dəyişilməsin. Müxtəlif tip ünvanlar arasında uyğunluğun müəyyənəlməsi problemi tam mərkəzləşdirilmiş və eləcə də paylanmış vasitələrlə həllini tapır ki, buda ünvanların icazə protokolları (ARP) ilə realizə olunur. Şəbəkələrdə mərkəzləşdirilmiş yanaşma halında bir yaxud bir neçə kompüterlər ayrılır (adların serverləri). Bütün qalan kompüterlər adlar serverinə müraciət edir ki, simvolu ada görə kompüterin ədədi nömrəsini tapa bilsin və verilənlər mübadiləsi apara bilsin.

Paylanmış ünvanlaşma yanaşması zamanı hər bir kompüter ünvanlar arasında uyğunluğun müəyyənəlməsi məsələsini özləri həll edir. Əgər istifadəçi təyinatı məlum qovşaq üçün ədədi nömrəsini göstəribsə, bu halda göndərən kompüter verilənlər ötürülməmişdən əvvəl şəbəkənin bütün kompüterlərinə geniş yayımlı məlumat göndərir və bu ədədi adı tanımaqla saxlanması məsləhət görülür. Bu məlumatı alan bütün kompüterlər verilmiş nömrəni özünün xüsusi nömrəsi ilə müqayisə edir. Hansı kompüterdə nömrələr üst-üstə düşərsə o, cavab olaraq özünün aparat ünvanını göndərir yalnız bundan sonra lokal şəbəkə ilə məlumatın göndərilməsi mümkün olur.

Müqayisədə paylanmış yanaşmaya üstünlük verilir, çünki ünvanların uyğunluq cədvəlinin əl ilə olan tapşırığını tez-tez tələb edən xüsusi kompüterin ayrılması nəzərdə tutulmur.

Bu yanaşmanın nöqsanı genişyaylı məlumatların lazım olmasıdır ki, belə məlumatlar şəbəkənin əlavə yüklənməsinə səbəb olur. Buda nəticədə yalnız təyinatı olan qovşaqda deyil, onlar məlumatın bütün qovşaqlarda emal olunmasını təmin edir. Ona görə də paylanmış ünvanlaşma

yanaşması yalnız kiçik lokal şəbəkələrdə istifadə olunur. Böyük şəbəkələrdə mərkəzləşdirilmiş yanaşma xarakterikdir. Daha geniş yayılan ünvanların icazəsinin mərkəzləşdirilmiş xidməti Internet şəbəkəsinin domen adları (DNS, Domain Name System – Domen adları sistemi) sistemi hesab olunur.

Burada qısacada olsa şəbəkə qovşaqlarının portlarını (kompüterlərin və kommunikasiya qurğularının) göstərən şəbəkə interfeyslərinin ünvanlaşmasına dair yanaşma qeyd olundu, ancaq şəbəkə ilə ötürülən verilənlərin son məqsədi nə kompüter yaxud nədə marşrutizator deyil, bu qurğularda yerinə yetirilən proqramlardır, yəni proseslərdir. Ona görə də təyinatı olan ünvanlarda qurğunun portunun identifikasiyasını göstərən informasiya ilə yanaşı, şəbəkə ilə ötürülən verilənlər nəzərdə tutulan prosesin ünvanında göstərilir. Bundan sonra şəbəkə interfeysində təyinatı olan ünvana verilənlər çatdırılan kimi kompüterin proqram təminatı onları uyğun prosesə istiqamətləndirir. Artıq aydın olur ki, onu bir mənalı olaraq bütün şəbəkə üzrə verməli deyil, onun unikallığının bir kompüter çərçivəsində təmin olunması kifayət edir. Proseslərin ünvanlarına misal olaraq TCP/IP stekində geniş istifadə olunan TCP (Transmission Control Protocol – ötürmənin idarə olunma protokolu) və UDP (User Datagram Protocol - birləşməsi müəyyən olunmayan verilənlərin ötürülməsi protokolu) protokollarının portlarının nömrələrini göstərmək olar. Ünvanların bir növdən digərinə çevrilməsi üçün isə ünvanların icazə protokolu adlanan – ARP (Address Resolution Protocol) xüsusi köməkçi protokolundan istifadə olunur.

VÖŞ-lərdə paketlərin marşrutlaşdırılması

Başlığında çatdırılacaq portun ünvanı göstərilən paketlər VÖŞ-ə daxil olur. Paket daxil olan VÖŞ-ün əlaqə qovşağı təyinatı üzrə portun ünvanına görə paketin ötürmə marşrutunu, yəni paket ötürüləcək çıxış əlaqə xəttini təyin edir (şəkil 2). Marşrutlaşma alqoritminin effektivliyi aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə olunur: paketlərin təyinatına görə çatdırılması müddəti, əlaqə qovşağı və əlaqə xətti ilə paylanılan və şəbəkəyə daxil olan, şəbəkələrdə paketlər axını yaradılan, yük-

lənmə; əlaqə xəttində resurslar xərci və ən əsası kommutasiya EHM-nin yaddaşına və prosessorun işləmə müddətinə çəkilən xərclər (paketlərin emalına sərf olunan prosessor vaxtı).

İlkin iki göstəricilər effektivliyin qiymətləndirilməsi zamanı əsas hesab olunurlar. Marşrutlaşma alqoritminin məqsədi mənbədən ünvançıya paketlərin fasiləsiz hərəkətini təmin etməkdir. Bu halda alqoritm cəhd edir ki, paketlərin ötürülməsinin elə uyğun istiqaməti seçilməlidir ki, VÖŞ-ün buraxıcılıq qabiliyyətindən tam istifadə etməklə paketlərin çatdırılmasına minimal vaxt itirilmiş olsun. Marşrutlaşma alqoritminin effektivliyi aşağıdakı səbəblərə görə azalır:

1) paketin minimal vaxt müddətində çatdırılmasını təmin etməyən istiqamətlə ötürülməsi;

2) yüksək yüklənmə altında olan əlaqə qovşağı ilə paketlərin ötürülməsi;

3) marşrutlaşma alqoritminin yerinə yetirilməsi üçün lazım olan xidməti informasiyanın ötürülməsi hesabına şəbəkədə əlavə yüklənmənin yaranması və s.

Minimal vaxt müddətində paketlərin çatdırılmasını təmin edən ən qısa marşrut iki əsas göstərici ilə müəyyən olunur: VÖŞ-ün topologiyası və əlaqə xəttinin buraxıcılıq qabiliyyəti; hər bir əlaqə qovşağında ötürülməyə görə növbədə olan paketlərin sayı ilə təyin olunan əlaqə xəttinin yüklənməsi.

Şəbəkənin topologiyası bəzi hallarda VÖŞ-ün inkişafı, əlaqə qovşağı və əlaqə xəttinin imtinası nəticəsində dəyişə bilər - yeni əlaqə qovşaqlarının və əlaqə xətlərinin daxil edilməsi ilə. Əlaqə xəttinin buraxıcılıq qabiliyyəti səs-küyün səviyəsindən və xəttə xidmət edən avadanlıqların parametrlərindən asılı olmaqla onun yüklənməsi olduqca sürətlə dəyişən və çətin proqnozlaşdırılan istiqamətli - dinamik bir faktordur.

Məsələnin həllinin daha optimal olması üçün hər bir qovşağın, VÖŞ-ün vəziyyəti haqqında ətraflı informasiya təqdim edilməsi lazım gəlir (yəni bütün əlaqə qovşaqları və əlaqə xətlərinə dair). Ona görə də əlaqə xəttinin buraxıcılıq qabiliyyəti və şəbəkənin cari topologiyasına dair olan informasiya qovşaqlara təqdim olunmalıdır. Ancaq şəbəkədə yüklənmənin vəziyyətinə dair əvvəlcədən dəqiq informasiyanın təqdimi üçün heç bir üsul mövcud deyil.

Beləliklə, marşrutlaşma alqoritmı bütün hallarda abonentlərlə yaradılan yüklənmə, VÖŞ-ün cari qeyri-müəyyən şəraitdə və gələcək vəziyyəti ilə uyğun fəaliyyət göstərməsi lazım gəlir. Paketlərin ötürülməsi istiqamətini, topologiyaya dair verilənlərin təqdim olunma üsullarını və şəbəkələrdə yüklənmədən asılı olaraq marşrutlaşma alqoritminin müxtəlif üsulları geniş istifadə olunur [1,2,6].

VÖŞ-ün dəyişməsinə nəzərə almaqla paketlərin ötürmə istiqamətlərinin seçilməsi onun marşrutlaşmasının əsas üsullarından biridir. Marşrutlaşmanın belə üsulunda VÖŞ-ün qovşaqları şəbəkənin topologiyası və yüklənməsini nəzərə almaqla marşrutun seçilməsinə qərar qəbul edir. Ancaq ideal halda şəbəkənin hər bir qovşağının qərar qəbul etməsi üçün bütün qalan qovşaqların cari vəziyyətlərinə dair tam informasiyaya malik olmalıdırlar. O cümlədən, şəbəkənin topologiyası və hər bir qovşağın hər bir istiqamətində olan növbəsinin uzunluğu. Ancaq aparılan tədqiqatlar göstərir ki, belə ideal halda VÖŞ-də gecikmələr yenə də baş verir. Marşrutlaşma cədvəlinin təyin etdiyi şəbəkədə ən qısa yola yüklənmənin cüzi dəyişməsinin heç bir təsiri olmur. Məsələ ondadır ki, şəbəkədə yüklənmənin paylanması yeni informasiya əsasında formaya salınmasının optimal marşrutları hətta paketlər ünvançıya çatdırılmamışdan növbəti vaxt müddətində də qeyri-optimallığa çevrilir. Güclü yüklənmiş qovşaqlara məlumatlar daxil olur ki, şəbəkənin bəzi hissələri zəif yüklənmişdir və onlar eyni zamanda şəbəkənin bu hissəsinə paketlər istiqamətləndirir və bununla da şəbəkədə əvvəlkinə nisbətən arzu olunmaz vəziyyət yaranır. Göründüyü kimi adaptiv marşrutlaşma alqoritmı ilə marşrutlaşmaların optimallığı təmin olunmur. Beləliklə, optimal deyil ona yaxın marşrutun seçilməsi, hətta şəbəkənin son həddə qədər yüklənməsi ünvançıya paketlərin qısa müddətdə çatdırılmasına və şəbəkənin buraxıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır.

Elə bu səbəblərdən adaptiv marşrutlaşma kompüter şəbəkələrində geniş yayılmışdır və birinci növbədə çoxsaylı əlaqə qovşaqları olan şəbəkələrdə (10 və daha çox).

Digər tərəfdən adaptiv marşrutlaşma şəbəkənin konfigurasiyası dəyişdikdən sonra marşrut-

laşma cədvəlinin avtomatik olaraq yeniləşməsinə təmin edir. Cədvəlin adaptasiyası üçün marşrutlaşma protokolu lazım gəlir. Həmin protokollar bütün əlaqələr konfigurasiya-sının dəyişməsinə operativ emal edən şəbəkənin əlaqələr topologiyasına dair informasiyanı yığan bütün marşrutizatorlara imkan verən alqoritmlər əsasında işləyir[1,2].

Hal-hazırda hesablama şəbəkələrində tətbiq olunan marşrutlaşma informasiyasının mübadiləsinin adaptiv protokolları aşağıdakı alqoritmlərin biri ilə əlaqəli iki qrupa bölünür:

- 1) məsafəli-vektorlu alqoritmlər (Distance Vector Algorithms, DVA)
- 2) vəziyyətlər əlaqəliliyi alqoritmləri (Link State Algorithms, LSA)

Daha geniş yayılmış protokollardan məsafəli-vektorlu alqoritmə əsaslanan marşrutlaşma informasiyasını yığan RIP (Routing Internet Protocol) protokolidir. Bu protokol iki variantda daha geniş tətbiq olunur: IP protokolu ilə işləyən RIP IP və paketlərin marşrutlaşmasının ünvanlaşmasının IPX (Internetwork Packet Exchange) protokolu ilə işləyən RIP IPX protokolları, vəziyyətlər əlaqəliliyi alqoritmlərinə əsaslanan protokollardan OSI stekinin IS-IS (Intermediate System to Intermediate System), TCP/IP stekinin marşrutlaşma informasiyasının yayılmasının OSPF (Open Shortest Path First) və Novell stekinin marşrutlaşma informasiyasının mübadilə protokollarını göstərmək olar.

Nəticə

Bütün şəbəkələrdə olduğu kimi VÖŞ-lərdə verilənlərin ötürülməsinin əsas üsulu paketlərin kommutasiyasıdır. Bu onunla əsaslandırılır ki,

VÖŞ-lərdən verilənlər ötürülərkən paketlərin kommutasiyası zamanı təkrar sorğu mexanizmi ilə daha yaxşı uzlaşdırılır və verilənlərin saxlanması az vaxt sərf olunur. Müxtəlif səviyyələrdə icra olunan verilənlər axınının idarə olunması zamanı VÖŞ-ün əlaqə qovşaqları əlavə yüklənmədən mühafizə olunur, paketlərin ötürülməsinə görə EHM-lərə üstünlük verilir, ötürülən verilənlər səhvlərdən azad olunur.

Ümumi şəbəkə ünvanlaşması müxtəlif sxemlərin yaradılması və adların mənimsədilməsinin köməyi ilə yerinə yetirilir. Belə sxemlər müxtəlif ünvanlaşma üsullarına əsaslanır, ancaq kompüter şəbəkələri texnologiyalarının əksəriyyətində geniş yayımlı ünvanlar dəstəklənir, çünki belə ünvanla istiqamətləndirilən verilənlər şəbəkənin bütün qovşaqlarına çatdırılır. Təyinatı olan ünvanlarda informasiya ilə yanaşı prosesin ünvanı da göstərilir. Proseslərin ünvanlarına misal olaraq TCP və UDP protokollarının portlarının nömrəsini göstərmək olar.

Qeyd olunanlarla yanaşı aparılan tədqiqata görə belə qənaətə gəlmək olar ki, açıq sistemlərin qarşılıqlı əlaqəliliyinin qraf-modelinin geniş fəaliyyət mövqeyinə malik alt şəbəkəsi - VÖŞ vasitəsi ilə kommutasiya məsələlərini, informasiya axınının müxtəlif səviyyələrdə idarə olunmasını, ünvanlaşma sisteminin funksional imkanlarının genişləndirilməsi, şəbəkənin fəaliyyətinin daha səmərəli təşkili, marşrutlayıcılarda ünvan cədvəlinin ölçüsünün və uyğun olaraq növbəti marşrutlayıcının seçilməsini və əlavə yüklənmənin aradan qaldırılması ilə şəbəkənin məhsuldarlığının artırılması üsulları əldə edilir[1,2].

Yuxarıda qeyd olunan alt başlıqların hər birinə müasir tələblər çərçivəsində gələcəkdə daha ətraflı baxılması nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyat

1. Э.Таненбаум “Компьютерные сети”.4-е изд.-спб.: Питер, 2003-992 с.
2. В.Г. Олифер и др. “Компьютерные сети. Принципы, технологии, протоколы” . Питер, 2003-864 с.
3. И. Шапошников “Компьютерные сети. Принципы, технологии, протоколы” . спб.: 2006-304с.
4. Н.В. Максимов и др. “Компьютерные сети”, М.Форум, 2010-464с.
5. Т. Паркер и др. “TCP/IP” спб.: Питер, 2004-859 с.

6. E.A. Balyev, K.Ə. Əbilov “Açıq sistemlərdə verilənlərin ötürülməsi mühitinin analizi və qraf-modelinin işlənməsi”, İnformasiya texnologiyaları problemləri, Bakı, 2017 N2, 48-55.
7. Z.Ə. Cəfərov “Telekommunikasiya şəbəkələrində ünvanlaşma sistemlərinin analizi” İnformasiya texnologiyaları problemləri, Bakı, 2014 N1, 69-80.
8. Э.Таненбаум и др. “Компьютерные сети”. Питер, 2012. 960 с.

Эльшад Балыев, Камран Абилов, Севиндж Алиева

Анализ компонентов нижних уровней компьютерных сетей

Статья посвящена анализу некоторых компонентов сетей. В процессе исследования были изучены способы передачи данных, управление потоков данных, адресация, маршрутизация пакетов в СПД, причины появления и преимущества их. Таким образом показаны необходимость применения низких уровней компьютерных сетей.

Elshad Baliyev , Kamran Abilov, Sevinj Alieva

Analysis of the components of the lower equations of computer networks.

The article is devoted to the analysis of some network components. During the research, the methods of data transmission, data flow control, addressing packet routing in SAP, the reasons for their appearance and the advantages of them were studied. Thus, the need for the application of low levels of computer networks is shown.

Rəyçi: f-r.e.ü.f.d., dos. Səməd Hübətov

НИКОЛАЙ ВЕСЕЛОВ

кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры уголовно-правовых дисциплин Криворожского факультет Национального университета «Одесская юридическая академия» г. Кривой Рог, Украина
УДК 342.951; 351.76; 343.121.5

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ РАЗВИТИЯ ЮВЕНАЛЬНОЙ ЮСТИЦИИ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Açar sözlər: inzibati-hüquqi tənzimləmə, uşaqlar, tarix, yetkinlik yaşına çatmayan, yuvenal ədliyyə.

Ключевые слова: административно-правовое регулирование, дети, история, несовершеннолетний, ювенальная юстиция.

Keywords: administrative and legal regulation, children, history, minor, juvenile justice.

Наши представления о мире и о том, как он работает, неизбежно зависят от периода времени, в котором мы живем. Точно так и идеи о целесообразности, назначении и лучшем способе функционирования системы ювенальной юстиции зависят от степени международного признания ценности прав человека в целом и ребенка в частности, развития других философско-гуманистических концепций, социально-экономических и культурно-традиционных факторов отдельных стран и народов. Эти идеи возникают в определенные исторические моменты и отражают исторические условия того или иного времени. В свое время А. Н. Штиглиц справедливо замечал: «чтобы основательно ознакомиться с любым научным вопросом, необходимо проследить процесс его исторического движения» [1, с. 3].

Институт ювенальной юстиции в исторических масштабах является относительно молодым явлением. Его развитие в Украине имеет еще менее долгий путь и, вообще преждевременно говорить о его завершенности. Отдельные проявления ювенальной юстиции на территории украинских земель связаны

с историческими особенностями правовых систем и социальных процессов тех государственных образований, в состав которых на определенном историческом этапе входили украинские территории. Впрочем, для наиболее полного понимания общих тенденций эволюции ювенальной юстиции этот институт следует рассматривать в мировом масштабе.

Внимание со стороны ученых к историческим аспектам ювенальной юстиции преимущественно воплощается в исследованиях по теории и истории государства и права (Н. Н. Крестовская, Н. В. Ортынская, Н. Н. Штыкова), конституционного права (М. Р. Арпентьева, Л. В. Ханахмедова), уголовно-правовых (уголовно-процессуальных) исследованиях (А. С. Автономов, О. Ю. Андриянова, В. Н. Бурдин, Н. И. Кудрявцева, Г. Мартин, Р. Скотт Райдер, П. Элрод), судебной и прокурорской деятельности (И. В. Предеина, Е. Н. Ярмоц). В то же время, в пределах эволюции ювенальной юстиции научный интерес должны вызывать и вопросы административно-правового характера. Если усматривать истоки ювенальной юстиции в процессе осуществления правосудия, то и в этом случае среди ряда социально-правовых событий и исторических фактов можно выделить присутствие административно-правового компонента. Исторический подход и метод синтеза помогут сконцентрировать внимание на тех аспектах (отношениях), которые, на нынешнем этапе развития правовой системы, составляли бы объект административно-правового регулирования, а следовательно и научного исследова-

ния.

В данной статье преследуется цель не только определить значимые факты и события в истории возникновения и эволюции институту ювенальной юстиции в мировом масштабе, но и подчеркнуть характерные особенности тех отношений (решений, действий), которые имеют административно-правовой характер (в современном понимании этой категории).

Исторически возникновение ювенальной юстиции связывается с появлением судов для несовершеннолетних. Первые суды в мире по делам детей и подростков появились более 100 лет назад в Австралии, Канаде, США. Предысторию возникновения идеи ювенальной юстиции некоторые исследователи (С. Л. Данильченко, Н. И. Кудрявцева, А. Н. Никитина) пытаются усмотреть в таких правовых памятниках истории как: Дигесты императора Юстиниана, Закон XII таблиц и т.д. Следует признать, что римское право оставило нам доктрину «*ragens patriae*», провозгласившую защиту детей государством. Так называемый принцип «уменьшенной вменяемости» в течение длительного времени был распространен в тех странах, которые восприняли римское право. Французский исследователь прав несовершеннолетних Ф. Робер оценивает это правило Закона XII таблиц как основу общего для уголовной ответственности несовершеннолетних принципа понимания, который окончательно был сформулирован позже [2, с. 62]. Некоторые особенности ответственности детей прослеживаются и в правовых источниках, которые действовали в средневековье на украинских землях, например в Литовском статуте (1529 год), впрочем, они касались дел гражданско-правового характера. Наряду с этим, в течение длительного исторического периода – вплоть до XIX в., характерной особенностью всех стран старого и нового мира было отсутствие специальной правовой защиты детей и подростков.

А. С. Автономов вообще категорически заявляет, что говорить о ювенальной юстиции до конца XIX в. нельзя. И даже предыстория ювенальной юстиции, по его мнению, началась только в XIX в.. До этого, все известные

идеи особого отношения к ребенку в правовом контексте – это всего лишь отдельные эпизоды, которые представляли собой редкие отклонения от общей тенденции. Иное дело – это меры воспитательного характера в отношении детей [3, с. 54-55]. В 1555 году (по другим источником – в 1556 году) исправительный дом был образован в Лондоне (Англия). Это была попытка повлиять на большое количество бедных и обездоленных людей, которые не имели убежища, занимались развратом, попрошайничеством и преступной деятельностью (много среди них было и детей). Первые исправительные дома были открыты частными предпринимателями по контрактному соглашению с местным правительством (можно считать определенным проявлением административного договора, поскольку отношения имеют публично-властный характер, обусловлены удовлетворением публичных интересов, а один из их субъектов имеет юридически властные полномочия в отношении других участников этих отношений – Н. В.). В этих учреждениях особое внимание уделялось работе воспитанников. Учитывая, что проблема детской беспризорности была характерна не только для тогдашнего Лондона, в 1576 году парламент Англии принял Закон о бедности, согласно которому подобные заведения были созданы в каждом графстве страны (также является правовым актом управленческого характера – Н. В.). Со временем, заведения, основанные на модели английских исправительных домов распространились на континент [4, с. 88-92; 5, с. 34-35]. Этот пример представляет интерес по той причине, что организация решения социальной проблемы – улучшение положения уязвимой категории детей, осуществлялась через административное (управленческое) решение правительства.

Реформистской эпохой ювенальной юстиции в Англии, а в дальнейшем и в Новом Свете стал XIX в. Понятие, которое сейчас определяют как ювенальная преступность, стала признаваться в качестве отдельной категории девиантного поведения исключительно для несовершеннолетних. В эту эпоху были созданы дома для молодежи и суды по делам

несовершеннолетних. Открыв специализированные учреждения по лечению и уходу за детьми (известные как «дома приюта») сначала в Англии, эту же модель реформаторы позже перенесли в Северную Америку XIX в. Сначала английские традиции и законы были адаптированы к американским условиям с религиозным толкованием коррекции детского поведения. Из-за крайне разрушительных демографических и социальных процессов во время промышленной революции, в американском обществе XIX в. наблюдалось кризисное положение с высоким уровнем детской беспризорности и преступности, что обусловило появление реформаторских просветительских идей (фундаментальной философии «спасателей детей») по обращению с детьми, которые оказывались в конфликте с законом. Со временем эти идеи воплотились в нормативных предписаниях. Одним из примеров реализации философии спасения детей в жизни стало создание «реформаториев» (специальных заведений), более известных как «школы реформ», которые концептуально отличались от домов приюта. Концептуальные сдвиги сместили доктрину ювенальной юстиции в сторону воспитания и защиты несовершеннолетних, совершивших преступление [5, с. 38-42]. Следует отметить, что в сферу внимания нового подхода заботы о детях попадали не только несовершеннолетние правонарушители, но и дети группы риска с улиц или неблагополучных семей. Решением по делу по иску гр. Круза (1838 год) суд воплотил на практике доктрину «*parens patriae*» – «подростку лучше оставаться под государственным надзором, а не под надзором «непригодных» родителей», фактически создав новый (на то время) прецедент вмешательства в «дела семейные». Это предоставило государству юридические полномочия определять судьбу тех детей и семей, которые попали в поле зрения общественности или государственных представителей [6, с. 5].

Первый суд по делам несовершеннолетних был создан в Австралии (1890 год), затем подобные суды были образованы в Канаде (1894 год) и в 1899 году в США, где в американском

штате Иллинойс в июле указанного года был принят Закон о суде по делам несовершеннолетних. Законопроект, который официально назывался «Закон о регулировании обращения с детьми, находящимися на иждивении, безнадзорными и правонарушителями» стал первым комплексным правовым актом о правосудии в отношении несовершеннолетних. Первая система судов по делам несовершеннолетних была создана для того, чтобы были в действительности реализованы доктрины обеспечения наилучших интересов ребенка. Это была новая модель и новая система, полностью оторванная от системы уголовного правосудия для взрослых [5, с. 42-47].

Еще одной важной особенностью американского (так называемого – чикагского) суда для несовершеннолетних было то, что ему поручалось руководить учреждениями попечительского надзора за несовершеннолетними. К 1911 году сеть этих учреждений, как и самих судов для несовершеннолетних, охватила большинство штатов США [7, с. 30]. Таким образом, внедрение института попечителей стало воплощением создания новых государственных органов, расследовавших дела в отношении несовершеннолетних не с полицейской или следственной точки зрения, а с позиции потребностей и интересов самого ребенка. Как в свое время отмечал П. И. Люблинский, постановка новой идеи обращения с несовершеннолетними сводилась к реформе судебного и частично досудебного следствия по делам несовершеннолетних и заключалась в ряде процессуальных изменений, реализация которых зависела от гибкости соответствующей судебной системы. В этих пределах ее удавалось провести часто путем одних административно-судебных мероприятий, без издания особых законов [8, с. 163-164].

В Англии первый суд для детей был создан в Бирмингеме в 1905 году. Тогда же был издан специальный циркуляр Министра внутренних дел Великобритании (циркуляр Дугласа Эжерса), где говорилось о «желательности» создать суды по делам о несовершеннолетних на всей территории Соединенного королевства. После этого указанные суды стали

создаваться интенсивно по всей стране. В 1909 году в Англии был издан первый Закон о детях (так называемая «Хартия детей»). Что касается Шотландии, то в этой части Соединенного Королевства уже в начале XX в. стала создаваться очень своеобразная юрисдикция для несовершеннолетних. Она была не судебная, а скорее административная – «Слушание детей». В несколько измененном виде такие инстанции действуют в Шотландии по сей день [9, с. 22].

Примеры Австралии, Канады и США (где были созданы суды для несовершеннолетних) следовали и другие страны мира. В течение первой половины XX в. ювенальная юстиция была создана на всех континентах. Сложились такие ее модели: 1) автономная судебная система или, по крайней мере, специализированные суды по делам несовершеннолетних; 2) опекунские (семейные) суды; 3) суды смешанной юрисдикции; 4) подразделения общего суда; 5) внесудебные органы [9, с. 23]. К 1931 году ювенальные суды существовали в 30 странах мира.

В России система детских судов появилась в 1910 году в Санкт-Петербурге. Позже суды по делам несовершеннолетних были образованы в других частях государства, в частности в таких украинских городах как Киев, Харьков, Одесса, Екатеринослав (современный г. Днепр), Николаев. Российская модель ювенальной юстиции была очень удачной. До 70% несовершеннолетних правонарушителей «детские» суды отправляли не в тюрьмы, а под надзор попечителей, наблюдавших за их поведением. Да и сам суд рассматривался как «орган государственного попечения о несовершеннолетних» [10, с. 20; 11, с. 84]. В 1912-1914 годах проходил процесс создания ювенального суда (судьи) в г. Киеве. В декабре 1913 года Министерство юстиции сообщило, что не возражает против установления особого порядка рассмотрения дел в отношении несовершеннолетних в этом городе, а уже январе 1914 года Киевский городской съезд мировых судей постановил: «все уголовные производства, как с малолетними обвиняемыми, так и с малолетними пострадавшими выде-

лить, и их ведения поручить дополнительному мировому судье...» [12, с. 77-79]. Судья этого суда осуществлял судебный надзор за работой учреждений, которые берут на себя заботу о малолетних нарушителях. Позже, в 1913 году, в компетенцию «детского» суда были включены дела о беспризорных несовершеннолетних в возрасте до 17 лет. Это сразу расширило сферу его административного и опекунского судопроизводства [13, с. 17-18; 9, с. 23-25].

Реформы XIX – начала XX века лучше всего можно назвать судебным периодом ювенальной юстиции. По завершении этого периода философия и созданные социальные институты радикально изменили процесс отправления правосудия в отношении несовершеннолетних. Правительство, суды и частные учреждения стали неотъемлемыми участниками развивающейся системы ювенальной юстиции. В результате тех реформ возникли стандарты и институты, которые продолжают существовать и сейчас. Впрочем, тенденции эволюции ювенальной юстиции не всегда и, не во всех странах были последовательными и предсказуемыми. В зависимости от исторических социально-политических и экономических катаклизмов векторы развития основ ювенальной юстиции в отдельных странах и в отдельные времена существенно менялись.

В период от начала до второй половины XX в. (до 60-70 годов) государственная реформа классической модели ювенальной юстиции и укрепления прав детей в правосудии в США достигла своей кульминации на общенациональном уровне. Однако в конце 70-х годов произошел культурный и политический пересмотр отправления правосудия. Это было связано с ростом уровня преступности и жестокости преступлений в стране, в том числе рецидивной преступности со стороны несовершеннолетних. Общественное мнение заключалось в том, что несовершеннолетние преступники «выигрывают» от снисходительного отношения к ним и им предоставляется слишком много прав. В 80-х годах прошлого века к власти пришла консервативная администрация президента Р. Рейгана, которая начала проводить жесткую политику, направленную

на подавление преступности. Законы, сконцентрированные на поддержании порядка и обеспечении благополучия общества вытеснили общественную заботу о благополучии несовершеннолетних правонарушителей. Данный факт свидетельствует о переориентации ювенальной юстиции США в карательную модель правосудия и реабилитации правонарушителей [5, с. 48-55].

Существенные изменения в функционировании системы ювенальной юстиции произошли и на территории бывшего (дореволюционного) Российского государства. После октябрьской революции автономная российская ювенальная юстиция перестала существовать – согласно Декрета СНК РСФСР от 14.01.1918 г. она была заменена на иную систему, которая, по мнению ее создателей, мыслилась более гуманной, более приспособленной к обращению с детьми и подростками. Действие данного Декрета впоследствии было распространено и на Украину [9, с. 23]. Предписывалось, что дела о несовершеннолетних обоюбого пола до 17 лет, замеченных в деяниях общественно опасных, подлежат рассмотрению комиссией по делам несовершеннолетних. С учетом характера совершенного деяния комиссия или освобождала ребенка, или направляла его в один из приютов Народного комиссариата общественного призрения. Учитывая тяжелые условия жизни в стране в опасный переходный период и обязанность государства оберегать детей, Постановлением СНК РСФСР от 04.01.1919 г. был учрежден Совет защиты детей, которому были предоставлены полномочия издавать обязательные постановления, касающиеся охраны здоровья детей и т. д.

На смену Декрету 1918 года в марте 1920 года СНК РСФСР утвердил новый Декрет «О делах несовершеннолетних, обвиняемых в общественно опасных деяниях». В частности новые правила допускали передачу дел несовершеннолетних в возрасте от 14 до 18 лет в народный суд, если комиссия по делам несовершеннолетних установила невозможность применить к ним медико-педагогические мероприятия. Это свидетельствовало о возвра-

щении некоторых дореволюционных правил ювенальной юстиции. Однако последний правовой акт не ставил цель восстановления автономной ювенальной юстиции. Наоборот, он сохранял юрисдикцию комиссий по делам несовершеннолетних, которые просуществовали до 1935 года. Судебное вмешательство осуществлялось только в случаях совершения несовершеннолетними тяжких преступлений. Эти дела были отнесены к компетенции общих народных судов, где организовывались специальные составы судей. Исследователи отмечают несколько большую либеральность украинского советского законодательства по сравнению с российским. В частности, 21.06.1921 г. Постановлением 1920 года были внесены изменения (которые действовали только в УССР), согласно которым все дела о преступных деяниях несовершеннолетних были подведомственны комиссиям по делам несовершеннолетних. Исключение составляли только дела лиц, достигших 17 лет, в случае совершения ими бандитизма [14, с. 15-16]. Кроме того, Постановлением Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета от 04.01.1922 г. устанавливалось: «к лицам, не достигшим совершеннолетия, арест, как способ административного и дисциплинарного взыскания, не накладывать». В марте 1931 года ЦИК и СНК УССР приняли Постановление «О комиссиях по делам несовершеннолетних».

Примером карательной переориентации советской системы ювенальной юстиции стало Постановление ЦИК и СНК СССР от 07.04.1935 г. «О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних». Как и во многих случаях, основные изменения ювенальной политики, касающиеся основ уголовной и уголовно-процессуальной практики в отношении несовершеннолетних, в конечном итоге обуславливали все прочие организационно-правовые, в том числе и административные аспекты ювенальной юстиции того времени. Постановлением от 07.04.1935 г. возраст уголовной ответственности по значительной части составов преступлений был снижен до 12 лет. Восстанавливался принцип при-

менения к несовершеннолетним всех видов наказаний. Во исполнение директивы ЦИК и СНК СССР 1935 года, «чтобы скорее ликвидировать преступность среди несовершеннолетних» на территории украинских земель ЦИК и СНК УССР 09.04.1935 г. приняли аналогичное Постановление «О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних». В мае 1935 года ЦК ВКП(б) и СНК СССР приняли постановление «О борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью». Наличие этого негативного социального явления в стране объяснялось плохой работой местных советских органов, партийных органов и общественности. Документ содержал меры по улучшению состояния детских домов и колоний; предупреждения детской беспризорности; организации борьбы с хулиганством детей на улицах; усиления ответственности родителей и борьбы с правонарушениями малолетних. В частности, ликвидировались комиссии по делам несовершеннолетних; ответственность за своевременное устройство и обеспечение детей-сирот возлагалась на председателей соответствующих городских и сельских советов; усиливалась роль милиции в противодействии фактам детской беспризорности и безнадзорности; предоставлялось право органам милиции штрафовать родителей в административном порядке за «шалости» и уличное хулиганство детей; внедрялась цензура детской литературы и фильмов со стороны соответствующих органов культурно-просветительской работы и органов печати. Во исполнение этой союзной Директивы 1935 года ЦИК и СНК УССР приняли Постановление от 04.08.1935 г. «Об изменениях в законодательстве УССР в связи с мерами по ликвидации детской беспризорности и безнадзорности», согласно которого из норм Устава о судеустройстве УССР исключалось упоминание о комиссиях по делам несовершеннолетних. Устанавливался минимальный возраст для применения «судебно-исправительных мер социальной обороны» (имеется в виду меры уголовного наказания) – с 14 лет (в УК УССР 1927 года), а также для применения мер административного воздействия

(за нарушение обязательных постановлений и за малозначительные нарушения) – с 12 лет (Административный кодекс УССР 1927 года). За «шалости» и уличное хулиганство, совершенные детьми в возрасте до 12 лет, начальники городской и районной милиции имели право налагать штраф на их родителей. В 40-х годах XX в. в составе НКВД были созданы подразделения по борьбе с детской беспризорностью, а в 50-х годах – детские комнаты милиции (в структуре подразделений уголовного розыска).

УК УССР 1960 года, действовавший в Украине до сентября 2001 года, вернул две возрастные границы уголовной ответственности – общий возраст (16 лет) и сниженный (14 лет). Тем не менее, Н. М. Крестовская с сожалением отмечает, что данный Кодекс долгое время сохранил старую карательную парадигму уголовной ответственности несовершеннолетних, в соответствии с которой к данной категории лиц применялись те же наказания, что и к взрослым (единственно – со смягчением условий их назначения и отбывания) [9, с. 23-25]. В самом конце 1961 года в УССР были восстановлены комиссии по делам несовершеннолетних (фактически начали работать с 1962 года). В 1968 году Указом Президиума Верховного Совета УССР было утверждено обновленное Положение о комиссии по делам несовершеннолетних, которое (с некоторыми изменениями) просуществовало до 1994 года (захватив даже несколько первых лет независимости Украины). Следует отметить, что этот коллегиальный орган имел определенные административные полномочия, которые позволяли ему влиять на решение как общих, так и индивидуальных вопросов защиты прав детей в различных правоотношениях (семейных, образовательных, трудовых и т.д.). Дополнительно, с целью повышения роли общественности в воспитании несовершеннолетних, совершивших правонарушения, в августе 1967 года был учрежден институт общественных воспитателей. К слову, Положение об общественных воспитателях (с определенными изменениями) действует до настоящего времени, но указанный институт

сейчас фактически не действует. В 1996 году совместным приказом Председателя Верховного Суда Украины и Министра образования Украины № 113/113814 было утверждено Положение «О судебных воспитателях». Впрочем, содержание и этого института не было воплощено в жизнь [15].

С учетом вышеизложенного, вниманию научного сообщества мы предлагаем следующие выводы, призванные подчеркнуть значение административно-правового регулирования для развития и функционирования института ювенальной юстиции в системе обеспечения прав детей.

1. Отправным моментом начала истории ювенальной юстиции как социально-правового института в мировом масштабе мы считаем период создания первых ювенальных судов в Австралии (1890 год), Канаде (1894 год), США (1899 год). С этого времени в процессе существования уголовного судопроизводства и ювенальной юстиции как института обеспечения прав детей, подлежащих реабилитации происходит вычленение нового предмета (социального, организационного, профилактического), который становится объектом регулирования не только уголовного, но и других отраслей права, в частности административного (в нашем современном представлении).

2. Процессу эволюции ювенальной юстиции свойственны такие черты как:

- ассимиляция (заимствование странами или сообществом положительных идей и апробированных в других странах институционально-правовых моделей функционирования ювенальной юстиции);

- интегрированность (создание взаимосвязей между институтом правосудия, государственным администрированием и институтом общественности; взаимопроникновение административно-правовых отношений в процесс правосудия для несовершеннолетних и ресоциализации последних);

- цикличность (изменение действующих парадигм ювенальной юстиции в стране под влиянием социально-политических факторов (может иметь как негативные, так и позитивные тенденции), что обуславливает измене-

ния законодательства. Следует подчеркнуть, что с развитием системы правового регулирования административное право становится консолидирующим элементом государственной стратегии внедрения и развития новой парадигмы);

3. Исторический опыт развития института ювенальной системы на украинских землях, по нашему мнению, начинается с инициирования специализации суда для малолетних в г. Киеве (1913 год) и включает следующие периоды:

- дореволюционная эпоха начала XX в. (1913-1918 годы) – включает образование ювенальных (детских) судов в украинских городах Киеве, Харькове, Одессе, Екатеринославе (Днепре), Николаеве. Административно-правовой аспект этого периода включал такие элементы как разработка проекта организации ювенального суда и положения о его введении, организация деятельности этих судов со стороны Министерства юстиции; организация деятельности исправительных учреждений для несовершеннолетних; выполнение контрольно-надзорных функций «детских» судов за деятельностью названных учреждений;

- послереволюционный советский период (1918-1935 годы) – ликвидация ювенальных (детских) судов; образование комиссий по делам несовершеннолетних (административный коллегиальный орган); администрирование (управление) работой приютов для детей, обеспечением прав и благополучия детей в трудные переходные времена; обеспечение реализации назначенных народными судами медико-педагогических мер для несовершеннолетних преступников;

- средний советский («карательно-центристский») период (1935-1960 годы) – ликвидация комиссий по делам несовершеннолетних; усиление карательного воздействия на несовершеннолетних правонарушителей; усиление административно-правовых превентивных (по сути – принудительных) мер милиции в сфере противодействия детской беспризорности и ювенальной деликтности; введение административной ответственно-

сти родителей за ненадлежащий присмотр за поведением детей; создание в составе НКВД специализированных подразделений по борьбе с детской беспризорностью, безнадзорностью и преступлениями и т.п.;

- поздний советский («административно-центристский») период (1960-1990 года) – восстановление комиссий по делам несовершеннолетних; введение института общественных воспитателей;

- ранний (постсоветский) период украинской самостоятельности (1991-2011 годы) – постепенное реформирование социального обеспечения и охраны детства в Украине; установление исключительной компетенции суда относительно рассмотрения дел об административных и прочих правонарушениях, совершенных несовершеннолетними; правовое обеспечение системы органов и служб по делам детей и специальных учреждений для детей и т.д.;

- современный украинский период (с 2011 года - по настоящее время) – принятие Кон-

цепции развития уголовной юстиции относительно несовершеннолетних в Украине, Национальной стратегии реформирования системы юстиции в отношении детей; создание подразделений (секторов) ювенальной пробаии; реформирование в составе Национальной полиции подразделений ювенальной превенции.

4. Несмотря на то, что во время советской эпохи правоотношения в сфере ювенальной юстиции были основаны на общесоюзном советском законодательстве, нормативно-правовые акты Украинской ССР в вопросах обеспечения прав и интересов детей отличались бóльшей либеральностью.

5. Изменения парадигм ювенальной юстиции и особенности институционально-правовой системы в этой сфере в советское время повлияли на процесс формирования национальной модели и обусловили имеющиеся проблемы функционирования института ювенальной юстиции в современной (суверенной) Украине.

Использованная литература:

1. Штиглиц А. Исследование о выдаче преступников. С.Пб.: Типография братьев Пантелеевых, 1882. 236 с.
2. Robert Ph. *Traité de droit de mineurs. Place et rôle dans l'évolution du droit français contemporain.* Besanson, 1969.
3. Автономов А. С. Ювенальная юстиция: учебное пособие. М.: Российский благотворительный фонд «Нет алкоголизму и наркомании» (НАН), 2009. 186 с.
4. Elrod P., Scott Ryder R. (2014). *Juvenile Justice: A Social, Historical, and Legal Perspective.* 4th ed. Jones & Bartlett Learning. 521 p.
5. Martin, G. (2005). *Juvenile Justice: Process and Systems.* Sage Publications. 460 p. URL: [https://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=PArJ9vwiK9wC&oi=fnd&pg=PR15&dq=related:zbZCu_z0v-wJ:scholar.google.com/&ots=WS5h4hlpe6&sig=IEltMq_8so0m7Z478CEchBXFj3w&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false/\(Date Views: 20.07.2019\)](https://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=PArJ9vwiK9wC&oi=fnd&pg=PR15&dq=related:zbZCu_z0v-wJ:scholar.google.com/&ots=WS5h4hlpe6&sig=IEltMq_8so0m7Z478CEchBXFj3w&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false/(Date Views: 20.07.2019)
6. Bell, J. (n. d.). *Repairing the breach. A Brief History of Youth of Color in the Justice System.* Oakland: Burns Institute, 22 p. URL: https://www.burnsinstitute.org/wp-content/uploads/2015/09/Repairing-the-Breach_BI.pdf (Date Views: 20.07.2019).
7. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: учеб. пособие. 2-е изд., испр., доп. М.: Дело. 2001. 272 с.
8. Люблинский П. И. *Борьба с преступностью в детском и юношеском возрасте.* М.: Юрид. изд-во Наркомюста, 1923. 302 с. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10080585> (дата обращения: 21.07.2019).

9. Ювенальна юстиція: навчальний посібник / Гусєв А. І., Костова Ю. Б., Крестовська Н. М. та ін.; За заг. ред. Н. М. Крестовської. Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2006. 155 с.

10. Данильченко С. Л. Ювенальная юстиция: история и современность. Образование и наука в современных условиях: IX Междунар. науч.-практ. конф. (Чебоксары, 8 окт. 2016 г.). Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2016. № 4 (9). С. 16–23. URL: <https://interactive-plus.ru/e-publications/e-publication-276.pdf#page=17> (дата обращения: 21.07.2019).

11. Андриянова О. Ю. Эволюционная преемственность судопроизводства по уголовным делам в отношении несовершеннолетних. Юридическая техника. 2011. № 5. С. 82–89.

12. Стародубцев Ю. И. Особые суды для несовершеннолетних в России. Историко-правовой аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Санкт-Петербургская академия МВД. СПб, 1998. 255 с.

13. Кудрявцева Н. И. Ювенальная юстиция в России и Франции: сравнительная характеристика: учебно-метод. пособие для студ. юрид. фак. Курск, 2003. 105 с.

14. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: моногр. К.: Атіка, 2004. 240 с.

15. Русанова І. О. Проблеми розвитку ювенальної юстиції. Проблеми законності. 2012. № 120. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-razvitiya-ugolovnoy-yustitsii-po-delam-nesovershennoletnih> (дата звернення: 23.07.2019).

References:

1. Shtiglic, A. (1882). Issledovanie o vydacheprestupnikov [Extradition Survey]. S.Pb.: Printing house of the Panteleev brothers, 236[in Russian].

2. Robert, Ph. (1969). Traité de droit de mineurs. Place et rôle dans l'évolution du droit français contemporain. Besanson [in French].

3. Avtonomov, A.S. (2009). Yuvenalnayayusticiya [Juvenile justice]. M.: Russian charity foundation «No to alcoholism and drug addiction», 186[in Russian].

4. Elrod P., Scott Ryder R. (2014). Juvenile Justice: A Social, Historical, and Legal Perspective. 4th ed. Jones & Bartlett Learning, 521[in English].

5. Martin, G. (2005). Juvenile Justice: Process and Systems. Sage Publications. 460 p. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=PArJ9vwiK9wC&oi=fnd&pg=PR15&dq=related:zbZCu_z0v-wJ:scholar.google.com/&ots=WS5h4hlpe6&sig=IEltMq_8so0m7Z478CEchBXFj3w&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false/ (Date Views: 20.07.2019)[in English].

6. Bell, J. (n. d.). Repairing the breach. A Brief History of Youth of Color in the Justice System. Oakland: Burns Institute, 22. URL: https://www.burnsinstitute.org/wp-content/uploads/2015/09/Repairing-the-Breach_BI.pdf (Date Views: 20.07.2019)[in English].

7. Melnikova, E.B. (2001). Yuvenalnayayusticiya: problemyugolovnogoprava, ugolovnogoprocesaikriminologii [Juvenile justice: problems of criminal law, criminal procedure and criminology]. 2-th ed. Moscow: Delo, 272[in Russian].

8. Lyublinskij, P.I. (1923). Borba s prestupnostyu v detskomiyunosheskomvozraste [The fight against crime in childhood and adolescence]. Moscow: Legal Publishing House of the People's Commissariat of Justice, 302. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10080585> (Date Views: 21.07.2019)[in Russian].

9. Krestovskaya, N.M. (Eds.). (2006). Yuvenalnayayusticiya [Juvenile justice]. Odessa: Odessa Law Institute, 155[in Ukrainian].

10. Danilchenko, S.L. (2016). Yuvenalnayayusticiya: istoriyaisovremennost' [Juvenile justice: history and modernity]. IX Mezhdunarodnayananauchno-prakticheskayakonferenciya

«Образование наука в современных условиях» – Proceedings of the 9th International Scientific and Practical Conference «Education and science in modern conditions». (pp. 16–23). Cheboksary: CNS «Interaktivplus», No 4(9). URL: <https://interactive-plus.ru/e-publications/e-publication-276.pdf#page=17> (Date Views: 21.07.2019)[in Russian].

11. Andriyanova, O.Yu. (2011). Evolyucionnayapremstvennost' sudoproizvodstva po ugolovnymdelam v otnosheniinesovershennoletnih [Evolutionary succession of juvenile criminal proceedings]. LegalTechnique, 5, 82–89[in Russian].

12. Starodubcev, Yu.I. (1998). Osobyesyudydlyanesovershennoletnih v Rossii. Istoriko-pravovojaspekt [Special juvenile courts in Russia. Historical and legal aspect]. Extended abstract of candidate's thesis.SPb, 255[in Russian].

13. Kudryavceva, N.I. (2003). Yuvenalnayayusticiya v RossiiiFrancii: sravnitelnyaharakteristika [Juvenile justice in Russia and France: a comparative description]. Kursk, 105 [in Russian].

14. Burdin, V.M. (2004). Osoblyvostikryminalnoyividpovidalnostinepovnolitnix v Ukrayini [Features of criminal responsibility of minors in Ukraine]. Kyiv: Atika, 240[in Ukrainian].

15. Rusanova, I.O. (2012). Problemyrozvytkuyuvenalnoyiyustyciyi [Problems of development of juvenile justice]. Problems of Legality, 120. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-razvitiya-ugolovnoy-yustitsii-po-delam-nesovershennoletnih> (Date Views: 23.07.2019) [in Ukrainian].

Nikolay Veselov

MÜASİR İNZİBATİ-HÜQUQİ TƏNZİMLƏMƏ KONTEKSTİNDƏ YUVENAL ƏDLİYYƏNİN YARANMA TARİXİNƏ BAXIŞ

Annotasiya

Məqalə yuvenal ədliyyə institutunun tarixi formalaşmasına həsr edilmişdir. ABŞ, İngiltərə, Rusiya, SSRİ və bir sıra digər ölkələrin nümunələrindən (əsas aspektlərdən) istifadə edərək yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlı ədalət mühakiməsinin dünya miqyasında təkamül yolları öyrənilir. Ukrayna ərazilərində yuvenal ədliyyənin inkişaf tarixinə xüsusi diqqət yetirilir. Digər oxşar tədqiqatlardan fərqli olaraq, məqalədə inzibati-hüquqi kontekstə malik tarixi faktlara və hüquqi aktlara diqqət yetirilir.

Nikolay Veselov

THE VIEW ON THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF JUVENILE JUSTICE IN THE CONTEXT OF MODERN ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION

Summary

The article is devoted to the historical formation of the institution of juvenile justice. The ways of evolution of juvenile justice on a global scale are studied, using the example of the USA, England, Russia, the USSR and some other countries (main aspects). Particular attention is paid to the history of the development of juvenile justice in Ukrainian territories. Unlike other similar studies, the article focuses on historical facts and legal acts that have an administrative-legal context (in the modern sense of this category).

Rəyçi: h.ü.f.d., dos. R.Nəcəfquliyev

**Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri jurnalına
məqalələrin təqdim olunmasına dair tələblər**

Məqalənin mətni Microsoft Office Word proqramında, Times New Roman şriftində (şriftin ölçüsü 12), 1 intervalda, yuxarı və aşağıda 25 mm, soldan və sağdan 20 mm boş yer saxlamaqla yığılmalıdır.

Məqalənin strukturunda aşağıdakı informasiya təqdim edilməlidir:

- UOT (universal onluq təsnifat);
- məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı və vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və mobil telefon nömrəsi;
- açar sözlər (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində - 5-7 söz);
- annotasiya (məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı verilməklə azərbaycan, ingilis və rus dillərində - 4-5 sətir);
- istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir.
- Mətnədəki istinaddan sonra istifadə edilmiş ədəbiyyatın sıra nömrəsi və müvafiq səhifələr kvadrat mötərizədə göstərilir. Məsələn: [15, s.120-122]. Mətnin altında sətiraltı istinadlar verilməməlidir.
- Məqalənin həcmi 5-10 səhifə olmaqla azərbaycan, rus və ingilis dillərində təqdim oluna bilər.

Məqalələrin göndərilməsi üçün elektron ünvan: vuqar.mansurov@list.ru

Əlaqə telefonu: +994 55-553-44-17

poliselmi.xeberleri@bk.ru

Общие требования к оформлению научной статьи для публикации в журнале «Научный вестник Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики».

Текст статьи должен быть набран в текстовом редакторе Word, шрифт Times New Roman, размер шрифта - 14, межстрочный интервал - 1,5, поля 2,5 см со всех сторон.

В статье должна быть представлена следующая информация об ее авторе:

- УДК (Универсальная Десятичная Классификация);
- фамилия, имя, отчество авторов и соавторов;
- ученая степень, ученое звание;
- должность, место работы (если таковое имеется);
- контактная информация (контактный номер телефона, e-mail);
- название статьи (на русском и английском языке);
- ключевые слова (5-7 слов) (на русском и английском языке);
- аннотация (4-5 строк) (на русском и английском языке);
- литература. В тексте ссылки нумеруются в квадратных скобках, номер указывает на источник в списке литературы. Сноски оформляются в []. Пример – [1, с. 44]
- Представляемые статьи должны соответствовать тематике журнала, быть оригинальными, не опубликованными ранее в других печатных или электронных изданиях.
- Объем статьи не должен превышать 5-10 страниц

Электронный адрес для направления научных статей: vuqar.mansurov@list.ru

Контактный телефон: +994 55-553-44-17

poliselmi.xeberleri@bk.ru

***Dərc olunan məqalələrin məzmununa görə redaksiya heyəti məsuliyyət daşıdır!
Редакция не несет ответственности за содержание публикуемых статей!***

Düzəlişlər

Əvvəlki nömrələrin mətnləri üçün:

ISSN 2307-2504

9 772307 250006

DİN-in Polis Akademiyası

**Azərbaycan Respublikası AZ-1044, Bakı şəh.,
Şüvəlan qəsəbəsi, Almaz İldırım küç. 3,
Web: www.pa.edu.az
e-mail: poliselmi.xeberleri@bk.ru**